

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

5 / 1970

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

Рік заснування 1927
Виходить 6 разів на рік

№ 6
1970

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ

Зміст

Дученко М. В.—Партійність і об'єктивність у пізнанні	3
Безпальчий В. Ф.—Світогляд на буденному і теоретичному рівнях відображення	9
Попович М. В.—Альтернатива конвенціоналізму у логіці науки	17
Дишлевий П. С.—Теоретико-пізнавальні особливості фізики ХХ ст.	29
Костюк Н. Т.—Ленінський аналіз методологічних основ природознавства і біологія	38
Вільницький М. Б.—Простір і час як атрибути матерії	47
Куценко В. І.—Про зміст і застосування поняття «мета»	57
Карякін Ю. Ф. (Москва).—До проблеми «мета — засоби — результат» (про одне художнє відкриття Ф. Достоевського)	68
Свінцицький В. М. (Львів) — Принципи дослідження та ідентифікації складних систем у кібернетиці	79

Наукові публікації і повідомлення

Філософія у Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович	90
--	----

Наукове життя

Гончарова В. М.—Ленінська атеїстична спадщина і сучасність	102
Лук'янець В. С.—Математичні основи та експериментальний базис релятивістської фізики і космології	106

Критика і бібліографія

Губенко В. І.—Дослідження методу і системи діалектичного матеріалізму	109
Нічик В. М.—Творчий доробок білоруських істориків філософії	111

Нові книги	115
----------------------	-----

Філософія і соціологія за рубежом

Жилін Б. Б., Косолапов В. В., Попов Б. В.—Словник з марксистсько-ленінської соціології	119
Костюк В. М. (Одеса) — Книга про сучасні напрями у логіці	122
Поліщук Н. П.—Етична проблематика на сторінках журналу «Philosophy»	126
Показчик статей, розміщених у журналі «Філософська думка» в 1969—1970 рр.	130

СОДЕРЖАНИЕ

Дученко Н. В.—Партийность и объективность в познании. *Беспальчий В. Ф.*—Мировоззрение на обыденном и теоретическом уровнях отражения. *Попович М. В.*—Альтернатива конвенционализма в логике науки. *Дышлевый П. С.*—Теоретико-познавательные особенности физики XX в. *Костюк Н. Т.*—Ленинский анализ методологических основ естествознания и биологии. *Вильницкий М. Б.*—Пространство и время как атрибуты материи. *Куценко В. И.*—О содержании и употреблении понятия «цель». *Карякин Ю. Ф.* (Москва).—К проблеме «цель—средства—результат» (об одном художественном открытии Ф. Достоевского). *Свиницкий В. Н.* (Львов)—Принципы исследования и идентификации сложных систем в кибернетике. НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ. Философия в Киево-Могилянской академии. Теофан Прокопович. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Гончарова В. Н.*—Ленинское атеистическое наследие и современность. *Лукьянец В. С.*—Математические основы и экспериментальный базис релятивистской физики и космологии. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Губенко В. И.*—Исследование метода и системы диалектического материализма. *Ничик В. М.*—Творческое исследование белорусских историков философии. НОВЫЕ КНИГИ. ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ ЗА РУБЕЖОМ. *Жилин Б. Б., Косолапов В. В., Попов Б. В.*—Словарь марксистско-ленинской социологии. *Костюк В. Н.* (Одесса)—Книга о современных направлениях в логике. *Полищук Н. П.*—Этическая проблематика на страницах журнала «Philosophy». УКАЗАТЕЛЬ СТАТЕЙ, ПОМЕЩЕННЫХ В ЖУРНАЛЕ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» В 1969—1970 ГОДАХ.

CONTENTS

Duchenko N. V.—Party Spirit and Objectivity in Cognition. *Bespalchy V. F.*—World Outlook at Ordinary and Theoretical Levels of Reflection. *Popovich M. V.*—Conventionalism Alternative in Science Logic. *Dishlevyi P. S.*—Theoretical and Cognitive Peculiarities of Physics in the XX Century. *Kostyuk N. T.*—The Lenin Analysis of Methodological Grounds of the Natural Science and Biology. *Vilnitsky M. B.*—Space and Time as Matter Attributes. *Kutsenko V. I.*—On the Content and Use of the Notion „Aim“. *Karyakin Yu. F.* (Moscow)—On the Problem „Aim—Means—Result“. (on one artistic discovery made by F. Dostoyevsky). *Svintsitsky V. N.* (Lvov)—Principles of Investigation and Identification of Complex Systems in Cybernetics. SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND COMMUNICATIONS. Philosophy in the Kiev-Mogilyansky Academy. Teofan Prokopovich. SCIENTIFIC LIFE. *Goncharova V. N.*—The Lenin Atheistic Legacy and the Present. *Lukyanets V. S.*—Mathematical Grounds and Experimental Basis of Relativistic Physics and Cosmology. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Gubenko V. I.*—Investigation of the Method and System of Dialectical Materialism. *Nichik V. M.*—The Creative Investigation of Byelorussian Historians of Philosophy. NEW BOOKS. PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ABROAD. *Zhilin B. B., Kosolapov V. V., Popov B. V.*—Dictionary of Marxist-Leninist Sociology. *Kostyuk V. N.* (Odessa)—Book on Modern Trends in Logic. *Polishchuk N. P.*—Ethical Problems at Pages of the Journal «Philosophy». INDEX OF ARTICLES IN THE JOURNAL „FILOSOFSKA DUMKA“ IN 1969—1970.

Партійність і об'єктивність у пізнанні

Пізнання як суспільно-історичний процес відображення об'єктивної дійсності спрямоване на досягнення істини і розвивається за своїми законами. Але, будучи соціально зумовленим, пізнання включає в себе практичне і похідне від нього ціннісне відношення людини до об'єктів і результатів пізнання. Крім того, на нього впливають соціально-економічні закономірності.

У зв'язку з цим не можна погодитися з твердженнями окремих філософів, що теорія пізнання може абстрагуватися від конкретних соціальних відносин, що пізнання є «чистим» процесом виробництва знань, спрямованим на адекватне відтворення об'єктивної дійсності¹. Теорія пізнання, дійсно, прагне до того, щоб охарактеризувати «чистий процес виробництва знань», розкрити джерела, форми і методи досягнення істини. Але вона не обмежується цим, не може абстрагуватися від тих суспільних і соціальних зв'язків і відносин, в яких здійснюється пізнання. Адже пізнавальні можливості і критерії істинності залежать від суспільної практики і тих соціальних відносин, в яких перебуває суб'єкт пізнання. Результати пізнавальної діяльності оцінюються не тільки з точки зору їх істинності чи хибності, а й з погляду суспільних потреб, які вони можуть задовольнити.

Соціальна зумовленість процесу пізнання пов'язана насамперед з суб'єктом пізнання. Адже людина як суб'єкт пізнання формується у процесі суспільної праці і з'єднана з усією сукупністю суспільно-історичних умов та відносин. «...Людина,— писав К. Маркс,— не абстрактна істота, яка десь поза світом живе. Людина — це *світ людини*, держава, суспільство»². Суб'єкт пізнання, його пізнавальні можливості, засоби і форми пізнання мають суспільно-історичне походження. Тому соціальні умови впливають на розвиток пізнання, на характер і спрямованість наукових пошуків. Одним із чинників соціального впливу на процес наукового пізнання є світогляд. Від того, який світогляд у вченого, значною мірою залежить успіх досягнення об'єктивної істини. Історія розвитку природознавства переконливо свідчить про негативний, гальмівний вплив реакційної ідеалістичної філософії на вирішення багатьох природничонаукових проблем. В. І. Ленін у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», зокрема, детально характеризує «фізичний» ідеалізм як реакційну течію, що гальмувала розвиток природознавства.

Істотний вплив на розвиток пізнавальної діяльності справляють класові інтереси. Цей вплив не завжди прогресивний. «В ході людської історії,— зазначав американський філософ-марксист Говард Селзам,— пізнання перетворюється реакційними класами з чинника, що відображає наш дійсний світ, у проблему, яка стає дедалі більш нерозв'язною. Від дійсного зв'язку з практикою пізнання переноситься у сферу

¹ Цей погляд, зокрема, висловлюється у праці Е. Ю. Соловйова «Екзистенціалізм и научное познание». М., 1966, стор. 56.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 384.

виключно чистої теорії. З процесу такого ж природного, як процес їжі, угамування спраги, виробництва харчів і одягу, пізнання перетворюється в таємницю, що вимагає особливого, божественного осяяння або передбачає особливі здібності в людині, які не впливають з її земної конституції. З відображення в нашому розумі природи, явищ навколишнього світу воно перетворюється на покривало або завісу, яка безнадійно віддаляє нас від усього таємничого, що не може вміститися в наші голови»³.

Класові інтереси виявляються також в оцінці результатів пізнавальної діяльності. Буржуазні ідеологи, наприклад, нерідко виступають проти наукових положень природознавства, якщо вони суперечать їхньому світогляду, соціальним та політичним прагненням. Вони всіляко «оберігають» науку від матеріалізму, з ідеалістичних позицій заперечують діалектико-матеріалістичні тенденції розвитку природознавства. Так, свого часу французький філософ-позитивіст А. Рей писав, що треба захпцати науку від «...надмірної сміливості, яку являють перед нами, наприклад, деякі матеріалістичні узагальнення». Читаючи це місце, В. І. Ленін зауважив на полях книги А. Рея: «Захист від матеріалізму»⁴. Об'єктивна тенденція розвитку науки така, що вона органічно пов'язана з матеріалізмом і зіштовхнути її з діалектико-матеріалістичного шляху неможливо. Цю тенденцію розкрив В. І. Ленін у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі».

У класовому суспільстві на характері розвитку науки позначаються і класові суперечності. Розвиток продуктивних сил вимагає розширення творчих можливостей науки, розвитку всіх її галузей. Але цьому об'єктивному процесові заважає залежність науки, тієї чи іншої її галузі від власника капіталу, що вклав свої кошти у пов'язане з цією галуззю виробництво. Аналізуючи особливості розвитку науки і техніки в сучасних умовах Франції, секретар ЦК Французької комуністичної партії Ж. Марше на ХІХ з'їзді ФКП зазначав: «...Науково-технічна революція наштовхується на обмеження, які створюються приватною власністю на засоби виробництва. Закон прибутків гальмує її і спрямовує на хибний шлях»⁵.

Залежність процесу пізнання від соціальних чинників і обставин зумовлює роль у цьому процесі принципу партійності. Він має бути невід'ємним моментом усякої пізнавальної діяльності. У партійності завжди відображаються певні класові інтереси, класова позиція вченого. І не тільки тоді, коли він оцінює той чи інший результат пізнання. Партійність, а через неї і класова позиція набувають специфічного виявлення у світогляді вченого, а останній, як відомо, є відображенням інтересів тієї чи іншої соціальної групи.

На відміну від буржуазних теорій марксизм-ленінізм свідомо проводить свій принцип партійності. Постає питання: чи не суперечить партійність науковій об'єктивності пізнання?

Буржуазні вчені партійність і науковість у пізнанні розглядають як альтернативу: або-або. Причому так ставлять питання навіть ті філософи, які у принципі не заперечують соціальної зумовленості пізнання. Відомо, що представники так званої «соціології знання» (К. Маннгейм, В. Старк, Р. Мертон, Жак Маке та інші) спеціально займаються дослідженням соціальної детермінації знання, оскільки наукові дослідження, як заявляє В. Старк, не можуть відбуватися в обстановці соціального вакууму, «людська думка залежить від своєї

³ Г. Селзам. Філософія в революції. М., 1963, стор. 110.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 454.

⁵ «Правда», 6 лютого 1970 р.

екзистенціальної або соціальної структури»⁶. Але, проголошуючи соціальну зумовленість процесу пізнання, буржуазні філософи говорять про зовнішній вплив на пізнання окремих, не суттєвих чинників і не розглядають соціальну зумовленість крізь призму класових інтересів, виключають будь-яку залежність пізнання від ідеологічних моментів, зокрема світогляду. Так, В. Старк недвозначно заявляє, що необхідно провести чітке розмежування між двома галузями, які раніше входили у соціологічне знання і перетинали одна одну: вивчення політичного елемента в думці — «ідеології», і дослідження соціального елемента в думці, вплив соціальних основ життя на формування образу реальності. Цей поділ, продовжує В. Старк, по суті розмежує соціальну детермінацію й ідеологічне спотворення думки⁷.

Ототожнюючи ідеологію з «хибною свідомістю», а партійність інтерпретуючи виключно як суб'єктивний погляд (К. Маннгейм)⁸, буржуазні філософи в кінцевому підсумку приходять до висновку: або пізнання має бути незалежним від соціальної структури суспільства, або воно втрачає будь-яке право на досягнення об'єктивної істини. Отже, у принципі заперечується соціальна сутність знання. Свідомо ігнорується той факт, що зумовленість процесу пізнання існуючою соціальною системою є виявленням інтересів певного класу.

Ця зумовленість теоретично усвідомлюється у принципі партійності. Між марксистською партійністю і науковою об'єктивністю у пізнавальній діяльності існує внутрішня єдність, яка виявляється в тому, що на протигагу суб'єктивістській буржуазній партійності, спрямованій на нав'язування теорії наперед заданих висновків і оцінок, марксизм вимагає науково об'єктивного підходу до аналізу реальної дійсності, пізнання її такою, якою вона є, обстоювання тільки тих висновків і оцінок, до яких зобов'язує саме дослідження. Іншими словами, марксист науковим шляхом визначає свою точку зору.

Переконаливим прикладом єдності партійності і науковості є сама марксистсько-ленінська теорія. Ця єдність зумовлена насамперед науковим характером марксизму-ленізму. Підкреслюючи цей аспект єдності партійності і наукової об'єктивності, В. І. Ленін зазначав, що марксизм сполучає строгу і найвищу науковість (будучи останнім словом суспільної науки) з революційністю, і сполучає не випадково, не тому тільки, що засновник доктрини особисто поєднував у собі властивості вченого і революціонера, а в самій теорії, внутрішньо і нерозривно. Марксистсько-ленінська теорія відображає усі суперечності, які мають місце у суспільному житті. Її партійність зумовлена самою реальною дійсністю. Заперечуючи ревізіоністам і буржуазним «критикам» марксизму, які полемічний характер марксизму намагалися пояснити його політичною тенденційністю, Ленін писав: «Полемічний характер» має «система Маркса» не тому, що вона «тенденційна», а тому, що вона дає точне зображення в теорії всіх тих суперечностей, які мають місце в житті. Тому, між іншим, лишаються і лишатимуться невдалими всі спроби засвоїти «систему Маркса», не засвоюючи її «полемічного характеру»: «полемічний характер» системи є лише точне відбиття «полемічного характеру» самого капіталізму»⁹.

Органічна єдність наукової об'єктивності і комуністичної партійності в пізнанні забезпечує єдність істини і партійності. Але разом з

⁶ W. Stark. The Sociology of Knowledge. An Essay in Aid of a Deeper Understanding of the History of Ideas. London, 1955, p. 19.

⁷ Ibidem, p. 2—5.

⁸ Karl Mannheim. Ideology and Utopia. London, 1936.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 66.

тим їх не слід отожднювати. Істині, на думку Георга Клауса, не можна приписати атрибут партійності. Є одна істина. Партійність, за Г. Клаусом, виявляється у бажанні вважати істинним або неістинним те чи інше положення. «Але це не партійність істини,— пише він,— а партійність людей, класових сил і т. д., яка виявляється в їх установах по відношенню до істини»¹⁰. Із логічного погляду, продовжує Г. Клаус, істині не можна приписувати атрибут партійності. Істина є двочленне відношення, відношення між судженням і реальністю, яке складає зміст цього судження. А партійність є тричленне відношення: між людьми, судженням і об'єктивною реальністю, на яку проектується це судження¹¹.

Наведені міркування Г. Клауса щодо аналізу партійності як принципу в цілому не викликають заперечень. Зазначена особливість принципу партійності відрізняє його від істини. Але той факт, що існує одна істина і завдяки своїй специфіці вона не тотожна партійності, не повинен бути приводом для їх протиставлення.

Звичайно, істина як адекватне знання про об'єктивну дійсність байдужа до класових інтересів. Зміст наукових положень не залежить від них. Але разом з тим класи не байдужі до істини, визнання чи невизнання істини в класовому суспільстві залежить від класових інтересів. Марксистська партійність зобов'язує до найбільш адекватного відображення об'єктивної істини. Марксистська партійність виражається у науковому пізнанні в діалектико-матеріалістичних принципах, у послідовному проведенні матеріалістичної лінії. Діалектико-матеріалістичний підхід адекватний науковому підходові до реальної дійсності і результатів її пізнання — до об'єктивної істини.

У марксистсько-ленінській філософії та її гносеології послідовне проведення принципу партійності означає боротьбу за об'єктивну істину в науці, за утвердження і поширення діалектичного матеріалізму на пояснення явищ природи, суспільства і людського мислення. Суперечність між партійністю та істиною існує лише для буржуазного об'єктивіста, який вважає, що ніякого соціального, партійного аспекту в пізнанні не існує. Гносеологічною основою вияву буржуазного об'єктивізму в науці є абсолютизація і протиставлення суто пізнавального відношення ціннісному, оцінюючій діяльності суб'єкта. Насправді ж науково-об'єктивний підхід до явищ реальної дійсності не виключає ціннісного підходу до них.

При аналізі ціннісного відношення до дійсності не слід отожднювати ціннісне відношення з марксистським принципом партійності, як це має місце в деяких працях, присвячених проблемі цінностей. Так, В. П. Тугаринов пише: «Ленінське вчення про класовий, партійний підхід до явищ суспільного життя є не що інше, як революційно-пролетарське ціннісне відношення до цих явищ»¹².

Марксистсько-ленінська партійність у пізнанні, безумовно, включає в себе ціннісне відношення, але не зводиться до нього. Це більш широке поняття, яке відображає об'єктивно необхідну тенденцію суспільного розвитку. Визначальним у ній є не практично цінне, а об'єктивно необхідне. Цей момент перетворює комуністичну партійність в ідеал пізнавальної діяльності.

Глибока суперечність між науковою об'єктивністю і буржуазним об'єктивізмом особливо виявляється при аналізі соціальних явищ.

¹⁰ Георг Клаус. Сила слова. М., 1967, стор. 99.

¹¹ Там же.

¹² В. П. Тугаринов. Теория ценностей в марксизме. Л., 1968, стор. 5.

У праці «Економічний зміст народництва...» В. І. Ленін показує принципову відмінність буржуазних об'єктивістів і марксистів у підході до суспільних явищ: «Об'єктивіст говорить про необхідність даного історичного процесу; матеріаліст констатує з точністю дану суспільно-економічну формацію і породжувані нею антагоністичні відносини. Об'єктивіст, доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризикує збитися на точку зору апологета цих фактів; матеріаліст розкриває класові суперечності і тим самим визначає свою точку зору. Об'єктивіст говорить про «непереборні історичні тенденції»; матеріаліст говорить про той клас, який «завідує» даним економічним порядком, створюючи такі-то форми протидії інших класів. Таким чином, матеріаліст, з одного боку, послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а вивчає, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність. В даному разі, напр., матеріаліст не задовольнився б констатуванням «непереборних історичних тенденцій», а вказав би на існування певних класів, що визначають зміст даних порядків і виключають можливість виходу поза виступом самих виробників. З другого боку, матеріалізм включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці подій прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»¹³.

Говорячи про відмінність наукової об'єктивності марксиста і буржуазного об'єктивіста, В. І. Ленін підкреслював, що підхід до явищ соціальної дійсності з позицій робітничого класу є об'єктивно науковим, бо його інтереси збігаються з об'єктивною тенденцією розвитку суспільства. Будь-яка спроба ігнорувати ці інтереси найпрогресивнішого і найреволюційнішого класу сучасного суспільства обов'язково приведе до спотворення об'єктивної істини.

Розкриваючи суть буржуазного об'єктивізму, В. І. Ленін наголошував, що гносеологічною основою цієї методології є абстрактний підхід до дійсності. Такий підхід не дає можливості розкрити класові суперечності — дійсний антагонізм у капіталістичному суспільстві, зрозуміти об'єктивні закони його розвитку. Об'єктивізм — це буржуазна партійність, яка виявляється в тому, що буржуазія свої класові інтереси намагається видати за загальнолюдські, які нібито збігаються з загальною тенденцією розвитку суспільства. Об'єктивізм, «безпартійність» завжди виступають зброєю і гаслом буржуазії. «Безпартійність в буржуазному суспільстві, — підкреслював В. І. Ленін, — є лише лицемірний, прихований, пасивний вияв належності до партії ситих, до партії пануючих, до партії експлуататорів.

Безпартійність є ідея буржуазна. Партійність є ідея соціалістична»¹⁴.

Пропагуючи об'єктивізм, ідеологи буржуазії у такий спосіб проводять свою партійність. А те, що буржуазна ідеологія так старанно її маскує, зумовлено принциповою несумісністю буржуазної партійності з об'єктивною істиною.

Партійність марксистсько-ленінської теорії при оцінці подій виявляється у прямому і відкритому захисті інтересів робітничого класу як найбільш передового суспільного класу, основною метою діяльності якого є знищення капіталізму і побудова комуністичного суспільства — закономірного етапу соціального розвитку.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 364.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 59.

Отже, дійсна наукова об'єктивність вимагає дослідження суспільних явищ у зв'язку з класовою боротьбою робітничого класу, інтересам якого відповідає об'єктивний хід історичного розвитку і який зацікавлений у глибокому пізнанні об'єктивних законів розвитку природи і суспільства. Водночас марксистська партійність за своїм змістом і тією роллю, яку вона виконує в теоретичній і практичній діяльності людей, заперечує суб'єктивізм і волюнтаризм. Підміна марксистсько-ленінської партійності суб'єктивізмом, як показує досвід історії, веде до досить небезпечних і шкідливих наслідків у практичній і теоретичній діяльності. Учений, що керується суб'єктивними уподобаннями, намагається, як вказував К. Маркс, «*приспосувати науку до такого погляду, взятого не з самої науки (як би остання не помилялась), а іззовні, до такого погляду, що продиктований чужими науці, принесеними інтересами*»¹⁵.

Зразком глибокого втілення єдності наукової об'єктивності і партійності є багатогранна теоретична і революційно-практична діяльність В. І. Леніна. В Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» підкреслено: «Головне в ленінському підході до суспільних явищ і процесів — органічна єдність наукової об'єктивності і принципової оцінки їх з позицій робітничого класу»¹⁶.

Аналіз співвідношення наукової об'єктивності і партійності у пізнанні показує, що пізнавальне відношення до навколишньої дійсності не може існувати відокремлено від практичного. У класовому суспільстві об'єктивна тенденція розвитку науки така, що в ній завжди виявляються класові інтереси. Тому теорія пізнання не може абстрагуватися від конкретних соціальних відносин. Вона повинна не взагалі аналізувати процес пізнавальної діяльності, а розкривати природу знання крізь призму пізнавально-соціальних відносин. Визначальною закономірністю розвитку суспільно-історичної діяльності людей у цілому є єдність пізнавального і практичного відношення до дійсності.

* * *

В статье рассматривается соотношение партийности и объективности в познании, социальная обусловленность познания, подвергаются критике попытки современных буржуазных философов противопоставить познавательную деятельность социальным отношениям. Познание как общественно-исторический процесс характеризуется научной объективностью, но одновременно включает в себя и определенное ценностное отношение человека. Социальная обусловленность процесса познания детерминирована социальной обусловленностью субъекта познания. Его познавательные возможности, способы и формы познания имеют социально-историческое происхождение. Субъект познания не может не выражать своего отношения к знанию, к процессу его достижения не только с точки зрения соответствия его объективной действительности, но и в плане оценки той или иной истины в зависимости от интересов и целей субъекта, а в классовом обществе от интересов определенного класса. Это значит, что неотъемлемым моментом познавательной деятельности является партийность. Рассматривая сущность партийности, специфику ее проявления в научном познании, автор анализирует соотношение истины и партийности. Значение марксистско-ленинской партийности обусловлено тем, что она находится в единстве с научной объективностью и в своей основе совпадает с ней. Критикуя буржуазный объективизм и субъективизм, автор показывает значение марксистско-ленинского принципа партийности.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. II, стор. 115.

¹⁶ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, стор. 5.

Світогляд на буденному і теоретичному рівнях відображення

Проблема сутності і співвідношення світогляду на буденному і теоретичному рівнях відображення дійсності є однією з актуальних у методологічному і практичному відношеннях. Від її вирішення значною мірою залежить успішне розв'язання основного завдання комуністичного будівництва — формування нової людини. Розгляд названої проблеми передбачає певне тлумачення самої категорії «світогляд». Не маючи на меті робити огляд існуючих у науковому вжитку трактувань цієї категорії, вважаємо все-таки за доцільне коротко викласти погляд на сутність, предмет і суспільні функції світогляду як феномена духовного життя, з тим щоб при аналізі основної проблеми спиратися на нього.

Поняття «світогляд», як відомо, широко використовується в науці, ідеологічній роботі і буденному житті. При цьому його зміст і обсяг бувають різними. Ми звернемо увагу лише на тлумачення цього поняття в науковій літературі. Всі чи майже всі дослідники сходяться на тому, що об'єктивно існує певне коло духовних явищ з особливими характеристиками, яке об'єднується поняттям «світогляд». Але зміст цього комплексу духовних явищ тлумачать по-різному. Найчастіше, особливо в популярній літературі, світогляд ототожнюється з суспільною свідомістю. Іншим поширеним варіантом інтерпретації світогляду є зведення його до окремої форми суспільної свідомості, зокрема релігії чи філософії. В «канонічних», так би мовити, виданнях — енциклопедіях, словниках і т. п., як правило, поєднуються ці два погляди, вважається, що поняття «світогляд» існує у широкому (суспільна свідомість) і вузькому розумінні слова (лише філософські погляди)¹. Такий стан не можна вважати задовільним. Підведення під поняття «світогляд» усіх явищ духовного життя, по суті, позбавляє його права на самостійне існування в науці поряд з поняттям «суспільна свідомість». Таке визначення світогляду не відбиває ні специфіки його предмета, ні суспільних функцій, отже, і не несе ніякого додаткового смислового навантаження порівняно з категорією «суспільна свідомість». Зведення ж будь-якого світогляду до філософії неправомірне з огляду на кілька обставин. Якщо вважати правомірним таке тлумачення світогляду, то треба визнати і те, що він не є загальнопоширеним духовним явищем, оскільки філософія виникає лише на досить високому рівні суспільного розвитку. З цього також випливає, що світогляд властивий тільки відносно незначній кількості людей, здатних відобразити дійсність на філософському, узагальнюючому рівні. На нашу думку, не можна ототожнювати предмет, зміст, обсяг та суспільні функції філософії і світогляду, хоч вони і мають чимало спільного.

У деяких працях, переважно статтях, що з'явилися останнім часом, робляться спроби відійти від традиційного визначення світогляду і дати нову дефініцію, наголошуючи на специфіці предмета і суспільних

¹ Див., наприклад: Філософський словарь. М., 1968, стор. 219.

функцій світогляду як особливого явища духовного життя. Такий підхід вважаємо плідним, бо він дає можливість знайти місце світогляду серед інших явищ суспільної свідомості і обґрунтувати його право на самостійне існування в системі наукових категорій.

У структурі свідомості кожної людини і в структурі суспільної свідомості як цілісної системи є певна кількість явищ, які наділені специфічними ознаками і мають характер самостійних окремих елементів цих структур, тому не можуть бути зведені до форм суспільної свідомості, ідеології чи психології, буденної чи теоретичної свідомості, громадської думки чи офіційних поглядів і т. п. Поняття «світогляд» якраз і повинно відображати ці особливі явища духовного життя.

Що ж таке світогляд? На це питання можна відповісти, виділивши його особливий предмет і з'ясувавши специфіку суспільних функцій, спільних для всіх відомих історії типів світогляду.

Насамперед світогляд пов'язаний з усіма формами суспільної свідомості, пронизує їх, так чи інакше взаємодіє з ними, беручи з кожної те, що складає його специфічний предмет. Світогляд не існує поза основними формами і явищами суспільної свідомості або поряд з ними як самостійна субстанція, а є певною їх інтеграцією. «Фокусуючи» суспільну свідомість, різні елементи її структури під певним кутом відображення дійсності, світогляд має свій особливий предмет, на основі відображення якого складається його зміст. Суб'єктом світоглядного відображення світу є людина у її відношенні до дійсності, функціонування системи «людина—дійсність». Відповідно універсальною і центральною проблемою світогляду є співвідношення і взаємодія людини з світом. Світогляд — це усвідомлення людиною світу як середовища свого існування і усвідомлення себе як частини цього світу. Всі думки, погляди, ідеї, уявлення і т. д. незалежно від їхнього змісту і рівня адекватності відображуваній дійсності, в яких знаходить вираз таке усвідомлення, складають «субстанцію» світогляду, його зміст і елементи структури². Зміст, структура і навіть функції світогляду є конкретно-історичними і змінюються відповідно до рівня суспільного, зокрема наукового, прогресу, проте його предмет залишається, по-суті, тим самим, хоч і не стабільним за обсягом.

Загальною закономірністю розвитку світогляду є збільшення обсягу його змісту за рахунок поглиблення пізнання характеру функціонування системи «людина—дійсність», відображення нових, раніше невідомих її параметрів. Оскільки всі історичні типи світогляду мають спільний предмет, його зміст характеризується деякими обов'язковими елементами.

Універсальна світоглядна проблема співвідношення людини і світу завжди має три основні аспекти, більш-менш чітко виражені: натуралістичний (онтологічний), гуманістичний (соціологічний) і гносеологічний. Ці аспекти відображають (відповідно) функціонування систем «людина—природа», «людина—суспільство», «людина як суб'єкт — середовище як об'єкт пізнання». Конкретні історичні типи світогляду характеризуються специфічним поєднанням, взаємодією, субординацією і змістом перелічених систем³.

Взаємодія людини з середовищем — явище, надзвичайно складне і багатогранне, тому універсальна проблема світогляду може розв'язуватись (тією чи іншою мірою) у межах різних форм суспільної свідомості.

² Таке тлумачення предмета світогляду знаходимо у працях П. В. Копніна, В. П. Чорноволенка, І. М. Маковки, З. М. Філіпович та інших.

³ Детально про основні аспекти світогляду див.: Логика научного дослідження. М., 1965, стор. 311—333.

мости. Саме ця обставина, зокрема, і спричиняє поширене ототожнення світогляду з суспільною свідомістю взагалі. Проте специфіка світогляду полягає не лише в його предметі, а й у деяких властивих тільки йому суспільних функціях. Основною специфічною функцією світогляду є регулятивна, аксіологічна. Світогляд є основою орієнтації людини в житті, у практичній діяльності. Тільки ті погляди, уявлення, ідеї, переконання і т. п., які безпосередньо визначають, орієнтують актуальну діяльність людей, можна вважати світоглядними. Лише знання, погляди і уявлення, які реалізуються в особистій активності індивіда, визначають його життєву позицію і кредо,— становлять зміст світогляду. Ті погляди і уявлення, які не визначають ціннісної орієнтації людини, її життєвої спрямованості, не реалізуються в різних формах активності особи,— не мають світоглядного характеру.

Аксіологічною функцією не обмежується суспільна роль світогляду, але вона, на нашу думку, головна і разом з предметом світогляду визначає його специфіку як духовного явища. Таким чином, світогляд як певне духовне утворення — це сукупність думок і уявлень про взаємодію людини з середовищем її існування, яка визначає життєву спрямованість особи і реалізується в ній. Поза тим кожний історичний тип світогляду має свої характеристики і конкретне співвідношення функцій. Крім аксіологічної (орієнтовної), функцією світогляду є також пізнавальна, яка по-різному представлена в усіх історичних типах світогляду.

У конкретно-історичних умовах світогляд може виконувати ідеологічну та методологічну функції. Ідеологічну функцію світогляд починає виконувати тоді, коли виникає ідеологія як самостійне явище духовного життя суспільства. Аксіологічна функція нерозривно пов'язана з ідеологічною і значною мірою в ній виявляється. Тут немає потреби ґрунтовно аналізувати питання про співвідношення світогляду та ідеології, зауважимо тільки, що ці явища не тотожні за змістом і не збігаються за обсягом. Методологічну функцію світогляд може виконувати переважно на теоретичному рівні відображення дійсності. Конкретно-історичними типами наукового світогляду ми називаємо такі його типи, які стоять на рівні наукових досягнень епохи, не суперечать їм і спираються на них.

Пізнавальну функцію світогляд виконує на основі тих знань, здобутих шляхом практичного і теоретичного освоєння дійсності, які складають елементи його структури і орієнтують діяльність людей. Усі відомі в історії типи світогляду, навіть ненаукові (релігійний, наприклад, який не тотожний релігії) містять у собі ту чи іншу кількість вірогідної інформації про світ і тому можуть (у певних межах) доцільно орієнтувати практичну діяльність людей. У протилежному випадку, тобто якби ненауковий світогляд абсолютно неправильно орієнтував людей, їхня практична, зокрема трудова, активність суперечила б об'єктивним закономірностям, отже, була б безрезультатною. Досвід свідчить про інше: протягом багатьох епох людської історії у суспільстві панував ненауковий світогляд, проте прогрес відбувався.

Відповідно до двох основних функцій світогляду його зміст складають знання, які є наслідком відображення і пізнання дійсності, а також принципи та ідеали, які виконують роль регуляторів поведінки та стосунків людей і не прямо, а опосередковано, через знання, відображають дійсність. Завдяки своїм функціям світогляд є засобом пізнання і перетворення дійсності, чинником суспільного прогресу і свободи (або несвободи), стрижнем, навколо якого організовується усе духовне життя людини або суспільної групи. Світогляд — це відповіді

на питання, що їх висуває життя, оцінка різних сторін, явищ і процесів дійсності.

Питання про сутність і суспільні функції світогляду ми виклали надто схематично, оскільки головним предметом нашого інтересу є проблема природи світогляду на буденно-практичному і теоретичному рівнях відображення дійсності.

Важливість питання про співвідношення теоретичного і практичного світогляду, їх спільності і відмінностей зумовлюється тим, що суспільна активність людей може здійснюватися на рівні теоретичного і буденного мислення. Будь-яка за змістом діяльність (якщо не брати до уваги наукову працю «чистого» теоретика) обов'язково здійснюється за участю буденного мислення, яке може так чи інакше поєднуватися з теоретичним, науковим мисленням. Досить поширене в літературі уявлення про те, що внаслідок науково-технічного прогресу і переростання науки у безпосередню продуктивну силу з трудової діяльності усувається буденне мислення, не відбиває об'єктивного стану речей. Ні тепер, ні в майбутньому розумова діяльність людей не є і не буде «чисто» теоретичною, науковою у всіх випадках, вона спиратиметься і на буденне мислення.

Ми не ототожнюємо буденну і теоретичну свідомість з світоглядом на буденному і теоретичному рівнях відображення дійсності⁴. Світогляд на буденному рівні, на відміну від буденної свідомості, умовно називати «емпіричним». Буденна свідомість охоплює значно ширше коло явищ, з яких далеко не всі відбивають предмет світогляду і виконують його функції. Елементи емпіричного світогляду наділені всіма ознаками явищ буденної свідомості, але, крім того, мають свої специфічні риси, що й дозволяє їм виконувати світоглядні функції. Емпіричний світогляд — явище, притаманне всім епохам історичного розвитку, властиве усім людям. Якщо зважити на те, що протягом тисячоліть у суспільстві цілкоміт панував релігійний світогляд і що в наш час в його полоні перебувають сотні мільйонів людей, то треба визнати, що емпіричний світогляд домінує при всіх досоціалістичних соціально-економічних формаціях. Більше того, значна частина трудящих нашої країни (не тільки віруючих) також має емпіричний світогляд.

Серед широких верств народу релігійність ніколи не підносилася над рівнем буденної свідомості, становила просту сукупність (часто суперечливу) поглядів, а не їх систему. В усі часи у трудящих релігійні уявлення поєднувалися з стихійно-матеріалістичними. Отож вважати, як це інколи буває, їхній світогляд (лише тому, що вони вірують) не емпіричним, а систематизованим, теоретичним немає достатніх підстав. Порвавши з релігією, людина далеко не завжди сприймає матеріалістичний світогляд на теоретичному рівні. Бути невіруючим, атеїстом ще не означає мати чітку систему атеїстичних переконань. Можна виховуватись в атеїстичному середовищі і не мати наукового, а

⁴ Сама постановка питання про існування світогляду на різних рівнях відображення вимагає обґрунтування, оскільки в нашій літературі вона не є загальною визначеною. Більшість авторів, говорячи про світогляд, має на увазі логічно організовану, більш-менш струнку систему поглядів. Це в першу чергу стосується тих, хто ототожнює світогляд з філософією чи релігією, а також з ідеологією. Часто буденну свідомість протиставляють науковому світоглядові, і таким чином ототожнюють з усім тим, що не підходить під поняття наукового світогляду. Нерідко питання про різні рівні світогляду просто обходять, у такому разі під світоглядом розуміють лише теоретичний, науковий рівень відображення дійсності. Щоб подолати інерцію традиційного підходу до проблеми, треба дослідити особливості і специфіку функціонування світогляду на буденному рівні

тим більше послідовно-наукового світогляду. Між наївним, стихійним матеріалізмом, окремими науковими знаннями та ідеями, які складають емпіричний світогляд, і систематизованим теоретичним світоглядом — значна дистанція. Емпіричний світогляд може мати кожна людина, тоді як теоретичний доступний далеко не всім. Емпіричний світогляд властивий більшості людей у всі історичні часи.

Теоретичний світогляд завжди виростає на ґрунті емпіричного. Останній живить світогляд ідеалістичний і матеріалістичний, прогресивний і реакційний, науковий і антинауковий. Між світоглядом на емпіричному і теоретичному рівнях відображення дійсності немає неперехідної межі. Протиставлення їх відносно, як відносним є протиставлення емпіричного і теоретичного знання взагалі. У теоретичному світогляді представлено емпіричне у «знятому» вигляді, без цього він немислимий. Не може існувати «чисто» теоретичний світогляд без елементів буденного, емпіричного; він існує, зокрема, тому, що завжди має певне емоційне забарвлення. Не існувало і не існує людей з «чисто» теоретичним світоглядом, а люди з «чисто» емпіричним світоглядом були і є (хоч тепер і в значно меншій кількості). Буває й так, що світогляд окремої людини чи соціальної групи не можна беззастережно віднести ні до емпіричного, ні до теоретичного. В ньому можуть поєднуватись елементи, ознаки того й іншого, причому співвідношення їх буває різне. Різне за характером поєднання емпіричного і теоретичного в світогляді виявляється в його функціональній структурі, у конкретному співвідношенні і питомій вазі окремих функцій. Різним може бути в конкретно-історичних умовах і співвідношення між емпіричним світоглядом мас та прогресивним теоретичним світоглядом ідеологів.

При всій своїй специфіці та відмінностях емпіричний і теоретичний світогляди наділені спільними ознаками, що дає підстави розглядати їх як різновиди одного й того самого феномена духовного життя суспільства. Що ж спільного в емпіричному і теоретичному світоглядах? Передусім, це спільність у характері формування, у походженні. Обидва вони складаються на спільному ґрунті одних і тих самих об'єктивних умов суспільного розвитку в кожному конкретну епоху. Світогляд окремої людини складається на основі виховання і навчання, з одного боку, і власного життєвого досвіду, з іншого. Щоправда, у процесі формування теоретичного світогляду виховання і особливо навчання відіграє важливішу роль. Без оволодіння науковими знаннями неможливо виробити теоретичний світогляд. Проте емпіричний світогляд теж не є наслідком тільки особистого досвіду індивіда, він формується на основі виховання і навчання (не обов'язково шкільного, «книжного»), у процесі якого старше покоління передає здобуті і успадковані ним від попередніх поколінь знання про різноманітні явища дійсності, а також оцінки, норми, ідеали.

Спільним для емпіричного та теоретичного світоглядів є і їхній предмет відображення — функціонування системи «людина — об'єктивна дійсність», хоч характер самого процесу відображення не однаковий. Теоретичний світогляд відображає взаємодію людини з світом у вигляді цільної системи уявлень, законів, принципів, категорій, причому значно глибше, ґрунтовніше, ніж емпіричний, — тоді як останній є сукупністю уявлень, переконань, ідеалів, які досить поверхово відображають дійсність. Зміст світогляду може бути внутрішньо суперечливим не тільки на емпіричному, а й на теоретичному рівні відображення. І той і той можуть поєднувати в собі об'єктивні знання з помилковими, викривленими уявленнями про дійсність. Річ не в тім, що теоретичний світогляд істинний, а емпіричний — помилковий, ілюзорний,

а в тому, що в теоретичному світогляді (за інших рівних умов) питома вага правильних уявлень про світ значно більша і уявлення ці глибші, ніж в емпіричному світогляді.

Теоретичний і емпіричний світогляди виконують, за деякими винятками, спільні функції. Теоретичний світогляд, якщо він науковий, може виконувати методологічну функцію стосовно процесу пізнання. Така функція для емпіричного світогляду недосяжна. Що ж стосується загальних функцій (пізнавальної, регулятивної), то вони властиві обом видам світогляду. Оскільки світогляд на емпіричному рівні відображення теж містить у собі об'єктивні знання, він виконує пізнавальну функцію і навіть може бути знаряддям передбачення. В ряді праць повністю заперечується ця функція емпіричного світогляду на тій підставі, що він завжди відстає від буття. Та якби люди не були спроможні передбачати майбутні наслідки своїх вчинків, їхні дії ніколи б не були доцільними. Буденна свідомість і світогляд на її рівні можуть бути знаряддям передбачення, правда, знаряддям недосконалим, спроможним пояснити близьке майбутнє. Чим послідовніше науковим є теоретичний світогляд, тим більш віддалене майбутнє він може передбачати і моделювати. Від уявної моделі майбутнього (на будь-якому рівні відображення) величезною мірою залежать регулятивно-оцінна функція світогляду та актуальна практична діяльність людей.

Впливаючи на людську діяльність, зокрема трудову, і теоретичний, і емпіричний світогляд, у свою чергу, залежать від неї. Проте така взаємозалежність безпосередніша і значніша для емпіричного світогляду, адже в ньому регулятивна, оцінно-нормативна функція переважає над пізнавальною.

Емпіричний світогляд перебуває в тісній взаємодії з різними формами суспільної свідомості і завдяки цьому виконує свої функції. В сучасних умовах емпіричний світогляд містить чимало наукових істин. Так, наукові ідеї про те, що Земля обертається навколо Сонця, що людина походить з тваринного світу, та багато інших сприйняті на віру багатьма людьми з емпіричним світоглядом, вони впливають на цей останній, але не настільки, щоб перетворити його в науковий, теоретичний. Разом з тим теоретичні форми відображення дійсності частково походять з емпіричного світорозуміння, черпають з нього матеріал і пов'язані з ним. «Генетичний зв'язок передових філософських суспільно-політичних учень, етики та естетики з світосприйняттям народних мас — одна з закономірностей духовного розвитку людства», підкреслює Л. А. Коган⁵.

Таким чином, теоретичний і емпіричний світогляди як різновиди одного й того ж феномена суспільної свідомості мають багато спільного — спільний предмет, шляхи формування, аналогічні функції. Проте емпіричний світогляд характеризується і своїми власними ознаками, які відрізняють його від теоретичного. Грунтуючись на повсякденному досвіді людей, емпіричний світогляд акумулює багатовіковий досвід мас. У процесі нагромадження такого досвіду здійснюється постійний «відбір» раціонального, практично перевіреного знання і неминуче, хоч і дуже повільно, відкидається знання ілюзорне, позбавлене об'єктивного змісту. Саме в цьому плані доцільно говорити про мудрість, правдивість емпіричного світосприймання народу. Загальною закономірністю розвитку емпіричного світогляду можна вважати зростання ролі

⁵ Л. А. Коган. Народное миропонимание в истории общественной мысли. «Вопросы философии», 1963, № 2, стор. 86.

його пізнавальної функції, проте за всіх умов він виконує в першу чергу аксіологічну, оцінну функцію. Буденному, емпіричному сприйняттю дійсності властивий більший конформізм, інертність, догматичність, більше відставання від передової суспільної практики. Ці риси емпіричного світогляду зменшують його суспільне значення, особливо в наш час, коли науковий світогляд стає надбанням дедалі більшої кількості людей.

Проте чи можна на підставі факту безперечного зростання ролі наукового світогляду в суспільному прогресі робити висновок про неминуче і повне відмирання, зникнення в майбутньому буденної свідомості і, отже, емпіричного світогляду взагалі? Безперечно, сфера дії емпіричного світогляду і значимість його впливу на суспільний прогрес зменшуються. Але думка про те, що емпірична свідомість може зникнути зовсім⁶, є помилковою. Внаслідок зближення і взаємодії з теоретичним, науковим світоглядом, з наукою взагалі, емпіричний світогляд відчутно втрачає свої негативні (з огляду на суспільний розвиток) риси (ілюзорність, догматичність, інертність і т. п.), але не зникає як духовний феномен. У суспільній діяльності люди завжди будуть керуватися не лише теоретичною, а й буденною свідомістю, емпіричним досвідом, емпіричним світоглядом. І в майбутньому людська активність поєднуватиме в собі науковий і буденний рівні відображення дійсності; елементи емпіричного світогляду з усіма властивими йому ознаками ніколи не будуть усунуті з свідомості людей, а, значить, впливатимуть і на суспільний розвиток.

Маючи на увазі конкретно-історичну взаємодію емпіричного і теоретичного світоглядів, правомірно говорити про різні рівні такої взаємодії, про конкретну ступінь наближення емпіричного світогляду до науки і теоретичного світогляду, про конкретні рівні «досконалості» емпіричного світогляду. Досить чітко подібну «ступінчатість» емпіричного світогляду можна простежити на процесі становлення, формування наукового світогляду у промислового пролетаріату. На початку формування в самостійну суспільно-політичну силу цей клас мав буденну свідомість. Процес зближення буденного світогляду пролетаріату з марксистсько-ленінською наукою і перетворення його у передової частини пролетаріату на теоретичний, науковий був дуже складним. Передова частина промислових робітників сприйняла передусім суспільно-політичні ідеї наукового світогляду, а згодом, поступово, економічне і філософське вчення марксизму.

Правомірно говорити про різні рівні «досконалості» емпіричного світогляду і в окремих соціальних груп населення.

З іншого боку, і по відношенню до теоретичного, наукового світогляду, якщо він функціонує на рівні особи чи соціальної групи, теж правомірна постановка питання про різні рівні його зрілості. Чим значніший елемент наукового, об'єктивно істинного, систематизованого відображення світу в світогляді людини (за інших рівних умов), тим він цільніший, науково послідовніший. Але жодна людина чи суспільна верства не має поглядів, які б не потребували подальшого удосконалення і розвитку. Тим більше немає підстав твердити, що в нашому суспільстві вже зараз усі люди мають науковий світогляд, що він властивий усьому суспільству.

Формування наукового світогляду в усіх без винятку членів суспільства — це завдання на весь період переходу від соціалізму до

⁶ Таку думку поділяють, зокрема, автори книги «Проблеми розвитку комуністического сознания». М., 1965.

комунізму. Воно розв'язуватиметься на основі зростання загальноосвітнього і культурного рівня трудящих, перетворення змісту і соціального характеру праці, удосконалення суспільних відносин і багатьох інших чинників.

* * *

Проблема мировоззренческого отражения действительности на теоретическом и быденном уровнях представляет значительный теоретический и практический интерес; от ее решения зависят успехи идеологической работы по формированию научного мировоззрения трудящихся нашей страны в период строительства коммунизма. В статье анализируются общность характеристик и отличительные особенности мировоззрения на теоретическом и быденно-практическом уровнях отражения. Путем выяснения содержания социальных функций мировоззрения вскрываются некоторые основные закономерности его развития как особенного феномена духовной жизни общества, анализируется диалектика теоретического и эмпирического уровней мировоззренческого отражения действительности. Распространенным в литературе трактовкам мировоззрения автор противопоставляет свое истолкование сущности и социальных функций мировоззрения; обосновывается неправомерность отождествления мировоззрения с идеологией, философией, религией и т. п. Рассматриваются тенденции сближения мировоззрения на теоретическом и быденно-практическом уровнях отражения.

Альтернатива конвенціоналізмові у логіці науки

Розуміння теоретичних конструкцій як результату вільної розумової творчості, як ряду угод, єдиною розумною вимогою до яких є їх внутрішня узгодженість (несуперечливість) та збіг із фактами, здавалося б, повинне імпонувати ученому насамперед своїм духом терпимості щодо альтернативних шляхів у науці. Однак насправді привабливість конвенціоналістської концепції наукового знання набагато менша. Ученого, навіть коли він працює у найбільш абстрактно-теоретичній галузі, не покидає відчуття, що у своїй діяльності він долає опір цілком реального об'єкта. Готтлоб Фреге був переконаний, що математик відкриває істини точнісінько так само, як географ — незвідані землі. Зведення ролі найвеличніших досягнень людського духу до функцій звичайних інструментів практичної діяльності принаймні викликає сум. Мало втішає те, що винайти математичну схему, яка охоплювала б єдиним поглядом і рух частинок у прискорювачах, і рух галактик, важче, ніж винайти молоток; є чимало теоретичних конструкцій, менш корисних, ніж цвяхи і молоток, і не хочеться думати, що користь чи естетична насолода від краси математичних побудов — єдине, що дають людині космологія або теорія елементарних частинок.

Наука завжди пишалася тим, що розповідала людині про навколишню дійсність, і розповідала правду. Але відтоді як виявилось, що істини може бути принаймні кілька і що вибирати між конкуруючими теоріями треба так само, як ми вибираємо між конкуруючими проектами будівництва якоїсь споруди, жоден з яких не гірший, а може, і не кращий від інших, — відтоді набула поширення думка, що істинність перестала бути вищою нагородою і вищою оцінкою витвору розуму вченого. Звідси недалеко до того, щоб вчений перестав вважати своїм священним обов'язком боротися за істину за будь-яких умов.

І якщо все ж чимало визначних учених на Заході прийняли конвенціоналістську концепцію науки, то пояснюється це, крім соціальних чинників, тією обставиною, що головний опонент її в науковому середовищі на межі двох століть — «класичний» природничонауковий матеріалізм — показав в умовах революції в природознавстві свою неспроможність.

З погляду цього матеріалізму світ є нагромадженням середніх, великих і маленьких рухомих речей на зразок звичайних предметів — столів, стільців, чашок тощо, тільки інших розмірів та форм. Оскільки механіка бездоганно описувала рухи цих речей, побудова механічної моделі мала увінчати собою теоретичний опис кожної предметної області. Закони природи уявлялися у вигляді способів зв'язку елементів складної системи, у вигляді принципів конструкції, які регулюють причинно-наслідкові зв'язки між коліщатками і гвинтиками механізму природи. Звичайно, такий ідеал механіко-матеріалістичного пояснення природи ніколи не був реалізований досить повно — окремі ланки природознавства і навіть фізична наука ніяк не піддавалися

спробам створити цілісну картину світу. Але природодослідників не покидало переконання в тому, що такий ідеал здійснимий, поки не виявилась неможливість створити наочно-механічні образи величезної частини світу, описаної теоретично. Стало ясно, що питати, як виглядає фотон, так само безглуздо, як питати, чи є молекула води мокрою. Атом, електрон, фотон не можуть мати ніякого вигляду, оскільки мати вигляд — отже бути даним у відчуттях.

Але не тільки проникнення у глибини мікросвіту, що почалось із аналізу радіоактивності, або, краще сказати, з побудови Максвеллом електродинаміки, що не допускала механічних моделей, стали початком краху «класичного» стихійного матеріалізму; по суті все вже було підготовлене логічним аналізом механіки, здійсненим на початку другої половини минулого століття деякими авторами, в тому числі Ернстом Махом. З'ясувалося, що більшість фізиків пов'язує з поняттями механіки такі уявлення, які, взагалі кажучи, з суті механіки зовсім не випливають. Так, у фізиці XIX ст. маса асоціювалася з кількістю матерії, яку розуміли як сукупність однорідних матеріальних частинок; хоча таке уявлення іде від Ньютона і хоч воно добре узгоджується зі змістом механіки, проте воно внесене у неї зовні, з певної натурфілософії, і може бути з користю для справи еліміноване. Але що ж тоді лишається в понятті «маса»? Нічого, крім суто математичного символу, відповідав Мах, — і ніякої альтернативи, крім механіцистської натурфілософії минулого, цій відповіді не було.

Мабуть, можна твердити, що в ідейному розумінні логічний позитивізм не виїшов за межі уявлень Маха і Пуанкаре, однак ці уявлення в працях Р. Карнапа та його однодумців і послідовників дістали закінченого виразу в логіці науки. Використовуючи ідею Г. Лейбніца про «можливі і дійсні світи», Р. Карнап побудував логічну семантику, у тому числі і для індуктивної логіки, створив разом з Й. Бар-Хіллем теорію семантичної інформації; обидві вони нерідко розглядаються як доказ коректності ідей конвенціоналізму.

Якою мірою формальні побудови типу згаданих теорій Карнапа можна розглядати як доказ концепцій, що лежать в їх основі?

Ні в кого не викликає сумніву, що кожна формальна побудова однобічно і неповно описує реальність; але, відповідаючи на докір у неповноті опису реальності, учений має право знизати плечима, а, може, й послатися на афоризм Кузьми Пруткова: «Плюнь в очі тому, хто скаже, що можна досягнути неосяжне». Якщо одна формальна експлікація певної концепції виявиться однобічною, то такою ж буде експлікація її альтернативної концепції. Побудова формально коректної схеми означає принаймні, що ідея, яка лежить в її основі, логічно несуперечлива. Отже, філософський аналіз проблеми не може обмежуватися побудовою гарної формальної моделі, а повинен включати оцінку самої цієї моделі.

Це не означає недовіри до формальної логіки, до математичних методів взагалі. Більше того, посилення на закони логіки, тобто на теореми логічних числень разом з їх інтерпретацією, є вагомим аргументом, ніж це уявляється у світлі конвенціоналістської доктрини. Адже остання задовольняється визнанням значимості їх лише в рамках формальної системи, побудованої засобами тієї ж мови, якою користується логічне числення. Так само, як правила шахової гри мають сенс лише для гравців у шахи і не мають його для гравців у доміно, теореми логіки з конвенціоналістського погляду значимі у формалізованій мові, побудованій засобами логіки, і не мають сенсу, скажімо, в застосуванні до тексту з проблем литва чи електрозварювання. Але якщо розуміти

закони логіки змістово, то вони означатимуть певні заборони, порушувати які не має права не лише логік-професіонал, а й будь-яка нормальна людина. В цьому розумінні посилання на логіку мають універсальне значення.

Ось чому при побудові альтернативної конвенціоналістської філософії і логіки науки важливо розібратися насамперед у тих змістових передумовах логіко-математичних побудов, за допомогою яких здійснюються спроби обґрунтувати певну філософську точку зору.

У руслі логіко-семантичних ідей Р. Карнапа написано багато праць, що становлять значний інтерес з прикладного погляду і широко використовуються не лише у логіці, але й, скажімо, у теорії машинного перекладу або теорії семантичної інформації. Але не можна нехтувати і філософським аспектом цих праць, зокрема тією обставиною, що логічна коректність згаданих теоретичних побудов свідчить про те, що вони містять у собі якесь раціональне зерно.

Разом з тим у неопозитивістській логіці науки виникли труднощі насамперед в оцінці ролі емпіричного знання. Досі її представники намагалися долати виниклі труднощі лише шляхом часткових технічних удосконалень. Але все це привело до того, що під сумнівом опинилися саме центральні ідеї «логічного емпіризму».

Логічний позитивізм, як і його філософські попередники, з самого початку ставив вимогу такої реконструкції науки, за якої в ролі «бритви Оккама» виступав би передусім факт, емпіричне знання. Але у логічній теорії науки, побудованій у рамках позитивістської програми логічного аналізу мови науки, факт не є аргументом «за» або «проти» прийняття відповідної теорії.

У теорії розрізняються тавтології, або тотожно-істинні формули, і виконувані формули, істинність яких залежить від позамовних обставин (фактично-істинні формули). Ідеалом наукової теорії є така побудова, в якій всі закони мають статус теорем. Але висловлювання факту, оскільки їх можна включити в теорію, жодною мірою не впливають на істинність теорем; позамовні обставини змушують нас визнати істинними або хибними тільки виконувані формули, але не тавтології.

Це означає, що емпірична перевірка теорії — самообман. Добре побудованою теоретичною конструкцією може бути лише та, що інтерпретована в термінах спостереження, і навіть труднощі або неможливість емпіричної інтерпретації не є аргументом проти теорії. Єдиним критерієм вибору, крім несуперечливості, лишається простота. Внаслідок цього позбавляється змісту вимога емпіризму, за якою теорія має прогнозувати нові факти, підтверджуватися емпіричним матеріалом. Факт перестає бути аргументом і залишається ілюстрацією. «Узгодження теорії з дослідом» означає в такому разі, що теорією, яка узгоджується з фактами, можна вважати будь-яку метафізичну побудову, в тому числі і релігію, навіть якщо така побудова практично для наукового дослідження некорисна; досить, щоб вона була логічно несуперечлива і інтерпретувалась на емпіричному матеріалі.

Крім того, існують труднощі, пов'язані з зіставленням «мови теорії» і «мови спостереження». І тавтології і виконувані формули належать до «мови теорії», і потрібно знайти логічні засоби, які дали б змогу інтерпретувати вирази «мови теорії» в термінах спостереження. Навіть найпростіша задача такого роду, зокрема, як виразити у термінах спостереження так звані «диспозиційні предикати», породила величезну літературу, але не може вважатися розв'язаною остаточно.

Звичайно, жоден природодослідник ніколи не застосовуватиме логічні описи взаємовідношення теоретичного і емпіричного для того, щоб на практиці прокладати містки від досвіду до теорії і навпаки. Однак це не дає підстави проголошувати логічний аналіз даної проблеми безплідною формалістичною схоластикою. Адже жоден Ахіллес не використовував апорій Зенона для того, щоб навчитися доганяти яку-небудь черепаху, але це не зменшує ролі знаменитих апорій в історії людської думки. Логіка не вчить мислити так само, як фізіологія не вчить перетравлювати, говорив Гегель, та це не принижує ні логіки, ні фізіології.

Щоб показати джерело труднощів, які виникають при описові співвідношення «мови теорії» і «мови експерименту», теоретичного і фактичного, потрібно здійснити скрупульозний логічний аналіз багатьох передумов сучасних логіко-семантичних конструкцій. Передусім слід ясно уявляти, якій препаратії піддає логік звичайне слово «істина», перш ніж починає з його допомогою аналізувати теоретичне знання.

У логічній літературі майже набули статусу забобону такі припущення:

1. Логіка дає точне визначення широко вживаному, але позбавленому ясного змісту термінові «істина». Щоправда, «істина» в логічному розумінні — поняття вужче, ніж «звичайна» істина, оскільки до класу істин з логічного погляду не потрапляють усі ті речення, які є істинами з точки зору здорового глузду і емпіричного природознавства. Але цього недоліку логічного поняття «істина» можна уникнути шляхом розширення класу доведених тверджень (на основі логічного поняття виведення), якимось виразивши засобами логіки те, що ми називаємо «емпіричним підтвердженням».

2. Логічне поняття «фактична істина» є експлікацією (уточненням) «звичайного» поняття «факт».

3. Властивість «істинний» («хибний») приписується не просто реченню, а імені речення, тобто послідовності знаків, які після того, як ми їх почули або прочитали, стають для нас матеріальною оболонкою «думки, вираженої в реченні». Приписувати істинність і хибність думці, висловленій у реченні, не можна, оскільки це призводить до так званих «семантичних парадоксів» типу стародавнього софізму «брехун Епіменід» («Я кажу, що я брешу» — це речення парадоксальне і за припущення «Я кажу правду», і за припущення «Я кажу неправду»).

Остання обставина трактується як теоретичний доказ неможливості розуміти істину як властивість думок «збігатися з дійсністю» і як неминучість розуміння істини як відношення між реченнями, або як властивість імені речення «логічно узгоджуватися» з іншими іменами.

Покажемо, що абсолютизація цих цілком прийнятних для логіки гіпотез є тією передумовою побудови логічної семантики, яка визначає подальший шлях пошуків розв'язання проблеми «фактичне—теоретичне», і що без цієї передумови можна обійтись.

Звернемо спочатку увагу на одну невелику, здавалось би, некоректність, властиву більшості праць з логіки. У логіці вживаються особливі змінні — змінні-речення, або пропозиційні змінні, які набувають не числових, а істиннісних значень; тобто, якщо p , q і т. д. є змінні, то константами будуть «істина», «хиба» та інші (у багатозначній логіці) значення, на яких змінні інтерпретуються. Однак автори-логіки залюбки для ілюстрації своїх думок у неформальних міркуваннях, які передують побудові логічного числення, замість пропозиційних змінних підставляють конкретні речення. На цьому, зокрема, побудовані численні ілюстрації семантичних парадоксів, а се-

ред них знамените семантичне визначення істини А. Тарського, яке починається з неформального визначення істинного речення: x істинне, якщо і тільки якщо p , де x — ім'я речення p . Наприклад: «Сніг іде» істинне, якщо і тільки якщо сніг іде. Властивість «істинний» стосується речення «Сніг іде», взятого в лапки, тобто в інтерпретації Тарського — до імені речення «Сніг іде».

Тарський показав, що без такого припущення виникають семантичні парадокси; при цьому замість пропозиційних змінних він підставляв конкретні речення, а не їх істиннісні значення.

Спробуємо відмовитися від такої вільності. Для цього розрізняти- мемо мову, у якій говоримо про фрагменти звичайної (природної) мови, і мову, у якій говоримо про логічні числення, або метамову звичайної мови і метамову логіки. У метамові звичайної мови вживати- мемо змінні, замість яких дозволено підставляти конкретні речення, у метамові для логіки — змінні, замість яких дозволено підставляти лише істиннісні їх значення.

Визначення і угоди, які приймаються в метамові для логіки, є перекладами відповідних визначень і угод метамови звичайної мови. Покажемо, що ці визначення і угоди можуть бути різними, що й зумовлює відмінність у синтаксисі відповідних логічних числень.

Нехай α , β і т. д. є змінні для речень звичайної мови, так що властивість, яка приписується у метамові цим змінним, приписується тим самим думці, вираженій у реченні. Вирази «думка, виражена у реченні α , відповідає дійсності» і «речення « α » істинне» домовимося вважати синонімами. Дамо таке неформальне визначення істинного речення: « α » істинне, якщо і тільки якщо α і стверджується, що α .

Змістово це означає, що клас речень, які стверджуються, вужчий від класу всіх речень (конечна чи безконечна їх кількість), так що речення можна просто сформулювати, можна запитувати тощо, і тоді воно ще не є істинним або хибним. Визначення хибного речення буде таке: « α » хибне, якщо і тільки якщо не- α і стверджується, що α .

Нехай «не не- α » означає те саме, що й « α ». Для речень, що містять заперечення, визначення хибного речення буде таким: «не- α » хибне, якщо і тільки якщо α і стверджується, що не- α .

Читачеві, який знайомий з популярним прикладом семантичної антиномії, придуманим Я. Лукасевичем (нехай змінна є іменем єдиного речення, надрукованого у книзі на 17 стор., і нехай це таке речення: «Речення, надруковане у книзі на 17 стор., хибне»), пропонуємо зробити необхідні підстановки замість α і переконатися, що в даному разі семантичні парадокси не виникають¹. Отже, припущення про те, що істинність (хибність) є властивістю обов'язково імені речення, а не вираженої в ньому думки, не є обов'язковим.

Вираз « p істинне» є перекладом на метамову для логіки виразу « α істинне». При цьому можуть бути прийняті різні припущення. Можна припускати, що кожне речення або твердиться, або заперечується. Змістово це означає прийняття закону виключеного третього і класичної двозначної логіки. Зокрема, в такому випадку неможливо розрізняти « α і стверджується, що не- α » і « α і не стверджується, що α »: якщо ми чогось не стверджуємо, то це означає, що ми стверджуємо протилежне. Класична логіка з даної точки зору розглядає лише ті речення, які стверджуються. Якщо ж не приймати такого обмеження, то ми одержимо семантику для інтуїціоністської і конструктивної логіки. Зокрема, виникне необхідність розрізняти два випадки: « α і стверджується, що

¹ Вимогу розрізнення семантичних рівнів, висунуту А. Тарським, потрібно зберігати.

не- α », тобто заперечення, яке дає хибу, і « α і не стверджується, що α », тобто заперечення, яке дає невизначеність. Для речень, які не стверджуються, можна будувати багатозначні істинні оцінки. Щодо змісту прийняття інтуїціоністської логіки означає, що поняття «стверджується» розуміємо в логічному значенні слова, тобто як «доводиться (засобами логіки)». Відповідно заперечення « α і стверджується, що не α » є логічне заперечення, а « α і не стверджується, що α » є фактичне заперечення.

Ні наведені, ні будь-які інші можливі семантичні визначення істини не є визначеннями істини засобами логіки. Логіка не має засобів встановлення для будь-якого речення природної мови (або для будь-якої пропозиційної змінної) істинне воно чи хибне. Отже, поняття істини, визначене засобами логіки, не може бути еквівалентне за об'ємом інтуїтивному поняттю істини, — не кажучи вже про тотожність за змістом: логіка не пояснює, що таке істина, а виходить з того, що одні речення бувають істинними, інші — хибними, вірогідними тощо. Навіть якщо прийняти припущення про те, що всі речення стверджуються або відкидаються, тобто припущення, яке лежить в основі класичної семантики, то й тоді ми виходимо з того факту, що існують істинні або хибні речення, а потім якимось співвідносимо пропозиційні змінні з істинними або хибними реченнями. При цьому цілком випадковою, залежною від фактів, є та обставина, що дана пропозиційна змінна набуває значення «істина».

Сформулюємо нашу думку таким чином. Нехай певний фрагмент реальності характеризується за допомогою речень $\alpha, \beta, \gamma \dots$, так що кожне з них істинне або хибне. Перекладами $\alpha, \beta, \gamma \dots$ на мову логіки є пропозиційні змінні p, q, r разом з їх інтерпретацією. Яку (семантичну) інтерпретацію одержать $p, q, r \dots$, залежить лише від тієї випадкової, залежної від фактів обставини, чи будуть вони перекладом істинних, чи хибних α, β, γ .

У цьому і тільки в цьому розумінні логіка відрізняє «фактичні» істини від «логічних», тобто від таких формул, істинність яких залежить виключно від засобів логіки. Чи буде речення α означати «Київ — чудове місто», чи «двічі по два — чотири», тобто чи буде це істина математична чи емпірична — не має ніякого значення.

Отже, поняття «фактична істина» може бути експлікацією поняття «емпірично встановлений факт» лише за припущення, що всі закони природи можуть бути виведені з логіки, або принаймні, що будь-яка наукова теорія може бути подана в аксіоматизованому вигляді як певне розширення мови логіки. Останнє припущення імовірніше, але й воно далеке від реального життя наукових теорій.

Виникає ще одне питання: чи належать закони логіки до речень, які характеризують зовнішній світ? Сформулюємо його так. Як ми домовилися, реальність або її фрагмент характеризується реченнями $\alpha, \beta, \gamma \dots$, перекладами яких на метамову логіки є пропозиційні змінні (атомарні формули) — «фактичні істини» і «фактичні помилки». За допомогою логічних конекторів можна побудувати з них нові, молекулярні формули, — наприклад, «якщо p , то q », «не- p », « p або q » тощо. Закони логіки (теореми логічних числень) будуть підмножиною множини молекулярних формул. Питається, чи належать молекулярні формули до перекладів $\alpha, \beta, \gamma \dots$ на мову логіки?

Взагалі кажучи, не належать, оскільки за домовленістю кожному реченню природної мови гарантований переклад на мову логіки у вигляді пропозиційних змінних. Однак логіка приймає інше припущення, формально виражене у правилі підстановки: замість пропозиційної змінної можна підставити будь-яку правильно побудовану формулу.

Чи слід розуміти правило підстановки як аргумент на користь онтологічного значення логічних законів? Логічніше розглядати його як гіпотезу, що кладеться в основу принаймні деяких логічних побудов. Можна показати, що безумовне прийняття правила підстановки не обов'язкове для логіки. Зокрема, можна запропонувати розрізнення типів формул, які дозволено підставляти одну замість іншої, і побудувати семантику, яка задовольнила б чотиризначну логіку Я. Лукасевича. За браком місця обмежимося тут лише відзначенням принципової можливості такої семантики, в якій дістають природну інтерпретацію і багатозначна логіка, і метод множення матриць Яськовського.

Отже, взагалі кажучи, закони логіки не належать до тверджень про навколишню реальність, а формулюють лише правила сумісного входження істинних і хибних речень до певного тексту чи міркування. Аналогічно до цього правила вуличного руху не пояснюють нам, як в незнайомому місці добратися до потрібного пункту, але порушення їх може завдати непоправної шкоди або принаймні поставити просування до бажаної мети під великий ризик. Зрозуміло, правила пересування по території можуть бути сформульовані так, що вказуватимуть, коли повернути праворуч, а коли ліворуч; аналогічно будується міркування тоді, коли дослідник свідомо керується правилами логіки, але те й інше — окремий, граничний випадок. Як правила руху, взагалі кажучи, не є розповіддю про місто, так і правила логіки не є розповіддю про дійсність.

Після цих застережень можна ясніше уявити, що таке логічне виведення.

Як ми вже зазначали, формула «якщо p , то q » є фактичною істиною, тобто значення її (істиннісне) не залежить від логіки, а залежить від (фактичних) обставин, за яких p і q виявляться або істинними, або хибними. У метамові для логіки звичайно приймається таке визначення логічного виведення: q випливає з p , якщо і тільки якщо « $p \supset q$ » («якщо p , то q ») є тавтологією (логічно істинне). У системі О. О. Зінов'єва дається вужче визначення логічного виведення, але ми посилатимемося в основному на «класичні» теорії, що є основою більшості праць з логіки науки.

Отже, виведення в логіці є окремим випадком виведення, і за аналогією з «логічним» і «фізичним» виведенням у О. О. Зінов'єва будемо говорити про логічне і фактичне виведення. Обмеження, встановлені логікою для сумісного входження речень у вигляді правил логічного виведення, значимі для будь-якого міркування, однак чому з будь-якого твердження p випливає інше твердження q , логіка не визначає і не може визначати так само, як не визначає поняття «істина».

Розглянемо тепер такий випадок. Нехай K — множина формул, H_1, H_2, \dots, H_n — такі формули, приєднання кожної з яких до K не приводить до суперечності, однак не має місця $K \vdash H_i$ ($1 \leq i \leq n$) (жодне з H_i не випливає з K). Нехай, далі, знайдемо E таке, що

$$K, E \vdash H_1 \vee H_2 \vee \dots \vee H_n.$$

Кожне з H_i назвемо несуперечливим розширенням K або конкуруючою гіпотезою. E назвемо доказом H_i щодо K — частковим доказом у випадку $n > 1$ і повним доказом у випадку $n = 1$.

Теорема дедукції дозволяє стверджувати, що якщо $K, E \vdash H$, то $K \vdash E \supset H$. Нехай K — множина речень, що становлять певну теорію, E речення, істинність якого виявляється емпірично, H — певна гіпотеза. Оскільки ми не пов'язуємо поняття «факт» і «фактична істина»,

можемо говорити про виведення теоретичної гіпотези з емпірично спостережуваного факту—звичайно, про фактичне, а не логічне виведення.

У теоремі дедукції йдеться не про істинні формули $A_1, A_2, \dots, A_{n-1}, A_n$, з яких виводиться H , а про те, що якщо з будь-якої послідовності формул впливає (істинне чи хибне) H , то з A_1, A_2, \dots, A_{n-1} виводиться $A_n \supset H$. Однак цього цілком достатньо, щоб обґрунтувати наше право говорити про (фактичне) виведення гіпотези з емпіричного факту.

Оцінимо кількість інформації, яку має речення E , щодо сукупності засновків (речень) K . Кількість інформації буде функцією від міри невизначеності, яку ліквідує приєднання E до засновків K . Початкову і кінцеву невизначеність ототожнимо з імовірністю того, що H_i ($1 \leq i < n$) впливає з K . Нехай до K може бути несуперечливим чином приєднано m гіпотез, з K, E впливає n гіпотез. Тоді через різницю імовірностей істинності H до приєднання E і після приєднання E можна визначити інформацію, що її має E .

Таким чином, припущення про те, що логічні істини мають нуль інформації, а семантичну інформацію мають лише фактично-істинні формули, не є обов'язковим. Воно виконується лише за певного погляду на дедукцію і індукцію, що покажемо далі.

Нехай H_i — так званий Q -предикат, або в індуктивній логіці Р. Карнапа «опис стану». Кількість гіпотез тоді дорівнюватиме 2^k , де k кількість атомарних предикатів, вона визначається логікою та постулатами значення. Тоді E підтверджує диз'юнкцію конкуруючих гіпотез — Q -предикатів остільки, оскільки має з ними спільні формули, і кількість членів диз'юнкції дорівнює логічній ширині E .

Таким чином, індуктивний висновок, описаний в індуктивній логіці Р. Карнапа, ґрунтується на одному обмеженні: гіпотезу розуміють тут як комбінацію атомарних предикатів і їх заперечень, але не тих і інших разом. Підтвердження гіпотези у даному випадку — це знаходження такого E , до складу якого входять речення, що водночас входять до однієї або кількох гіпотез (Q -предикатів). Логіко-семантична теорія індукції, побудована Р. Карнапом, і пов'язані з нею теорія ступеня підтвердження та теорія семантичної інформації ґрунтуються на надзвичайно спрощеному уявленні про підтвердження гіпотези. Але нічого дивного тут немає: Р. Карнап узяв найтривіальніше уявлення тому, що тут можна хоча б позірно «звести» фактичне виведення до логічного.

Нехай, далі, K становить сукупність аксіом, теорем, а конкуруючі гіпотези — правильно побудовані формули логістичної системи. Очевидно, про несуперечливе розширення K може йтися лише тоді, коли є достатньо багата мова, така, наприклад, що гіпотезою могла б бути континуум-гіпотеза. Запропонуємо іншу трактовку: нехай H є несуперечливим розширенням K , якщо і тільки якщо H актуально не входить в K . «Впливає» будемо розуміти як «впливає дедуктивно в один крок виведення». Підбір E означатиме підбір лем.

Поняття «несуперечливе розширення» стосовно неформалізованих мов досить розпливчате, і в цьому власне полягає різниця між логічними і неформалізованими мовами. Доводиться покладатися на інтуїцію, щоб вирішити, чи є дана конкуруюча гіпотеза несуперечливим розширенням теорії, чи приєднання її призводить до суперечностей.

Таким чином, наведена схема підшукування такого речення, яке зменшувало б кількість членів диз'юнкції у висновку, є досить загальною, і теорія дедуктивного і індуктивного виводу може бути одержана з неї як окремих випадок.

Певну доповняльність у теорії, навіть у найбільш точній і строгій, змістово-інтуїтивних і формальних, точних і неточних сторін або аспектів ніхто не заперечує. Не можна визначити всіх вживаних у теорії понять — невелика кількість вихідних термінів приймається як інтуїтивно ясні, і разом з ними через усю теорію немов тягнеться шлейф змістових уявлень. Можна сперечатися, добре це чи погано. З формалістичного погляду погано, оскільки затушовується пізнавальне значення термінів. Однак посилання на науку може дати аргументи на користь нашої інтуїції.

А. Ейнштейн підкреслював, що теорія відносності виходить із інтуїтивної ясності понять «раніше» і «пізніше»; М. Борн відзначав надзвичайну важливість для спеціальної теорії відносності поняття «одне й те ж тіло». Як відомо, спеціальна теорія відносності ґрунтується на припущенні про те, що всі інерціальні системи рівноправні і швидкість світла стала, або, що швидкість світла у вакуумі дорівнює c щодо будь-якої інерціальної системи. Однак, як підкреслював М. Борн, якби спеціальна теорія відносності виходила лише з цих фундаментальних тверджень, то її можна було б вважати простою формальною схемою, зручною для передбачення експериментів. Насправді ж вона виходить також із уявлень про те, що одне й те ж тіло (один і той же годинник і одна й та ж лінійка) використовується для задання одиниць довжини і часу в різних системах, і завдяки саме цій обставині теорія Ейнштейна відіграє фундаментально важливу роль у фізичних поглядах на природу. Говорити про те, що інтуїтивна ясність понять в даному разі затемнює суть справи, не доводиться.

Шлейф інтуїтивних уявлень не є в даному випадку перешкодою для теорії тому, що ті з них, які не узгоджуються з теорією, немовби відсікаються з цього шлейфу. Прикладом може бути поняття «сила», цілком антропоморфне за своїм походженням; правила вимірювання різних сил не замінюють смислу цього поняття, а накладають на нашу інтуїцію обмеження, що не дозволяють надавати силі струму рис, властивих тільки м'язовій силі людини.

Чітке усвідомлення цієї обставини дозволяє стати вище суто формалістичного, феноменологічного уявлення про наукові знання як набори беззмістовних формалізмів, яким надає життя лише можливість співвіднести їх (хоча б частково) із вимірювальними операціями та фрагментами спостережуваної реальності. Розуміння пізнання як елімінації антропоморфності в людських уявленнях, як оволодіння дійсністю, а не мертвого копіювання, дозволяє подолати обмеженість старого матеріалізму і в оцінці свободи та необхідності в науковій творчості.

Якщо між подіями зовнішнього світу та їх відображенням у свідомості існують відношення причинно-наслідкового зв'язку, то неможливо зрозуміти ні походження абстракцій високого порядку, ні походження помилкових уявлень. Але про повернення до такого типу альтернатив конвенціоналізмові не може бути мови. Творчість, в тому числі наукова, є сферою вільних рішень і тому обов'язково включає вибір між різними варіантами. У певних рамках можна, взагалі кажучи, вибирати без усяких обмежень; необхідність набирає сили тоді, коли доводиться розраховуватися за свій вибір. Людина вільно творить поняття, але відповідає за свої творіння в науці так само, як і в будь-якій іншій галузі діяльності. Теорія, створена на основі вільно обраних абстракцій, може бути більш чи менш повною, однобічною, ефективною, але мусить бути істинною, і ця істинність доводиться науковою практикою.

Але що таке «бути істинним»? Чи не застаріло «буденне» розуміння істинності як «збігу думок і реальності»? Чи не час замінити його поняттям істинного речення, запозиченим з логіки?

«Наївне» розуміння істини може бути піддане сумніву, подібно до того як саме поняття «відображення» стає сумнівним, коли відношення схожості думок і світу нагадує відношення оригінала і фотографії. Фотографія схожа з оригіналом в тому розумінні, що на ній зображено два ока, і в оригіналі теж два; на фотографії зображені вуса — в оригіналі вуса і т. д. Але якщо трикутний предмет має три кути, то поняття трикутника не має ніяких кутів. Спроба пом'якшити вимогу «схожості» понять і прообразів їх, замінивши термін «відображення» терміном «ізоморфізм» або «гомоморфізм», безперспективні саме тому, що відношення понять до світу не є відношення між двома предметами, «схожими» так, як бувають схожі один на одного два столи чи два стільці.

Як б не була роль логіки в уточненні поняття «істина», це вихідне поняття вона бере з повсякденності і буде лише такі формальні конструкції, що у відповідному граничному випадку мають узгоджуватися з звичайним слововжитком. Інтуїтивним змістом слова «істинний» є той смисл, який ми вкладаємо в слова «такий, що збігається з дійсністю», «такий, як насправді». Як і завжди в науці, елімінувати звідси треба антропоморфні елементи, тобто уявлення про «схожість» як про схожість двох стільців. Якщо речення істинне, то в ньому розповідається про світ те, що є насправді. Щоб дізнатись, що є насправді, необхідно і достатньо зрозуміти сказане. Якщо я стверджую, що в кімнаті чотири стільці, то моє твердження істинне і відображає дійсність правильно, якщо і тільки якщо в кімнаті чотири стільці; при цьому неправильно стверджувати, що «в кімнаті чотири стільці і в голіві чотири стільці». Важливо не шукати одно-однозначну відповідність між термінами і речами, а перевірити, чи істинне речення, і зрозуміти, про що в ньому йдеться. Іншого змісту термін «відображення» стосовно пізнання не має, але заперечувати цей зміст — отже заперечувати змістовий характер людських знань взагалі.

Не лише процес наукових відкриттів неправомірно уявляти у вигляді ланцюжка причинно-наслідкових зв'язків, що тягнуться від подій у реальності до подій в голіві, але й самі закони, сформульовані наукою, неправильно ототожнювати з визначеннями причинного зв'язку між певними подіями чи обставинами. Щодо законів взагалі справедливо те, що ми говорили про закони логіки: закони формулюють певні заборони, і в цьому їх головна риса. Лише в окремих випадках закони формулюються так, що є водночас вказівкою «треба так, а не інакше» — подібно до вищезгаданого випадку правил пересування. При цьому закон може явно мати форму угоди чи визначення.

Ця остання обставина стала особливо очевидною в сучасній фізиці після теореми Е. Нетер, яка дозволила по-новому зрозуміти закони збереження. У XIX ст. закони збереження розуміли наївно з сьогоденної точки зору — збереження і перетворення енергії означало щось на зразок того, що води в одному відрі стало менше, зате в іншому більше рівно настільки ж. Можливість знайти для кожного закону збереження відповідний інваріант означає, грубо кажучи, що у випадку закону збереження кількості руху смисл закону можна виразити так: якщо я прикладу до вимірюваного предмета лінійку нульовим поділом, то одержу такий же результат, як і тоді, коли б я прикладав лінійку

будь-яким іншим поділом. Це — не більше, ніж визначення вимірювальних процедур, а кожне визначення є не більше, ніж угода. Симетрії у фізиці елементарних частинок можна розглядати як визначення того, що таке частинки одного і того ж виду.

Пошуки альтернативи конвенціоналістському розумінню цієї обставини полягають зовсім не в запереченні конвенціонального характеру визначень. Але, як справедливо відзначив Р. Фейнман, від визначення не залежить, чи існують у дійсності атоми різних видів. Ми вільні обирати визначення, але за вибір треба відповідати; обрана система визначень і вимірювальних процедур повинна забезпечувати побудову таких тверджень, які відповідають дійсності. Адже, крім операцій вимірювання, є ще й результати вимірів, і той факт, що можна в процесі вимірювання прикладати лінійку будь-яким поділом, свідчить також про певні властивості навколишнього простору. Якби анекдотичний крокодильчик мав від голови до хвоста чотири метри, а від хвоста до голови — шість метрів, то це означало б той незалежний від угоди факт, що він живе в просторі з іншими властивостями.

Наукове пізнання має власний технічний апарат і немає ніяких підстав вимагати, щоб техніка абстракцій була простішою і містила менше штучних конструкцій і умовностей, ніж будівельна техніка. Гарною ілюстрацією до цього положення може бути принцип Ферма. Згідно з ним світло «обирає» з усіх можливих саме ту траєкторію, яка вимагає найменшого часу. Як і «вибір» електроном орбіти, цей «вибір» траєкторії становить нерозв'язну загадку для механістичного матеріалізму, котрий вже у XVIII—XIX ст. охоче вдавався до феноменологічної трактовки закону. Тим часом суть справи в даному разі полягає в тому, що абстракція не сліпо копіює окремі сторони дійсності, а штучно створює різні ситуації «в чистому вигляді», які в природі існують лише як сторона цілого. Усе вже зроблене абстрактним мисленням до того, коли воно пропонує променеві світла вибрати якусь з різних можливостей, уявляючи, що вони лежать перед променем так, як три дороги перед казковим богатирем. Теорія спочатку створює різні ізольовані можливості, щоб потім оголосити деякі з них неіснуючими. Розвинута теорія робить це власними теоретичними засобами, нерозвинута пропонує практиці кілька варіантів рішень, з яких практика повинна обрати придатне. «Суто» феноменологічні теорії належать саме до цих останніх.

Звичайно, практика взагалі, експеримент і спостереження зокрема лишаються головними постачальниками проблем, що їх повинне розв'язувати теоретичне мислення. Але вони постачають людині саме проблеми, а не колекцію нейтральних фактів, що їх слід лише рознести по коморах людської пам'яті. Адже факти, які не змогли стати загадками, випадали з пам'яті людства доти, поки не починали означати проблеми. Справа в тому, що людина — не пасивний регістратор подій, не скучний систематизатор, а невтомний дослідник, який невпинно ставить запитання навколишній дійсності, і фактичний матеріал, що ним його дійсність забезпечує, здебільшого або править за відповідь на поставлене запитання, або порушує нове запитання. Прогрес людських знань набагато переганяє можливості розширення сфери безпосередньо спостережуваного, в тому числі за допомогою приладів; сьогодні ті ж речі, які ми спостерігали сотні років тому, говорять нам в десятки разів більше. Дослідження значення світу для людини, для суспільства — величезне і захоплююче завдання, яке філософія розв'язує разом з наукою.

* * *

В статье показано, почему стихийный естественно-научный материализм оказался неспособным противостоять конвенционалистской тенденции в философии науки, и анализируются особенности логико-семантической теории научного знания Р. Карнапа, рассматриваемой философами-позитивистами как обоснование конвенционализма. По мнению автора, главные трудности, с которыми столкнулась школа Р. Карнапа, не могут быть преодолены путем частных технических усовершенствований, так как логический аппарат используется без анализа содержательных предпосылок, лежащих в основе «классической» семантики. Эти предпосылки таковы: 1) интуитивные понятия «истина» и «следование» могут быть точно определены на основе понятий «логическая истина» и «логическое следование», 2) понятие «фактическая истина» является экспликацией интуитивного понятия «эмпирически установленный факт», 3) истинность и ложность являются свойствами имени предложения, а не мысли, выраженной в предложении. В статье предложен вариант семантики, которая не принимает этих предпосылок. Доказательство (полное и частичное) рассматривается как выбор (одной или нескольких) конкурирующих гипотез на основе некоторой теории, к которой присоединено некоторое истинное предложение. Показано, при каких дополнительных предложениях такое описание следования переходит в теорию индуктивной логики Р. Карнапа и в теорию дедуктивного умозаключения. Приведенные семантические соображения позволяют рассматривать эмпирически установленную истину не как интерпретацию аналитически-истинного или выполнимого предложения в терминах языка наблюдения, т. е. как иллюстрацию к произвольно построенной теории, а как элемент доказательства предложения закона. В заключение рассматривается взаимосвязь между свободными соглашениями и определениями теории, с одной стороны, и необходимостью для теории быть истинной — с другой, или взаимосвязь между свободой и необходимостью, научном творчестве.

Теоретико-пізнавальні особливості фізики ХХ ст.

Револуція у фізиці, що розпочалася на зламі ХІХ—ХХ ст., породила низку труднощів теоретико-пізнавального характеру, філософський аналіз яких був здійснений В. І. Леніним у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», «Філософських зошитах» та інших працях. Настійному намагання багатьох фізиків відстояти будь-якими засобами механіцизм і метафізику та спробам махістів повернути фізику на шлях суб'єктивно-ідеалістичної теорії пізнання В. І. Ленін протиставив єдино правильний вихід із драматичної ситуації, що тоді виникла: відмова вчених від абсолютизації і догматизації механічної картини світу та засвоєння ними нової філософії — діалектико-матеріалістичної.

Досвід розвитку природничих наук в ХХ ст., зокрема фізики, є переконливим доводом правильності геніального передбачення В. І. Леніним принципової значимості тих філософських проблем фізики, які були лише накреслені на зламі двох століть. У ході революції у фізиці вони дійсно перетворились у фундаментальні теоретико-пізнавальні проблеми, які перебувають у центрі уваги всіх провідних фізиків сучасності і без розв'язання яких був би неможливий поступ у цій науці.

Відмова фізиків від метафізичного механістичного матеріалізму як філософської основи фізичних наук і поступовий перехід, стихійно чи свідомо, на позиції діалектики і матеріалізму привів їх до створення нової методології фізики.

Для методології науки важливі не тільки нові відкриття, але й сам процес та шлях їх одержання і пояснення. Перегляд просторово-часових уявлень класичної фізики виявився непередбаченим сюрпризом для фізиків ХХ ст., і осмислення цього факту (як і, звичайно, інших аспектів революції у фізиці) зрештою привело вчених спочатку до критики понять, запозичених із класичної фізики, а потім і до серйозних роздумів про природу сучасного фізичного знання взагалі. При цьому виявилось, що фізика не просто вдосконалює картину навколишньої природи, але змушена час від часу (в періоди свого бурхливого розвитку) аналізувати і удосконалювати існуючу понятійну структуру знання про цю природу та засоби пізнавальної діяльності. Історія розвитку фізики з кінця ХІХ ст. свідчить про те, що принципи і категорії теорії пізнання, виконуючи певні методологічні функції у спеціальних науках, починають там своєрідне «методологічне життя», яке не завжди однозначно збігається з їх власне «філософським життям».

Спробуємо накреслити найважливіші теоретико-пізнавальні особливості фізики ХХ ст., систематизувати ті її особливості, які відзначені в тому чи іншому плані в працях з методології фізики ХХ ст., насамперед у працях таких провідних учених, як М. Планк, А. Ейнштейн, Н. Бор, Луї де Бройль, В. Гейзенберг, М. Борн, П. А. М. Дірак.

А. Ф. Йоффе, Л. И. Мандельштам, С. И. Вавилов, М. А. Марков, В. О. Фок, та інших¹. Щоб визначити теоретико-пізнавальні особливості фізики ХХ ст., потрібно спочатку з'ясувати зміст таких понять, як об'єкт і суб'єкт фізичної науки (вихідне пізнавальне відношення), фізична реальність, основний постулат фізичного пізнання тощо².

Відомо, що мета кожної фізичної теорії — пізнати закономірності і властивості певної сукупності фізичних об'єктів і, в кінцевому підсумку, матеріального фізичного світу. Потрібно констатувати безперервний розвиток і розширення теоретичних і експериментальних основ фізичних картин світу і фізичних теорій, припускаючи водночас можливість існування фізичних об'єктів, які в певному розумінні «не розвиваються». Наприклад, Ньютон і Ейнштейн розглядали одні й ті ж явища гравітації і навіть використали одні і ті ж експериментальні факти, а сформулювали різні теорії гравітації. Ця ситуація засвідчує, мабуть, що, характеризуючи природу фізичного знання, потрібно також звернути увагу на істотну еволюцію, розширення і поглиблення активності суб'єкта пізнання в процесі здобуття цього знання, виникнення специфічних гносеологічних проблем у фізиці ХХ ст.

Активність суб'єкта в процесі фізичного пізнання реалізується, звичайно, не у формі безпосередньої фізичної взаємодії дослідника як біологічної істоти, що має певну мету, з досліджуваними об'єктами (в цьому розумінні дослідник не вносить скільки-небудь помітних «збурень» у розглядувані фізичні системи, а якщо вносить, то ці «збурення» можна врахувати в процесі обробки інформації про поведінку цих об'єктів), а шляхом вибору певних вихідних матеріальних фізичних систем (систем відліку), безперервного удосконалення вимірювальних пристроїв, підготовки і реалізації експериментів, створення нових понять і теорій. Тенденція розвитку сучасного фізичного знання, очевидно, полягає в тому, що надалі активність суб'єкта пізнання (яка не має нічого спільного ні з суб'єктивізацією фізичного знання, ні зі збільшенням у ньому рис антропоморфізму) зростатиме, оскільки вдосконалюватимуться теоретико-пізнавальні засоби фізичної науки.

Зазначену активність суб'єкта пізнання можна найбільш повно охарактеризувати, ввівши новий елемент вихідного пізнавального відношення, який іменується «умовами пізнання». Інакше кажучи, вихідне пізнавальне відношення у фізиці ХХ ст. набирає такого вигляду: «Фізичний об'єкт — умови пізнання — спостерігач (дослідник)». Коротко розглянемо останні два елементи цього відношення.

У методології фізики суб'єкт пізнання, «суб'єктивні моменти» у пізнавальному процесі, форми вияву активності людини можуть бути

¹ Див. Макс Планк. Единство физической картины мира. М., 1966; А. Эйнштейн. Собрание научных трудов, т. I—IV, М., 1965—1967; Н. Бор. Можно ли считать, что квантово-механическое описание физической реальности является полным? УФН, т. XVI, 1936; Нильс Бор. Атомная физика и человеческое познание. М., 1961; В. Гейзенберг. Физические принципы квантовой теории. Л.—М., 1932; В. Гейзенберг. Философские проблемы атомной физики. М., 1953; В. Гейзенберг. Физика и философия, М., 1963; М. Борн. Физика в жизни моего поколения. М., 1963; Луи де Бройль. Революция в физике. М., 1963; П. А. М. Дирак. Эволюция физической картины природы. У зб.: «Элементарные частицы», М., 1965; А. Ф. Йоффе. Основные представления современной физики. Л.—М., 1949; Л. И. Мандельштам. Лекции по физическим основам теории относительности. Полн. собр. трудов, т. V, М., 1950. С. И. Вавилов. Собрание сочинений, т. III. IV, М., 1956; М. А. Марков. О природе физического знания. «Вопросы философии», 1947, № 2; В. А. Фок. Об интерпретации квантовой механики. «Философские вопросы современной физики», М., 1959; В. А. Фок. Квантовая физика и строение материи. Л., 1965.

² Див. П. С. Дышлевый. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. К., 1969, раздел II.

охарактеризовані за допомогою таких двох понять, як спостерігач (дослідник)» і «умови пізнання». Спостерігач (дослідник) — це суспільна людина, що досліджує фізичний світ за допомогою експериментальних і теоретичних засобів відповідно до потреб суспільства, або, як кажуть фізики, «відгадує загадки природи за допомогою експерименту і математики». Ця людина — носій певних свідомих цілей, вона розв'язує певні завдання, їй притаманні «внутрішній досвід» як свідомий синтез попередньої пізнавальної діяльності людського суспільства, здатність спостерігати навколишні явища і мислити. Крім того, до визначення спостерігача (дослідника) можуть бути включені також сконструйовані ним вимірювальні засоби, що виступають «продовженням його органів відчуттів», які розглядаються в душі методології класичної фізики (тобто вважається, що вони явно не впливають ні на поведінку досліджуваних об'єктів, ні на способи їх опису).

Під «умовами пізнання» на рівні експерименту маємо на увазі фон перебігу досліджуваних спостерігачем фізичних процесів, який опосередковано взаємодіє з фізичними об'єктами, а також засоби дослідження останніх, а саме: систему (тіла) відліку і вимірювальні засоби, сконструйовані дослідником на основі певних теоретичних передпосилок. На рівні ж теорії під «умовами пізнання» маємо на увазі функціонуючу в даній теоретичній системі «мову спостереження» (теоретичне подання умов пізнання на рівні експерименту), а також науковий фон і засоби розгортання та інтерпретації теоретичних систем, а саме: вихідне знання, потрібне для побудови кожної даної теорії, яке включає філософські і логічні передпосилки, наочні образи і моделі, перевірені дослідом базисні фізичні теорії (механіка Ньютона, спеціальна теорія відносності тощо), фундаментальні поняття (координата, імпульс) і т. д.

Хоча при побудові фізичної теорії ставиться завдання пояснити певну сукупність фізичних об'єктів (розкрити їх закономірності і властивості), однак, як виявилось при створенні спеціальної теорії відносності, воно не може бути розв'язане в межах однієї, даної теорії. Як відомо, найважливішими логічними елементами фізичної теорії є фізичні об'єкти і фізичні величини. Зміст цих елементів включає повний взаємозв'язок об'єктів і умов пізнання (в даному випадку у вигляді систем відліку). До появи теорії відносності, наприклад, вважалось, що, встановивши факт існування абсолютного руху, простору і часу, можна буде потім повністю вилучити з фізичної теорії ті елементи, які характеризують відношення умов пізнання (систем відліку, що рухаються одна щодо одної) до об'єктів дослідження (тіла, які рухаються в абсолютному просторі) і, таким чином, здобути «чисте» (абсолютне) знання про фізичні об'єкти «самі по собі». Але з виникненням релятивістських, а потім і квантових теорій стало зрозуміло, що ці припущення безпідставні; з'ясувалось, що виключення одного виду впливу умов пізнання на об'єкти дослідження в одних (класичних) теоріях приводить до визнання такого роду впливу в нових теоріях. Більше того, розширюючи сферу взаємодії умов пізнання з об'єктами пізнання, фізики одержують дедалі повнішу інформацію про матеріальний фізичний світ.

Важливим у фізиці ХХ ст. є також поняття «фізичної реальності»³. Введення і використання його в релятивістській і квантовій фізиці зовсім не змінює (як інколи твердять фізики у капіталістичних

³ Див. П. С. Дышлевый. Понятие физической реальности в современной физике. У зб.: Гносеологические аспекты измерений, К., 1968.

країнах) згаданого основного постулату фізичного пізнання — визнання існування зовнішнього матеріального світу незалежно від свідомості дослідника, більше того, саме визначення цього поняття неминуче спирається на таке визнання. Творці сучасної фізики А. Ейнштейн, Н. Бор, М. Борн та інші це вважали само собою зрозумілим (хоча А. Ейнштейн і копенгагенська школа фізиків на чолі з Н. Бором по-різному тлумачать зміст поняття «фізична реальність»). З аналізу їх праць випливає, що поняття «фізична реальність» виступає у фізиці як специфічна характеристика пізнавального процесу (чому й не можна плутати його зміст зі змістом поняття «матеріальний фізичний світ») і застосування його поза аналізом пізнавального процесу має приблизно такий же сенс, як оперування терміном «система відліку» поза розглядом взаємозв'язків суб'єкта пізнання (точніше, дослідника) з фізичними об'єктами.

Під «фізичною реальністю» розуміють процес взаємодії фізичних об'єктів і умов пізнання, а також її результат на рівні експерименту (тобто певна форма подання об'єктивної реальності), цей процес взаємодії та її результат потім фіксуються, подаються, моделюються різними способами на різних рівнях пізнавального процесу. З цього погляду говорять про «фізичну реальність» на рівні експерименту, наприклад, як про форму вияву мікросвіту в макроприладах (рух частинок у камері Вільсона), і, відповідно, про подання цієї «фізичної реальності» на різних рівнях: на емпіричному (опис треків у камері Вільсона) і на теоретичному (корпускулярно-хвильове подання реальності). На емпіричному рівні «фізична реальність» представлена певними узагальненнями, систематизаціями фактичних даних вимірювальних засобів, а на теоретичному рівні — логічною реконструкцією результатів взаємодії фізичних об'єктів і умов пізнання (на рівні експерименту) у формі цілісних систем — теорій і картин природи.

Оскільки класична фізика постулювала незалежність досліджуваних явищ від умов пізнання (оголошувала вплив цих умов на фізичні об'єкти не істотним або вважала можливим відокремити взаємодію засобів пізнання з об'єктами від взаємодії між самими фізичними об'єктами на початку теоретичного дослідження), то в ній зміст понять «фізичний світ» і «фізична реальність» збігається. Але вже теорія відносності передбачає залежність опису досліджуваного явища від системи відліку (деякі характеристики явища залежать від різних систем відліку): принцип відносності якраз і визначає у рамках теорії ступінь незалежності спостережень від системи відліку (орієнтації вимірювальних засобів). Функція ймовірності квантової механіки (те, що виводиться із спостережень), як підкреслюють основоположники цієї теорії, є математичним виразом тієї обставини, що висловлювання про можливість і тенденцію протікання явищ об'єднуються з висловлюваннями про знання спостерігачем фактів. Рівняння руху для функції ймовірності відбивають вплив вимірювальних засобів на систему атомних об'єктів. Врахування «умов пізнання» у нових фізичних теоріях, звичайно, зовсім не означає, ніби свідомість суб'єкта може якимсь чином включатися в поняття «фізична реальність». Та й самі засновники нової фізики, наприклад Н. Бор, В. Гейзенберг, М. Борн та інші підкреслювали, що квантова механіка не містить будь-яких суб'єктивних рис і зовсім не розглядає свідомість спостерігача як частину фізичних явищ.

Усі ці міркування дають можливість з'ясувати зміст поняття «фізична теорія». Під фізичною теорією розуміємо не лише певну систему логічно пов'язаних між собою понять, яка задовольняє вимогам пов-

ноти і несуперечливості і описує та пояснює певну сукупність фізичних об'єктів, а й логічні засоби побудови цієї системи, опис методів устанавлення зв'язку між системою понять теорії і експериментальним базисом фізичної науки. Тому необхідно розрізнити спосіб опису фізичних явищ, який включає теорію та зв'язок її з фізичним досвідом, і логіко-гносеологічні передпосилки побудови фізичної теорії та її інтерпретації, які не входять власне до складу теорії. Саме таке розрізнення способу опису і логіко-гносеологічних передпосилок фізичної теорії і відповідає суті позиції Н. Бора⁴.

Висвітлимо найхарактерніші теоретико-пізнавальні риси класичної фізики.

1. Визнання об'єктивності природи (фізичного світу), існування її поза і незалежно від відчуттів, сприйняття, свідомості дослідника (спостерігача) і можливість вичерпного пізнання її, розкриття її сутності. Джерелом пізнання і критерієм істинності результатів пізнавальної діяльності дослідника є експеримент, причому дослідник вільний вибрати умови для експериментування. Вважається, що в процесі дослідження фізичний об'єкт лишається незмінним, «самим по собі», тобто незалежним від умов пізнання (абсолютний характер досліджуваних фізичних явищ); що завжди можна встановити відмінність між поведінкою фізичних систем «самих по собі» (тобто будь-якими властивостями фізичних об'єктів, незалежних від умов пізнання) і спостережуваними фізичними явищами. Відповідно до цього і дії вимірювальних засобів та поведінку об'єктів дослідження описують за допомогою однакових теоретичних засобів.

2. Мається на увазі об'єктивність опису фізичних явищ. Принцип об'єктивності знання, який спирається на основний постулат фізичного пізнання, означає: а) визнання в будь-якому дослідженні різкої межі між змістом знання і дослідником (спостерігачем); б) відсутність в інформації про фізичні явища посилань на суб'єкта, що пізнає; в) однозначність застосування понять і систем понять для опису і пояснення поведінки фізичних систем; г) теоретичні системи повинні містити лише характеристики фізичних об'єктів (інформація про вплив засобів дослідження на досліджувані об'єкти має бути виключена); д) визнання критерієм істинності теоретичних тверджень фізичного експерименту.

3. Вважається, що в принципі можливо здійснити експериментальними засобами необмежений розклад фізичного світу на певну сукупність незалежних речей чи елементів (постулат можливості абсолютного обособлення елементів фізичного світу), оскільки припускається, що світ цей складається з такої сукупності речей (елементів), розміщених у певному порядку в просторово-часовому континуумі, що кожна з речей, як така, розташована в різних віддалених сферах простору і існує в певний проміжок часу незалежно від інших речей (Ейнштейн). Відповідно припускається, що дослідник має можливість необмежено підрозділяти явища (Бор) і детально аналізувати кожен ланку фізичного процесу як безперервного ланцюга станів фізичної системи.

4. Існує переконаність, що дані про стан досліджуваних явищ повинні виражатись через кількісні величини. На мові математики (програма Галілея)⁵ мають бути сформульовані й фізичні закони. Фізична

⁴ У зв'язку з цим автор вважає, що в статті «О принципе наблюдаемости и концепции дополнителности», уміщеній у збірнику «Методологические проблемы теории измерений» (К., 1966), точка зору Н. Бора щодо опису фізичних явищ викладена не зовсім точно.

⁵ Сама ідея виразити закони природи на мові математики належить піфагорійцям. Фундаментальну роль математичних абстракцій у пізнанні природи одні із перших зрозумів Галілей.

теорія та її елементи не повинні містити якихось тверджень, що стосуються експериментальних умов. Вважається, що в принципі можна або ж нехтувати взаємодією досліджуваних об'єктів з вимірювальними засобами, або ж завжди за допомогою якихось величин та математичних прийомів враховувати вплив вимірювальних засобів на розглядувані фізичні явища, виділяти (вичленовувати) взаємодію цих засобів з об'єктами дослідження, одержувати «чисту» інформацію про поведінку об'єктів «самих по собі». Відповідно вперше в історії науки для пояснення фізичного світу запроваджуються дві понятійні системи: фізична теорія і фізична картина світу, які розрізняються тільки за структурою та ступенем загальності (найбільш загальна теорія і є картина світу). До картини світу, фізичних теорій і понять ставляться такі вимоги: оскільки джерелом фізичного знання є матеріальний фізичний світ, то фізична картина світу служить поясненням цього світу загалом, фізичні теорії — поясненням певних його сфер, а кожне поняття (в тому числі і фізичні величини) повинні обов'язково безпосередньо репрезентувати в картині світу чи в теорії той чи інший елемент фізичного світу. Фізична картина світу, сформульована на основі механіки, визнається і абсолютно правильною і, по суті, єдино можливою.

5. Вважається за можливе в принципі здійснити абсолютно точне, однозначне і вичерпне пояснення фізичних речей і процесів засобами вже існуючих фізичних теорій (лапласівський детермінізм). Ця можливість спирається на такі передумови, коли можна: а) знаючи початковий стан фізичної системи, яка перебуває у певних умовах, передбачити через вимірювальні величини за допомогою рівнянь руху дальшу поведінку всієї системи в майбутньому; б) одночасно встановлювати з якою завгодно точністю просторово-часові і динамічні характеристики досліджуваних фізичних об'єктів; в) реалізувати в експериментальних умовах будь-який кінцевий фізичний процес в бажаному для дослідника напрямі.

6. Підкреслюється, що в принципі завжди можливе і необхідне наочне моделювання, зображення досліджуваних фізичних явищ, зокрема зв'язку причини і наслідків; побудова наочної моделі поведінки фізичних систем — синонім наукового пояснення.

Як же уточнює і доповнює цю схему релятивістська фізика? Як і класична, вона спирається на основний постулат пізнання, що полягає у визнанні існування природи поза і незалежно від свідомості суб'єкта пізнання, первинності природи щодо духовного. При цьому також само собою розуміється, що джерелом пізнання і критерієм істинності результатів пізнавальної діяльності дослідника є експеримент, а за дослідником зберігається право свободи вибору експериментальних умов. Разом з тим на цьому ступені розвитку фізичного пізнання виникла необхідність відмовитися від тези про абсолютний характер досліджуваних фізичних явищ.

У методології релятивістської фізики встановлюється залежність опису фізичних об'єктів від стану руху систем відліку при визнанні постійності швидкості світла у вакуумі. Інакше кажучи, тут вже розрізняють основний постулат пізнання і тезу про абсолютний характер досліджуваних фізичних явищ (тоді як у методології класичної фізики вони по суті ототожнювалися). Відповідно починає змінюватися розуміння предмета фізичної теорії, а також ролі і місця в ній опису дій вимірювальних приладів. Саме А. Ейнштейн висуває тезу, що твердження будь-якої фізичної теорії стосуються співвідношень між досліджуваними об'єктами та системами відліку. Вже перед релятивістською

фізикою постала необхідність розв'язати таку теоретико-пізнавальну проблему: як забезпечити об'єктивність опису досліджуваних фізичних явищ, якщо для опису цих явищ і дій вимірювальних приладів застосовуються різні способи (згідно з теорією відносності визнається єдине утворення — простір-час, а опис процесу вимірювання спирається на уявлення класичної механіки про простір і час як різні сутності). Особливо гостро ця проблема постала у квантовій фізиці, в зв'язку з чим виникла потреба в істотному критичному перегляді вихідних передположок класичної фізики.

Зазначені обставини зумовили появу в методології фізичного пізнання концепції фізичної реальності, відносності, доповняльності та ін. Поняття відносності⁶ є характеристикою вихідного пізнавального відношення у найзагальнішій формі в тому розумінні, що в понятійній структурі фізичної науки потрібно зважати на відмінність між основним постулатом пізнання і вихідним пізнавальним відношенням, на логіко-гносеологічні засоби, які забезпечують об'єктивність опису фізичних речей і процесів різних рівнів і т. д. Воно застосовується як опис відношення системи відліку (і вимірювальних приладів) до спостерігача і фізичних об'єктів, котре потім конкретизується, виражається в багатьох інших поняттях (наприклад, «фізична реальність», принципи відносності тощо).

Визнаючи необхідність формулювання законів природи на мові математики, релятивістська фізика розкриває принципово нову функцію математичних абстракцій, евристичну, як засобу відшукування нових фізичних законів і передбачення фізичних ефектів (викривлення фізичного простору-часу, ефект червоного зміщення в спектрах зоряних систем в космології тощо). Вона відмовляється від механічної картини світу як єдино можливої і абсолютно правильної і формулює нову, релятивістську картину світу, характерною рисою якої є чотиримірна симетрія простору-часу (хоч вимірювання часу не у всіх відношеннях симетричне з просторовими вимірюваннями). Що ж до тези про загальну і абсолютно однозначну відповідність між елементами досліджуваного фізичного світу і всіма поняттями фізичної теорії, то релятивістська фізика ще не відкидає її. Але по суті вона вже розхитує цю тезу, бо, відмовившись від понять абсолютного руху, простору і часу, вводить на рівних правах поряд з «абсолютними» і інваріантними «відносні» і варіантні величини, які характеризують відношення фізичних об'єктів і їх властивостей до умов пізнання. Виникає також відмінність між фізичною картиною світу і теоріями: якщо перша є сукупністю наших знань про найважливіші, найглибші закономірності і властивості всього відомого нам фізичного світу, то фізичні теорії покликані не тільки пояснювати поведінку цілком певної сукупності фізичних об'єктів, а й описувати засоби дослідження, включаючи і саму процедуру пізнання закономірностей та властивостей цих об'єктів. В іншому ж релятивістська фізика в основному наслідує теоретико-пізнавальні настанови класичної фізики, уточнюючи їх лише в деталях.

Значно радикальніший відхід від теоретико-пізнавальних передположок класичної фізики знаменує собою виникнення квантової фізики. Викладемо в систематичній формі її основні теоретико-пізнавальні настанови, розроблені копенгагенською школою на чолі з Нільсом Бором.

1. Визнання існування об'єктивного світу і його пізнаваності.

⁶ Риси «відносності» і «доповняльності» властиві як релятивістській, так і квантовій фізиці.

2. Визнання об'єктивності фізичного знання, тобто того, що змістом цього знання є матеріальний фізичний світ. Цей принцип полягає в тому, що а) в кожному дослідженні різко розмежовується зміст пізнання від дослідника (спостерігача); б) в інформації про фізичні явища відсутні посилання на суб'єкта, який пізнає; в) однозначно застосовуються поняття і теорії для опису і пояснення фізичних систем (єдиність фізичної теорії): г) критерієм істинності тверджень теорії вважається фізичний експеримент.

3. Підкреслення фундаментальної ролі в процесі пізнання природи взаємодії між фізичними об'єктами і вимірювальними засобами, зумовленої властивістю квантових процесів. Кардинальна відмінність між аналізом явища у класичній і квантовій фізиці полягає в тому, підкреслює Н. Бор, що в «першому випадку взаємодією між об'єктами і вимірювальними приладами можна знехтувати (або ж її можна компенсувати), тоді як у другому випадку ця взаємодія становить істотну частину явища⁷. Інакше кажучи, відзначається принципова відмінність між основним постулатом науки і характеристиками вихідного пізнавального відношення. Ця обставина спричинює появу ряду нових теоретико-пізнавальних положень і корінну зміну способу опису фізичних явищ, тобто створення нових фізичних теорій.

4. Квантово-механічне пояснення даних спостережень мікроявищ за допомогою макроприладів і передбачення нових фізичних ефектів спирається на концепцію, суть якої сформульована Н. Бором так: «Як би далеко не сягали явища за рамки класичного фізичного пояснення, всі дослідні дані слід описувати за допомогою класичних понять»⁸. Ця концепція ґрунтується на визнанні принципової відмінності між закономірностями, які досліджуються класичною і квантовою фізикою.

5. На противагу класичній фізиці, яка не знає принципової відмінності між описом дії вимірювальних інструментів і поведінкою досліджуваних об'єктів, у квантовій фізиці «вводиться фундаментальна відмінність між вимірювальним приладом і об'єктами, які вивчаються. Вона є прямим наслідком необхідності описувати роботу вимірювальних приладів на мові класичної фізики, не вводячи явним чином кванту дії»⁹. Звернемо увагу на те, що квантова фізика, як і класична та релятивістська, зберігає за дослідником свободу експериментувати, а також нехтує атомною структурою самих вимірювальних засобів.

6. Аналіз і синтез квантових явищ потрібно здійснювати на основі принципу причинності, який є одним із аспектів тези про загальний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ. Однак зміст цього принципу в квантово-механічному розумінні має враховувати статистичний характер передбачень теорії, а також виключає такі риси механічної концепції причинності: а) як початковий етап перебігу подій, так і завершене явище описуються вимірюваними величинами, б) у принципі можна забезпечити бажаний напрямок процесу і його однозначне передбачення; в) можлива «необмежена сумісність» (Бор) локалізації явища в просторі і часі з застосуванням динамічних законів збереження; г) можливе наочне модельне зображення зв'язків між причиною і наслідком.

7. Наочна модель досліджуваного явища не розглядається як синонім фізичного пояснення. Це не означає, що слід відмовитись від побудови її, але ця (математична) модель не обов'язково має спира-

⁷ Нильс Бор. Атомная физика и человеческое познание, стор. 101.

⁸ Там же, стор. 60.

⁹ Там же, стор. 142—143.

тись на класичні наочні уявлення. Інакше кажучи, раціональне фізичне пояснення зовсім не ототожнюється з намаганням за всяку ціну наділити всі фізичні об'єкти безпосередньо спостережуваними атрибутами навколишніх макротіл.

Формування квантових теорій передбачає також врахування евристичної ролі математичних абстракцій, відмову від тези про абсолютно однозначну відповідність кожного елементу теоретичної системи (теорії) певному елементові фізичного світу, введення в теорію на рівних правах як інваріантних, так і варіантних величин і співвідношень та низку інших положень, можливо менш загального характеру. Зрозуміло, ці передумови внутрішньо пов'язані між собою і становлять ту основу, на яку спираються квантові теорії різного ступеня загальності.

Відхід релятивістської і квантової фізики від гносеологічних установок (ідеалізацій) класичної фізики — це новий крок вперед у науці на шляху глибшого пізнання світу як рухомої матерії, пов'язаний з удосконаленням засобів пізнання і методів мислення у фізичній науці.

* * *

Поскольку выяснение важнейших теоретико-познавательных особенностей классической, релятивистской и квантовой физики предполагает использование таких понятий, как основной постулат физического познания, исходное познавательное отношение (объект и субъект физического познания), «физическая реальность», физическая теория, предпосылки построения теории, ее интерпретации и способ описания и другие, автор раскрывает содержание этих понятий, как они интерпретируются в его исследованиях. К числу характерных теоретико-познавательных черт классической физики относятся: принцип объективности природы, объективность описания физических явлений, постулат о возможности абсолютного обособления элементов физического мира, возможность выражения состояния исследуемых явлений через количественные величины, возможность в принципе осуществить абсолютно точное, однозначное и исчерпывающее объяснение физических явлений средствами уже существующих теорий (лапласовский детерминизм), построение наглядной модели поведения физической системы как способ научного объяснения. Релятивистская физика уточняет и дополняет эту схему, поскольку ее методология предполагает установление зависимости описания физических объектов от состояния движения систем отсчета, разработку специальных логико-гносеологических средств, которые обеспечивают объективность описания и объяснения (принципы относительности и др.) и ряд других. Квантовая физика имеет следующие характерные теоретико-познавательные особенности (кроме принципа объективности природы и объективности познания): признание фундаментальной роли в процессе познания природы взаимодействия между физическими объектами и измерительными устройствами, обусловленные свойствами квантовых процессов, принцип дополнительности описания, учет статистического предвидения теорий и отказ от лапласовского детерминизма, отказ от необходимости построения наглядной модели как синонима физического объяснения. Автор подчеркивает, что отход физики ХХ ст. от теоретико-познавательных установок классической физики является новым шагом физической науки на пути более полного, более глубокого познания мира как движущейся материи.

Ленінський аналіз методологічних основ природознавства і біологія

У філософській спадщині В. І. Леніна, котра має неоціненне значення для розвитку природознавства і успішно використовується фахівцями як методологія наукового пізнання, значне місце посідають філософські проблеми природознавства.

Криза в природознавстві, що виникла наприкінці XIX і на початку XX ст., охопила також і біологію, включаючи методологічні основи розв'язання таких найважливіших проблем цієї науки, як сутність життя, еволюція живих організмів, спадковість тощо.

В цей час у біології відбулися великі зрушення, значною мірою викликані змінами в суміжних з нею науках — фізиці, хімії, зокрема використанням методів названих наук у пізнанні життєвих процесів.

Відзначені зрушення використовували махісти, всіляко нав'язуючи природознавству свої суб'єктивно-ідеалістичні настанови. Поряд з претензійними посиланнями на нову фізику, яка нібито спростувала матеріалізм, у махістській літературі почали з'являтися такі ж посилання і на біологію. Без усяких на те підстав безапеляційно твердилося, що розв'язання проблеми сутності життя суперечить матеріалізму, що фізіологія вищої нервової діяльності «обгрунтовує» положення «новітньої філософії», що в знаннях — продукті суб'єктивної діяльності — немає об'єктивного змісту.

В. І. Ленін звернув пильну увагу на проблеми біології, зокрема на кризу в ній. Це слід підкреслити особливо, оскільки є думка, нібито Ленін проаналізував лише кризу у фізиці. Що ж до кризи у біології, то він, мовляв, обмежився тільки критичними зауваженнями на адресу фізіологічного ідеалізму. Тим часом підготовчі матеріали до праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» містять глибоку оцінку ідеалізму в біології. Чому ці матеріали не ввійшли до тексту самої книги, можна робити лише припущення. Не виключено, що Ленін в ході полеміки змушений був найчастіше звертатися до фізики, на якій спекулювали махісти. Але фізика приваблювала його, мабуть, тим, що криза в ній, порівняно з іншими галузями природознавства, виявилася найбільш рельєфно. «В біології енергетична школа відрізняється від механістичної школи менш виразно, ніж у фізиці»¹, — підкреслює Ленін у своїх конспектах цю поширену на той час у науці думку.

Про те, що поряд з аналізом гносеологічних і методологічних проблем фізики Ленін надавав великого значення такого роду проблемам і в біології, свідчать його помітки на полях конспектів прочитаних ним праць М. Ферворна «Біогенна гіпотеза», А. Алліотта «Ідеалістична реакція проти науки», Р. Б. Перрі «Сучасні філософські тенденції», А. Рея «Сучасна філософія» та ін. Особливу увагу Ленін звернув на книгу професора Абея Рея, «плутаника і напівмахіста», віддаючи йому належне за загалом сумлінне підсумування багатой французької і англійської літератури про кризу в природознавстві. З великим інтересом він поставився до наведених у книзі описів тотожності обстановки, яка

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 428.

склалася у фізиці і біології в момент кризи. Ленін неодноразово підкреслює думку автора, що перед біологією, як і перед фізикою, поставила «все та сама проблема цінності науки, оскільки вона є знання. Міняються тільки окремі терміни, в яких вона ставиться по суті»².

Як відомо, видатні відкриття у фізиці наприкінці XIX ст., що супроводжувалися ломкою традиційних уявлень, зміною однієї фізичної картини світу іншою, привели окремих учених, які не зуміли піднятися від метафізичного матеріалізму до діалектичного і належали в основному до так званої «концептуалістичної школи», до висновку, що принципи фізики — довільний утилітарний символізм, створений для практичних потреб, що вони є лише продуктом свідомості, але не відображенням чогось зовнішнього, незалежного від неї. Нова течія у фізиці бачила в теорії тільки символи, знаки, відмітки для практики, заперечувала існування об'єктивної реальності, незалежної від нашої свідомості і відображуваної нею³.

Аналогічні симптоми кризи виявилися і в біології, оскільки її закони, поняття й принципи почали розглядати як такі, що дають лише практичне охоплення життєвих явищ, але зовсім нездатні створити уявлення про те, що саме є життя. «Як фізико-хімічні науки в галузі матерії, — писав Рей, — фізико-хімічний механіцизм у галузі життя дасть нам можливість діяти, і ніколи — знати»⁴.

Такі погляди значною мірою спричинювалися впливом на біологів філософії прагматизму з її твердженнями, що «ми знаємо лише те, що цікавить наш спосіб дії». Навіть Рей змушений був визнати, що «всі ці філософії агностичні в тому розумінні, що заперечують для нас можливість досягти, з допомогою наших розумових здібностей, адекватного і точного пізнання дійсності»⁵ (підкреслено Леніним. Знаком NB він відзначає на полях виняткову важливість цього визнання).

Якщо ж дотримуватися погляду, що наука дає лише практичні рецепти, то це неодмінно призведе до висновку, що пізнати реальний біологічний об'єкт можливо, лише звернувшись до надприродного, до якоїсь «життєвої сили», «життєвого поривання», до божественного одкровення та інших містичних сил. Як і слід було сподіватись, агностицизм у біології, ґрунтуючись на твердженні, що комплекс біологічних і фізико-хімічних наук здатний тільки описати життя відповідно до потреб, але нічого не дає для розуміння його суті, проклав шлях фідезізму. Останній, спекулюючи на труднощах, що виникли, протиставив матеріалізму запозичені з арсеналу старої ідеалістичної філософії ідеї про надприродне начало, яке лежить в основі живого.

Ленін не міг не помітити, як неослоласти та неотомісти намагалися реабілітувати ідеалістичні філософські доктрини минулого, зокрема Фоми Аквінського, а також старі віталістичні теорії, що мали своїм джерелом погляди Платона й Арістотеля і ґрунтувалися на уявленнях, ніби матерія не має іншої активності, крім тієї, що її вклав у неї творець, що життєві явища або зумовлюються розумом, або є виявами душі чи якоїсь життєвої сили. Неовіталізм був споріднений зі старими віталістичними уявленнями про життєву силу і всіляко посилював цю спорідненість, спекулюючи на ідеалістично витлумачених поняттях «цілі» і «доцільність»⁶.

Наприкінці XIX ст. виявилась неспроможність механістичних

² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 425.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 234.

⁴ Цит. за Творами В. І. Леніна, т. 38, стор. 425.

⁵ Там же, стор. 426.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 427.

тенденції у пізнанні і витлумаченні живого. Нагромаджені біологією на той час факти свідчили про незвідність життєвих процесів до фізико-хімічних, підтверджуючи тим самим висловлені Енгельсом ідеї про відмінність біологічної форми руху матерії від фізичної і хімічної. Але частина біологів сприйняла цей крах механістичних поглядів на життя як крах матеріалізму в біології взагалі і як підставу для відмови від матеріалізму.

У своїх конспектах Ленін підкреслює як винятково важливе для розуміння спільності методологічних основ кризи в біології і фізиці те, що «критика, якій неовіталісти піддають біологічний механіцизм, тісно переплітається з критикою, якій прагматистська, антиінтелектуалістська або агностична філософія піддавали математичні і фізико-хімічні науки»⁷.

Поряд з відродженням віталізму в той час у біології поширилися і так звані енергетичні концепції життя, в основі яких лежав відрив матерії від руху. Метою їх було «примирення» матеріалізму з ідеалізмом. Енергетичний аспект дослідження живого деякі вчені вважали єдиною можливим і виправданим для пізнання суті життя. Перетворення енергії вони розглядали ізольовано від матеріальних процесів, а поняття «енергія» часто-густо тлумачили як чистий символ.

Поширення енергетизму в біології, так само як і у фізиці, було викликане спільними причинами. Підкреслюючи цю думку, Ленін виділяє як винятково важливі для її розуміння такі висловлювання Рея: «...деякі енергетисти хотіли вигнати з фізики механістичні гіпотези як узагальнення, що не піддаються перевірці, некорисні і навіть небезпечні. І серед біологів ми бачимо деяких вчених, які займають ту саму позицію і які безпосередньо близькі до цих фізиків-енергетистів»⁸.

На думку енергетиків, біологія, «не переходячи за те, що досвід дозволяє нам твердити», повинна обмежитися лише описуванням явищ життя, зокрема, користуючись «енергетичною схемою», вона має лише вимірювати енергію, що втрачається організмом при здійсненні процесів обміну. Проте стихійно-матеріалістичний підхід багатьох біологів до дослідження енергетики живого дозволяв їм значною мірою подолати ідеалістичний відрив енергії від матеріальних процесів. Це дало підставу Рею заявити, що енергетична школа в біології відрізняється від механістичної менш чітко, ніж у фізиці. Ленін на полях конспекту з приводу цього дуже влучно оцінює енергетизм в біології як своєрідний «бязкий погляд механіцизму»⁹.

Обмеженість механістичного матеріалізму поряд з іншим наочно виявилась у розумінні органічної цілісності, що не дозволяло зрозуміти інтегративність її властивостей порівняно з властивостями частин, з яких складається ціле. Здобуті знання руйнували уявлення про організм як просту «суму», «державу» клітин і молекул, про процеси життєдіяльності — як механічні сумативні результати їх зв'язків. Це призвело до великого поширення органічного індетермінізму. На уявних парадоксах неадитивності ефектів властивостей цілісності спекулював неовіталізм з його агностичними твердженнями про ентелехію, як непізнаваний «чинник X»¹⁰. Немоżliвість пояснити з позиції механістичного матеріалізму виникнення якісно нових, вищих рівнів організації живої матерії в процесі її еволюції була однією з причин виникнення

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 425.

⁸ Там же, стор. 427.

⁹ Там же, стор. 428.

¹⁰ Див., наприклад, Drisch Haus. Der Vitalismus als Geschichte, als Lehre. Leipzig, 1905.

ідеалістичних концепцій еволюції, у тому числі теорії емерджентної еволюції С. Александера, що мала підтримку з боку відомого англійського біолога К. Ллойд Моргана та інших¹¹. Твердження С. Александера про раптове виникнення якісно нового в процесі еволюції живої природи внаслідок переривання лінії причинності, що розумілася ідеалістично, служило відвертому захистові ідеї божественного творчого втручання в розвиток природи¹².

Не можна не відзначити, що на рубежі XIX і XX ст. дістав велике поширення фізіологічний ідеалізм, що гіпертрофував факт залежності форм відображення, в тому числі відчуттів, від органів чуттів і нервової діяльності. Метафізична абсолютизація залежності відчуттів від органів чуттів не тільки нехтувала подібністю образу до предмета, але, і це головне, нехтувала його залежністю від об'єктивного джерела.

Із сказаного випливає, що в літературі того часу кризу, яка охопила біологію, аналізували переважно на прикладі розв'язання найзагальнішої біологічної проблеми — сутності життя. Тому з цілої сукупності біологічних проблем саме їй Ленін приділяв свою найпершу увагу.

Розуміння спадковості, мінливості, еволюційного розвитку значною мірою визначається тим змістом, який вкладається в розуміння сутності життя.

Досить сказати, що ідеалістичні і навіть фідеїстичні висновки були зроблені з учення Вейсмана про «безсмертну зародкову плазму», з мутаційної теорії де Фріза та ін. Більше того, навіть самі лідери генетики де Фріз, Бетсон та інші, відмовлялися від дарвінізму, а Іогансен, що ввів у генетику термін «ген», разом з тим не бачив потреби в пізнанні його матеріальної сутності. В генетиці поширилось механістичне розуміння гена, як абсолютно сталого, незмінного елемента, вважалось, що мутації — це результат чисто автогенетичних процесів в організмі, ігнорувалась діалектика внутрішнього і зовнішнього в розвитку організму та ін.

Тому не дивно, що ленінській критиці зазнала книга М. Ферворна «Біогенна гіпотеза» (Іена, 1908), зокрема дана в ній ідеалістична інтерпретація гена. Ленін підкреслював, що усвідомлення генетиками неспроможності механістичних підходів до вивчення спадковості супроводжувалося відкиданням матеріалізму. «Щоб вільніше рухатись в цьому новому, ще темному, гіпотетичному, геть «матеріалізм»¹³, — пише він про тенденції, що виникли в генетиці.

У спекуляціях ідеалізму на нових даних генетики, зокрема у спробах ідеалістично тлумачити поняття гена, Ленін вбачав спільність у «джерелах і живих спонукальних мотивах різних напрямів «ідеалізму» в природознавстві.

Як цілком правильно підкреслюється в дослідженнях, присвячених аналізу філософських питань генетики, у той час механістичну обмеженість теорії генетики інтенсивно використовували неовіталізм, холізм та інші реакційні напрями.

Незважаючи на всю різноманітність форм вияву кризи в природознавстві взагалі і в біології зокрема, спільною методологічною основою їх змісту було, за висловом Леніна, те, що сьогоднішній «фізичний» ідеалізм так само, як учорашній «фізіологічний» ідеалізм, не зуміли «прямо і відразу піднятися від метафізичного матеріалізму до діалек-

¹¹ Див. Alexander Samuel. Space, Time and Deity. L., 1920; Morgan C. Lloyd. Emergent Evolution. L., 1921.

¹² Докладний критичний аналіз теорії емерджентної еволюції даний в книзі В. І. Кремянського «Структурные уровни живой материи» (М., 1969, стор. 54—59).

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 318.

тичного матеріалізму»¹⁴. Так само як нова фізика, біологія вагалася теж «несвідомо і стихійно між діалектичним матеріалізмом... і «феноменалізмом» з його немінучими суб'єктивістськими (а далі й прямо фідейстичними) висновками»¹⁵. Необхідно було подолати обмеженість механістичних підходів до інтерпретації сутності живого, до розуміння органічної цілісності, а також у хромосомній теорії спадковості.

Як бачимо, процес переходу від метафізично-механістичної до діалектичної методології здійснювався не безболісно, хоч у біології і склалися необхідні для цього передумови.

Зауваження Леніна на полях конспектів численних книг, будучи значною мірою підготовчими матеріалами до написання праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», свідчать про ту велику увагу, яку Ленін приділяв явищам кризи в біології і розкриттю спільності її методологічних основ з кризою у фізиці. Висловлені ним думки про цю кризу, що виникла на початку ХХ ст. в умовах загострення класової боротьби напередодні соціалістичної революції, безперечно становлять інтерес для розуміння боротьби між матеріалізмом та ідеалізмом у сучасній біології.

У сучасному науковому пізнанні неважко помітити наявність різних визначень поняття кризи, що зумовлене багатоманітністю форм її вияву в дійсності. Під кризою розуміють і періодичні явища, які виникають у капіталістичній економіці, викликані суперечністю між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення, і загострення в політиці, що часто-густо призводять до падіння і зміни урядів, і «переломи» у протіканні хвороби. В найбільш загальному і широкому значенні під кризою розуміють крутий перелом у розвитку, який супроводжується відчутними труднощами і перешкодами. Криза науки, зокрема її методологічних, філософських основ, що нас цікавить, передбачає необхідність конкретного, однозначного (у цілком певному розумінні) вживання цього поняття.

Ленінський аналіз дозволяє виділити такі найхарактерніші ознаки кризи. Криза в науці обов'язково пов'язана з ломкою і переглядом понять, що раніше усталилися; при незнанні діалектики, що особливо важливо підкреслити, вона призводить до релятивізму, до сумнівів у цінності здобутих знань, і в кінцевому підсумку, як це показав Ленін,— до заперечення існування об'єктивної реальності, незалежної від нашої свідомості і відображеної в ній. А сумніви у можливості відображення об'єктивної реальності в поняттях і розгляд теорій, законів науки лише як символів, знаків, відміток, придатних для практики, але не придатних для проникнення в суть речей, немінуче прокладають шлях фідейзмові, згідно з яким, щоб пізнати реальне, слід звернутися до божественного одкровення чи до інших надприродних, містичних сил. В активізації замахів фідейзму на науку також виявляється одна з ознак кризи.

Неважко помітити, що криза методологічних основ науки охоплює дві сторони основного питання філософії і характеризується великим поширенням як агностичних тверджень про непізнану суть речей, так і відвертими виступами проти матеріалізму з спробами замінити його ідеалізмом, в тому числі і фідейзмом.

Відзначені критерії кризи дозволяють не тільки зрозуміти її суть, але, що дуже важливо, з ленінських методологічних позицій розв'язати питання про те, чи подолана вона в сучасній біології.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1-4, стор. 287.

¹⁵ Там же, стор. 240.

Звичайно, зробити це становить певні труднощі, про які можна судити хоч би з того, як розв'язували подібне завдання фізики.

Щоб з'ясувати, чи подолана криза в сучасній біології, необхідно насамперед дослідити, чи продовжують діяти соціальні і гносеологічні причини, які зумовили у свій час її виникнення. З перемогою соціалістичної революції в нашій країні зникли класи, заінтересовані у поширенні ідеалізму, державною формою ідеології став марксизм-ленінізм, а все це, звичайно, значною мірою обмежило дію причин і гносеологічного порядку. В капіталістичних країнах, в умовах панування ідеалістичної ідеології, продовжують діяти не тільки класові, але й гносеологічні причини кризи. Нові тенденції в пізнавальному процесі буржуазної ідеології намагаються використати в своїх інтересах, докладаючи чимало зусиль до того, щоб з допомогою нових «ідей» підкріпити ідеалістичні філософські концепції, зробити їх співзвучними стилеві мислення сучасного природознавства і в свою чергу виставити їх як методологічну основу розвитку сучасного природознавства.

Загалом біологічна наука в капіталістичних країнах розвивається дуже суперечливо. З одного боку, вона не може прогресувати, не скинувши з себе кайданів віталізму й механіцизму, не подолавши альтернативи «віталізм—механіцизм», не ставши на позиції діалектико-матеріалістичної методології. З другого боку, в пошуках методологічно правильного орієнтиру, що відкриває перспективу для нових узагальнень, частина біологів під впливом буржуазної філософії стає на шлях відродження віталізму і механіцизму в їх «сучасних» варіантах або ж взагалі відмовляється від розв'язання цієї проблеми, стаючи на позиції агностицизму або релятивізму. Центральним поняттям неовіталізму залишається, як і раніше, ідеалістично витлумачене поняття «ентелехії» як чогось вічного, незмінного, що не має протяжності, постійно розчленовується, але при всьому тому лишається цілим. Оскільки твердиться, що ентелехія не є ні матерією, ні енергією, то робиться висновок, що її неможливо ні уявити, ні пізнати. При всій ненауковості і явній теологічній сутності цих поглядів, висловлених свого часу ще Дрішем, вони знайшли собі прихильників серед деяких біологів (Е. Сіннот, Ф. Десауер, І. Хаас та ін.)¹⁶.

Цей напрям, аж ніяк не однорідний, включає в себе всілякі течії, серед яких останнім часом набирають все більшого поширення такі, прибічники яких намагаються зайняти якусь «третю» позицію, «проміжну» між віталізмом і механіцизмом. Ці проміжні течії характеризуються еkleктизмом, поєднанням уривків різноманітних концепцій про живе. Проголошуючи свій намір обійти крайності віталізму й механіцизму, неовіталізм не виходить за межі ідеалістичних, віталістичних уявлень¹⁷.

Тенденції всіляко протягти ідеалізм спостерігаються не тільки під час розв'язання проблеми суті життя, розуміння органічної цілісності, але й під час розробки такого важливого розділу біологічної науки, як еволюційне вчення. У капіталістичних країнах великого поширення набували ідеалістичні концепції еволюції. Автором однієї з них є відомий

¹⁶ У марксистській літературі дано ґрунтовну критику неовіталізму і показано його кровну спорідненість з неотомізмом. Див., зокрема, працю В. Г. Афанасьєва «Проблема целостности в философии и биологии» (М., «Мысль», 1964) та ін. Відзначимо, що останніми роками значно активізували свої виступи проти спроб неотомістів скомпрометувати діалектико-матеріалістичне розуміння життя філософи-марксистів країн Західної Європи, особливо НДР (О. Клар, Г. Клаус, Г. Вессель та ін.).

¹⁷ Докладніше про неовіталізм див. Н. Т. Костюк. О сущности жизни. Опыт философского обобщения некоторых аспектов ее познания. КГУ, 1967, гл. I, § 3, а також: В. И. Крестьянский. Структурные уровни живой материи. М., 1969.

палеонтолог П. Тейяр де Шарден. У книзі «Феномен людини» він твердить про існування «фіналістичної кінцевої точки», певного духу, що є сутністю світу, хоч зібраний ним фактичний матеріал про еволюцію живої природи (з акцентом на розгляді еволюції психіки, бо на його думку, еволюція — це зростання «психічної енергії»), суперечить цьому. Цікаво, що П. Тейяр де Шарден, даючи загалом співзвучне традиційно-теологічному тлумачення еволюції, яке відповідає його санові священика й члена «Товариства Ісуса», разом з тим видає докір на адресу тих біологів-еволюціоністів, які, перебуваючи під впливом суб'єктивістських концепцій неопозитивізму, сумніваються в об'єктивному характері поступального розвитку в живій природі, а виникнення ідеї про прогресивне сходження в процесі еволюції приписують цілком впливові антропоцентризму і антропоморфізму.

Але, незважаючи на наступ ідеалізму, логіка наукового пізнання і об'єктивний зміст наукових відкриттів стихійно ведуть до діалектичного матеріалізму, посилюючи об'єктивну тенденцію до зміцнення матеріалістичних і діалектичних основ природознавства. Відображенням цієї тенденції є те, що в працях багатьох учених капіталістичних країн є важливі діалектичні і матеріалістичні висновки. Назвемо хоч би таких визначних біологів, як Л. Берталанфі, К. Уоддінгтон, Дж. Меллер та ін. Результати їх досліджень яскраво демонструють неспроможність буржуазної філософії служити методологічною основою сучасного природознавства. Не можна не відзначити, що на позиції матеріалізму стає значна частина біологів-еволюціоністів Заходу, пориваючи з ідеалістичною теорією аристокенезу («наперед визначеної еволюції»). Але вони неспроможні перемогти ідеалізм у науці про еволюцію¹⁸.

Суперечливість методологічних основ розвитку наукового пізнання в країнах капіталізму полягає в тому, що об'єктивній тенденції розвитку природознавства в напрямі до діалектичного матеріалізму протистоїть реакційна тенденція, пов'язана з прагненням буржуазних ідеологів нав'язати науці як методологічну основу ідеалізм і з його позицій інтерпретувати одержані знання. Вже сказане свідчить про те, що теоретичне природознавство капіталістичних країн неспроможне подолати явища кризи і наочно ілюструє невідповідність між змістом нагромадженого природничонаукового матеріалу й тими методологічно неспроможними ідеалістичними концепціями, у прокрустове ложе яких його намагаються втиснути.

Явища кризи методологічних основ наукового пізнання в капіталістичних країнах, будучи однією з форм виразу загальної кризи світової системи імперіалізму, що охопила всі сфери матеріального і духовного життя антагоністичного суспільства, набули винятково гострого характеру в епоху науково-технічної революції¹⁹.

¹⁸ Див. Л. Ш. Д а в и т а ш в и л и. Современное состояние эволюционного учения на Западе. М., 1966.

¹⁹ Досягнення в розвитку природознавства у період науково-технічної революції зовсім не є показником того, що криза в науковому пізнанні в країнах капіталізму подолана. Історія розвитку пізнання свідчить про те, що немає жорстко однозначної детермінації між результативністю природознавства і кризою його методологічних основ. Великі відкриття, результативність досягнень природознавства самі по собі ще не свідчать про розв'язання суперечностей методологічних основ пізнання. Певна результативність наукового пізнання в сучасних капіталістичних країнах забезпечується не «конструктивністю» ідей буржуазної філософії, що нав'язується природознавству (як це твердять буржуазні ідеологи), не подоланням кризи, а внутрішніми закономірностями і тенденціями розвитку науки, а також такими причинами матеріального порядку, як необхідність для буржуазії вкладати величезні кошти у розвиток провідних галузей науки, щоб забезпечити темпи зростання виробництва і вистояти в змаганні з соціалістичними державами.

В нашій країні вирішальну роль у подоланні кризи наукового пізнання відіграли соціально-класові зміни, що відбулися, а також свідоме засвоєння вченими діалектичного матеріалізму. Звичайно, перехід на позиції марксистсько-ленінської філософії в біології, як і в інших науках, був нелегкий. Але, долаючи механіцизм і віталізм, відкидаючи всілякі ідеалістичні і фідеїстичні концепції сутності життєвих процесів, більшість учених здійснили його.

Цю обставину, гадаємо, важливо підкреслити особливо в зв'язку з тим, що в нашій філософській та біологічній літературі часом дають дуже довільну оцінку явищ у розвиткові біології як кризових. Інколи звичайну ломку понять, що вимагає переосмислення окремих фактів і теорій, неправомірно стотожнюють з кризою. Наприклад, характеризуючи зміни уявлень про сутність живого, член-кореспондент АН СРСР В. Л. Рижков приходять до висновку, що «критерії життя виявилися втраченими» і «біологія переживає кризу, подібну до тієї, яку 50 років тому переживала фізика»²⁰.

Дехто намагається складні і конфліктні ситуації, що спостерігалися в розвитку генетики в нашій країні, подати як кризу в розвиткові цієї галузі біологічного знання. Але навряд чи потрібно спеціально доводити, що при такому довільному вживанні поняття кризи стираються відмінності в методологічних основах розвитку науки в капіталістичних і соціалістичних країнах.

На нашу думку, незважаючи на те, що проблема «діалектизації» в генетиці повністю ще не розв'язана (та й чи може вона взагалі бути остаточно вирішеною в будь-якій науці?), незважаючи на те, що окремі вчені займали хибні позиції щодо тих чи інших питань про суть живого (а це, зрозуміло, не могло не загальмувати розвитку генетики), навряд чи правильним було б вважати, що розвиток її до останнього часу здійснювався не на діалектико-матеріалістичній основі і тільки тепер вона «народжує діалектичний матеріалізм». Щоправда, в генетиці були конфліктні ситуації, пов'язані з монопольним становищем, яке займала в біології школа Т. Д. Лисенка, але всіх їх викликали причини суб'єктивного характеру. Цілком правий був М. П. Дубінін, коли писав, що «наука, звичайно, робиться людьми, але вона з людьми не ототожнюється. Наявність окремих помилок у деяких керівних генетиків зовсім не означає, що основи генетичної науки якоюсь мірою порочні»²¹.

Не можна характеризувати як кризу будь-яку ломку понять, будь-яку складну і навіть конфліктну ситуацію в науці. Криза, як це показав В. І. Ленін у своїх працях, передбачає ідеалістичне й агностичне розв'язання основного питання філософії при інтерпретації наукових проблем. Про неї можна говорити лише тоді, коли ломка наукових понять через незнання діалектики призводить до релятивізму, до сумнівів у цінності здобутих знань, до заперечення існування об'єктивної реальності незалежно від свідомості. З кризою пов'язані не тільки агностичні твердження про непізнаваність суті речей, розгляд понять і законів науки як продуктів розуму, що не відображують об'єктивної реальності, але і прямі фідеїстичні висновки, засновані на зверненні до потойбічних, надприродних сил.

Чітке уявлення про кризу філософських, методологічних основ у природознавстві допомагає запобігти довільності в оцінці явищ, що виникають у сучасній науці. Адже проблема методологічних основ

²⁰ Див. В. Л. Рижков. Критерии жизни и современная биология. «Вопросы философии», 1959, № 5, стор. 175.

²¹ Спорные вопросы генетики. Работы IV сессии ВАСХНИЛ 19—24 декабря 1936 г., 1937, стор. 335.

наукового пізнання продовжує залишатися однією з важливих у філософії. Навколо неї точиться гостра ідеологічна боротьба, в якій вороги марксизму намагаються дискредитувати марксистську філософію взагалі і її методологічні функції зокрема. Догматичні і суб'єктивістські погляди окремих наших вчених і філософів, що негативно позначилися свого часу на розвитку генетики та кібернетики, вони приписують марксистській філософії, твердячи, що діалектичний матеріалізм некорисний для наук, суперечливий у самій своїй основі і чужий теоретичному мисленню природознавців.

* * *

Аналіз ленинських робіт, в том числі підготовительних матеріалів к написанню книги «Матеріалізм і емпіриокритицизм», показує, що В. І. Ленін уделяв більше уваги теоретичним проблемам біології. Он не тільки раскрыл сутність і причини кризиса в біології, возникшего на рубеже XIX и XX в., но и доказал общность методологических основ кризиса в физике и в биологии.

На основі положень В. І. Леніна в статті розглядаються найбільш характерні ознаки кризиса методологических основ в науці, охоплюючого дві сторони основного питання філософії і характеризується як широким розповсюдженням агностических утверждений о непознаваемой сущности вещей, так и прямыми выступлениями против материализма с попытками заменить его идеализмом, включая откровенный фидензм.

Автор приходіть к виводу, що протиріччя методологических основ розвитку наукового пізнання в країнах капіталізму состоить в тому, що об'єктивної тенденції розвитку естествознания в напрямленні к діалектичному матеріалізму, котра знаходить відображення в дослідженнях ряду великих учених Запада, протирічить реакційній тенденції, зв'язаній со стремлением буржуазных идеологов навязать естествознанию в качестве методологической основы идеализм и с его позиций интерпретировать полученные знания. Теоретическое естествознание капиталистических стран, и биология в частности, не в состоянии преодолеть явления кризиса и наглядно иллюстрирует несоответствие между содержанием накопленного материала и теми методологически несостоятельными идеалистическими концепциями, в прокрустово ложе которых его пытаются втиснуть. Явления кризиса методологических основ научного познания в капиталистических странах, будучи одной из форм выражения общего кризиса мировой системы империализма, получили исключительно острый характер в эпоху научно-технической революции.

В условиях нашей страны решающую роль в преодолении кризиса сыграли социально-классовые изменения, которые в ней произошли, а также сознательное усвоение учеными диалектического материализма. Автор критикует произвольность в толковании понятия «кризис», когда простая ломка понятий, требующая переосмысления отдельных фактов и теорий, неправомерно отождествляется с кризисом, или когда отдельные сложные и даже конфликтные ситуации, например в генетике, отождествляются с кризисом. В статье подчеркивается, что при подобном произвольном употреблении понятия кризиса стираются различия в методологических основах развития науки в капиталистических и социалистических странах.

Четкое представление о кризисе философских, методологических основ в естествознании должно уберечь от произвольности в оценке явлений науки, а это тем более необходимо, что проблема методологических основ научного познания продолжает оставаться одной из важнейших философских проблем. Вокруг нее происходит острая идеологическая борьба. Идеологи империализма, пытаясь дискредитировать марксистскую философию вообще и ее методологическую функцию в частности, догматические и субъективистские установки отдельных наших ученых и философов, отрицательно сказавшиеся в свое время на развитии генетики и кибернетики, приписывают влиянию диалектического материализма, который будто бы чужд теоретическому мышлению ученых.

Простір і час як атрибути матерії

У цій статті обмежимося в основному питаннями про співвідношення простору, часу і свідомості та простору, часу і матерії. Відповівши на них, можна буде схарактеризувати один із найважливіших фрагментів (аспектів, розрізів) філософської картини світу як рухомої матерії.

Актуальність філософської проблеми простору і часу визначається, по-перше, розвитком природознавства ХХ ст., насамперед фізики, розвитком, який з необхідністю привів (у галузі релятивістської фізики) або приводить (у фізиці елементарних частинок) до перегляду фізичних уявлень про простір і час та до модифікації відповідних філософських уявлень, по-друге, тим, що й нині, як і в ХІХ ст., ця проблема є однією з основних у філософії, навколо яких точиться боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом.

Дійсно, багато фактів свідчить про те, що й досі не припиняються спроби тлумачити простір і час в ідеалістичному дусі. Типовим для таких спроб є прагнення, так би мовити, підвести під ідеалістичні положення дані сучасної фізики, яка нібито «вважає, що об'єктивного часу немає, а те, що вважається таким, становить насправді лише координату в чотиримірному континуумі»¹. Зрозуміло, не всі ідеалістичні спекуляції навколо даних фізики такі наївні. Є й більш витончені фальсифікації. На думку Л. Барнета, А. Ейнштейн довів логіку Берклі «до крайньої межі, показавши, що ...простір і час є формою інтуїції, такою ж невідривною від свідомості, як і поняття кольору, форми або розміру»².

Відповімо на це звинувачення словами самого Ейнштейна, який, виступаючи безпосередньо проти Канта, по суті критикував всю суб'єктивістську лінію у визначенні природи простору й часу. «Кант,— писав він,— несерйозно заперечував об'єктивність простору»³. Таке твердження не випадкове для Ейнштейна. Адже, на його думку, «простір виступає як щось настільки ж реальне, як і тілесні об'єкти», а «просторові відношення ...реальні в такому ж розумінні, як і самі тіла»⁴.

Висновки про об'єктивність, реальність простору й часу були зроблені Ейнштейном не довільно, а впливали з досягнень самої науки. Саме «під натиском фактів,— писав Ейнштейн,— фізики були змушені скинути їх (поняття простору і часу.— М. В.) з Олімпу апріорності, щоб довести їх до стану, придатного для використання»⁵.

Як відомо, позитивісти ототожнюють світоглядні проблеми з «метафізичними», позбавленими, як вони вважають, будь-якого наукового змісту. Зокрема, метафізичними позитивісти оголошують поняття простору і часу і прагнуть їх вивести за межі науки. А це означає не що інше, як похід проти матеріалістичної тези про об'єктивну реальність простору й часу. Так, Г. Дінгл, що керується махістським розумінням

¹ Філософський словарь (сокр. перевод с немец.), М., 1961, стор. 478.

² L. Varnett. The Universe and Dr. Einstein. N. Y., 1948, p. 11—12, цитовано за кн.: Б. И. Спасский. История физики, ч. II. М., 1964, стор. 195.

³ А. Эйнштейн. Собр. научн. тр., II. М., 1965, стор. 746.

⁴ Там же, стор. 277.

⁵ Там же, стор. 6.

принципу спостережуваності, виступаючи проти такого тлумачення відносності довжини, згідно з яким простір має змінюватись, пише, що це тлумачення «зразу приводить до ...думки про те, що виходить за рамки спостережуваних фізичних фактів»⁶. «У нас немає необхідності,— пише Дінгл,— в тому, щоб у дискусію вводити простір... Наша сфера дій є просто сфера дій фізичних вимірювань»⁷.

Звичайно, тепер позитивізм вже не так поширений серед природодослідників і філософів-немарксистів капіталістичних країн, як раніше. Дедалі більше фізиків так чи інакше відмовляються від позитивістських поглядів, зростає кількість зарубіжних природодослідників, що обстоюють матеріалістичну тезу про об'єктивну реальність простору й часу. М. Гарднер, наприклад, висловлює думки, співзвучні ленінським положенням про простір і час. «Багато філософів, а також деякі фізики,— пише він, розглядаючи питання про односпрямованість часу,— думали, що основою такої спрямованості часу є сама людська свідомість, здатність нашого розуму проводити операції тільки в одному напрямі. Проте їх аргументи були не досить переконливими. Зрештою Земля існувала задовго до того, як на ній з'явилося яке б то не було життя. Але є вагомі доводи, що і в ті часи події на Землі також відбувалися тільки в одному напрямку осі часу, як це спостерігається нині»⁸.

У світлі сказаного якоюсь мірою стає зрозумілою необґрунтованість тверджень деяких філософів-марксистів, нібито просторово-часова проблема в ХХ ст. втратила свій світоглядний аспект, нібито він, як пишуть, наприклад А. Грізе і Р. Вазнер, більше не стоїть у центрі дискусії про дальший розвиток філософської теорії простору-часу, як це спостерігалось в минулому столітті⁹.

Помилковість такого погляду полягає в прямолінійному підході до «світоглядного аспекту» просторово-часової проблеми; прибічники його, зокрема згадані А. Грізе та Р. Вазнер, як нам здається, не беруть до уваги того, що цей аспект по-різному виглядає у філософії і в конкретних, природничонаукових теоріях, по-різному виявляється залежно від специфіки послідовних фаз процесу наукового пізнання простору й часу. Коли, скажімо, у філософії її основне питання (що виражається у вченні про простір і час як питання про співвідношення простору, часу і свідомості) формулюється в явній, безпосередній і гранично загальній формі як фундаментальне відношення, то в дослідженні конкретних, специфічних видів матерії і відповідно видів простору і часу воно набирає специфічного і здебільшого неявного характеру.

Розглянемо спочатку власне філософське розуміння простору і часу. Покажемо, що неможливо елімінувати світоглядний аспект у питанні про співвідношення простору, часу та матерії. Справді, діалектико-матеріалістичне визначення поняття матерії не може, на перший погляд, допомогти у розрізненні матерії, з одного боку, простору і часу — з другого. І матерія, і форми її існування (простір і час), згідно з цим визначенням, не відрізняються одне від одного. В. І. Ленін по-

⁶ Herbert Dingle. The Special Theory of Relativity. London—New York, 1952, p. 31.

⁷ Там же.

⁸ Мартин Гарднер. Может ли время течь в прошлое. У кн.: Физики о физике. Строение и развитие вселенной. М., 1969, стор. 49.

⁹ Див. Von Anneliese Griese und Renate Wahsner. Zur Ausarbeitung einer Philosophischen Raum-Zeit Theorie. «Deutsche Zeitschrift für Philosophie», 1967, № 6, S. 698.

в'язав дане ним визначення матерії з розв'язанням основного питання філософії, відповідно до якого також, як спочатку здається, неможливо розрізнити матерію, з одного боку, простір і час — з другого. Якщо ми вийдемо за рамки основного питання філософії, то потрапимо до сфери визначень, що охоплюються концепцією матеріалістичного монізму, за яким у світі немає нічого, крім матерії, яка рухається. І з цієї точки зору теж може здатися, що потрібного розрізнення здійснити не можна, хоча тут застосовуємо інше, а саме — онтологічне розуміння матерії, тобто не протиставляємо матерію і свідомість.

Щоб відрізнити матерію від простору, необхідно онтологічне розуміння * її конкретизувати, тобто розглядати це поняття на іншому рівні. Таку вимогу аж ніяк не виключає лєнінське визначення матерії, згідно з яким «поняття матерії ...не означає гносеологічно нічого іншого, крім як: об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості і нею відображається»¹⁰.

Принцип матеріальної єдності світу (матеріалістичний монізм) включає, як відомо, положення і про багатоманітність світу, яка в розглядуваному нами відношенні виражається за допомогою розрізнення субстанції та її атрибутів і запровадження відповідних категорій, що свідчить про поглиблення людського пізнання об'єктивної реальності.

Отже, щоб виразити співвідношення матерії, з одного боку, простору і часу — з другого, застосовують поняття субстанції та її атрибутів. Вони потрібні, щоб здійснити філософський аналіз зазначеного співвідношення з більш загальних позицій (бо до атрибутів матерії належать не лише простір і час). «...Треба,— писав Лєнін, розглядаючи питання про причини явищ,— поглибити пізнання матерії до пізнання (до поняття) субстанції...»¹¹.

Під терміном «субстанція»** ми маємо на увазі матерію щодо її необхідних універсальних, суттєвих, невід'ємних моментів, властивостей, сторін, розрізів, форм існування, тобто її атрибутів. Таким чином, простір і час — атрибути матерії. З цієї точки зору уявляється двозначним часто вживаний вислів «простір і час — матеріальні». Він правомірний, якщо його пов'язувати з гносеологічним розумінням матерії (адже простір і час — об'єктивно реальні і в цьому значенні не відрізняються від матерії) і водночас неправомірний, якщо наводиться в плані онтологічного розуміння матерії, і має бути замінений твердженням про несубстанціональність простору і часу (бо в даному разі простір і час не можна ототожнювати з матерією).

Чи можна вважати матерію первинною, за виразом Ейнштейна, щодо простору й часу¹² (звичайно, не ототожнюючи цього питання з питанням про первинність матерії щодо свідомості)? Гадаємо, що можна, коли при цьому не дотримуватися тієї думки, що матерія існувала до і поза своїми просторово-часовими формами. Адже первинність, на нашу думку, слід розуміти в даному випадку як примат матерії щодо простору і часу. Справа в тому, що простір і час у філософському плані не тільки абсолютні як основні, докорінні, найзагальніші форми існування матерії, властиві всім її конкретним станам і

* У марксистській філософській літературі поширена й інша точка зору, згідно з якою немає потреби в онтологічному розумінні матерії.

¹⁰ В. І. Лєнін. Твори, т. 14, стор. 238; (розрядка моя. — М. В.).

¹¹ В. І. Лєнін. Твори, т. 38, стор. 144.

** На відміну від традиційного розуміння цієї категорії автор вважає, що субстанція може бути охарактеризована як діалектична єдність сталості й мінливості.

¹² Ейнштейн, говорячи про свої праці з фізики, написані до спроб створити єдину теорію поля, відзначав: «Ми завжди розглядали матерію первинною, а простір вторинним» (Альберт Ейнштейн. Собр. науч. тр., II, стор. 243).

видам, незалежно від їх змін, взаємоперетворюваності, різноманітності, а й відносні саме як форми буття матерії. У конкретнішому розумінні останнє означає й те, що при переході від вивчення однієї сфери матеріальної дійсності до іншої наука виявляє нові часткові властивості простору й часу. Отже, діалектичний матеріалізм у цілковитій відповідності з даними природничих наук, і насамперед фізики, підкреслює, що матеріальна субстанція визначає властивості простору і часу.

Ми відзначали різницю між субстанцією і атрибутами в рамках онтологічного розуміння матерії, оскільки гносеологічне розуміння, на перший погляд, не дозволяло розрізнити матерію, з одного боку, простір і час, з другого. Може здатись, що з питання про відношення матерії до простору і часу впливає лише протилежність гносеологічного і онтологічного її розуміння. Проте насправді ця протилежність існує лише в рамках єдності і того і того розуміння матерії. Зв'язок, їх, як правильно зауважує В. П. Бранський, виявляється, зокрема, в тому, що такі «атрибути матеріальної субстанції, як простір і час, необхідно властиві матерії, не є атрибутами свідомості, якій не притаманний простір і час і яка лише відображає простір, час»¹³. Цитоване положення, зрозуміло, висловлене в рамках основного питання філософії і ніяк не заперечує існування специфічної просторово-часової структури психічних феноменів, «біологічних годинників» тощо. Взагалі питання це не з легких. Дж. Уітроу звернув увагу на труднощі (у цій статті ми не маємо змоги обговорювати їх) у з'ясуванні різниці, «яку ми встановлюємо між часовим порядком наших ідей і часовим порядком зовнішніх об'єктів, що їх ми прагнемо пізнати за допомогою ідей»¹⁴. Доречно в цьому зв'язку згадати, що В. І. Ленін зовсім не беззастережно сприймав положення Л. Фейєрбаха щодо простору і часу, зокрема таке: «Простір і час — не прості форми явищ; вони — ...розумні форми, закони як буття, так і мислення»¹⁵. Він не погоджувався з терміном «розумні» стосовно форм буття матерії¹⁶. Отже, все сказане свідчить про єдність двох (онтологічного і гносеологічного) розуміння матерії і дає можливість вважати, що і гносеологічне розуміння матерії, а в зв'язку з ним і основне питання філософії не чужі відношенню матерії до простору і часу.

Фізичні теорії своєрідно у конкретизованому і розгорнутому, а в плані загальності філософських категорій — у звуженому вигляді виражають положення діалектичного матеріалізму про простір і час. Підсумки філософського аналізу спеціальної та загальної теорій відносності свідчать про важливість світоглядного аспекту просторово-часової проблематики цих теорій. Наш вибір ґрунтується на тому, що згадані теорії є сучасними фізичними теоріями простору і часу. Як писав Ейнштейн, теорія відносності — це фізична теорія, основана на послідовній фізичній інтерпретації руху, простору і часу¹⁷.

Як відомо, спеціальна теорія відносності вивчає такі властивості та відношення матеріальних утворень, такі особливості просторово-часових величин, які виявляються головним чином при швидкостях, близьких до швидкості світла. Досліджуючи певні види простору і часу, вона розкрила об'єктивний зв'язок між просторовими і часовими

¹³ В. П. Бранський. Философское значение проблемы наглядности в современной физике. Л., 1962, стор. 77.

¹⁴ Дж. Уитроу. Естественная философия времени. М., 1964, стор. 68.

¹⁵ Л. Фейербах. Избранные философские произведения, т. I, М., 1965, стор. 192.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 155—156.

¹⁷ Див. А. Эйнштейн. Собр. науч. тр., II, стор. 657.

величинами, а також залежність цих величин від відносної швидкості руху тіл, і, зрештою, від матеріальних відношень, які виникають в русі,— їх відносність.

Автори деяких післявоєнних праць з спеціальної теорії відносності (Г. Дінгл, Ф. Франк, Г. Руджієро), виданих у капіталістичних країнах, поділяють ідеалістичні погляди на філософське значення спеціальної теорії відносності. Гносеологічним джерелом таких поглядів є абсолютизація окремих рис ситуації в сучасній фізиці. Йдеться про зростання активності суб'єкта, що виявляється, зокрема, у значно більшому, ніж у класичній фізиці, використанні ідеалізованих об'єктів, яким властиві і об'єктивні, і суб'єктивні компоненти і які є скоріш не метою, а засобом пізнання. З погляду ідеаліста, суб'єктивними компонентами вичерпуються поняття і закони фізики. На його думку, зростання активності суб'єкта виявляється в тому, що з кожним новим кроком наукового пізнання суб'єкт замість фізичної реальності дедалі глибше пізнає самого себе. На відміну від нього матеріаліст вважатиме, що активність суб'єкта веде до дедалі більшої повноти і адекватності знання, зміст якого не залежить від суб'єкта.

У спеціальній теорії відносності питання про природу релятивістських ефектів (відносність довжин, часових інтервалів) та їх причини є своєрідним центром, до якого тяжіють, так чи інакше, всі проблеми цієї теорії, що більшою чи меншою мірою пов'язані з філософією і мають філософське значення. При обговоренні характеру цих ефектів виникла суперечка про те, чи є вони об'єктивно реальними явищами.

Тепер, як і в 20—30-х роках нашого століття, досить поширеним є ідеалістичне тлумачення природи релятивістських ефектів (див. праці П. Г. Бергмана, Б. Рассела, Г. Дінгла, д'Абро), що продовжує ідеї А. Едінгтона. Воно має два основних напрями: 1) відкритий суб'єктивізм, який вбачає причину ефектів у спостерігачеві та його русі, підмінює — аж ніяк не термінологічно — систему відліку спостерігачем, зараховує ефекти до сфери відчуттів і тому тлумачить їх як уявні, 2) операціоналізм, який абсолютизує і фетишизує роль вимірювань у процесі фізичного пізнання, вважаючи їх причиною ефектів. Іноді на ці операціоналістські погляди нашаровуються конвенціоналістичні, і тоді ефекти виступають як результат умовно прийнятих способів вимірювання.

У проведеній в 50-х роках журналом «Вопросы философии» дискусії з філософських питань спеціальної теорії відносності не було досягнуто ясності щодо природи релятивістських ефектів та їх причини. Згідно з О. Д. Александровим, релятивістські «ефекти стосуються не зміни властивостей тіла, а виявлення цих властивостей щодо тих чи інших тіл»¹⁸. Автор даної статті, вважаючи цей погляд не зовсім точним, показує у своїх працях¹⁹, що такі поняття, як довжина і тривалість процесу, запроваджені у спеціальну теорію відносності як нові фізичні поняття. Вони виражають властивості не ізольованих тіл і процесів (на цьому закінчується спільне з положеннями О. Д. Александрова), а об'єктивної єдності тіл, процесів і їх зв'язків та відношень (до інших тіл і процесів). Йдеться про відносні властивості, що є різними виявами абсолютної просторово-часової властивості, яка виражається інтервалом.

¹⁸ А. Д. Александров. Философское содержание и значение теории относительности. У кн.: Философские проблемы современного естествознания. М., 1959, стор. 110.

¹⁹ Див., наприклад, М. Б. Вільницький. Деякі філософські питання спеціальної теорії відносності, К., 1959.

Відповідно до сказаного, релятивістський ефект (довжини) у спеціальній теорії відносності — це не скорочення тіла, а зміна його довжини. Таке розрізнення (незважаючи на його уявну парадоксальність) має сенс, бо довжина (згідно зі спеціальною теорією відносності) не є властивістю, притаманною лише тілу.

Створення загальної теорії відносності мало і філософські передумови. Так, Ейнштейн намагався реалізувати ідею про органічний зв'язок властивостей матерії, що рухається, і властивостей простору і часу, «вивести» останні з перших²⁰.

Загальна теорія відносності по-новому, якщо йдеться власне про фізику і не враховуються погляди Б. Рімана, розуміє метричні властивості простору й часу, по-новому визначає величину просторово-часового інтервалу. Уже в спеціальній теорії відносності, зокрема в чотиримірному просторі Мінковського, термін «інтервал» має безпосередній наочний смисл — це відстань між двома «точками» чотиримірного простору, між двома подіями. Більш далеким фізичним смислом цього терміна і разом з тим його безпосереднім об'єктивним прообразом є просторово-часова властивість, яка виражає єдність, взаємозв'язок просторових і часових властивостей. У загальній теорії відносності цей смисл збагачується посиленням на залежність метрики простору-часу від мінливого положення тіл у просторі. «Жорсткість» метрики, прийнята у фізичних теоріях до створення загальної теорії відносності, замінюється уявленням про її «деформованість», що визначається розподілом і рухом матеріальних утворень (твердження про викривлений характер простору-часу відрізняє загальну теорію відносності від інших фізичних теорій).

Питання про співвідношення простору, часу і матерії, що рухається (воно конкретизується тут як питання про співвідношення просторово-часового континууму з гравітаційним полем, з рухом і розподілом мас), є центральним філософським питанням загальної теорії відносності. Воно цілком впливає з серцевини теорії, а такою серцевиною є рівняння поля. У цих рівняннях зв'язуються метричний тензор простору-часу (характеризує геометрію просторово-часового континууму) і тензор енергії — імпульса (характеризує розподіл матеріальних мас). Зв'язок, відповідність між геометрією і розподілом мас «є основою релятивістського уявлення про природу гравітації і має фундаментальне значення в теорії відносності. Встановлення цієї відповідності становить найважливіше завдання теорії тяжіння²¹.

На питання про співвідношення простору, часу і матерії можна відповідати по-різному. Загальна теорія відносності дозволяє твердити, що матерія (речовина і всі фізичні поля, включаючи гравітаційні)* первісна, а простір-час вторинний, в тому розумінні, що залежить від матерії і визначається нею. Ця відповідь є непрямою відповіддю і на основне питання філософії, означаючи якоюсь мірою визнання незалежності простору-часу від свідомості. Дійсно, якраз загальна теорія відносності настільки переконує у первинності матерії щодо

²⁰ Див. А. Ейнштейн. О понятии пространства. «Вопросы философии», 1956, № 3.

²¹ А. Ф. Богородский. Уравнения поля Эйнштейна и их применение в астрономии. К., 1962, стор. 6.

* Незважаючи на спірність питання про природу гравітаційного поля, є серйозні підстави вважати це поле матеріальним, а не просторово-часовим утворенням. Розв'язання цього питання, як і взагалі питання про співвідношення матерії і простору та часу, має значення для дослідницьких робіт по виявленню гравітаційних хвиль і гравітонів.

простору і часу, в її визначальній ролі, що неспроможність ідеалістичної тези про ідеальний характер простору і часу стає особливо відчутною. Звичайно, у філософській інтерпретації теорії, що розглядається, також має значення основне питання філософії.

Простір-час не виступає як якийсь «ящик», що вміщує матерію, яка рухається. Таке уявлення не відповідало б ідейному змістові загальної теорії відносності. Оскільки ця теорія безпосередньо, так би мовити, націлена на вивчення тільки одного виду матеріальних взаємодій — гравітаційних, оскільки вона досліджує конкретний вид простору і, відповідно, часу, остільки її висновки про зв'язок матерії і простору-часу не можуть претендувати на загальність. Разом з тим ці висновки є відносним підтвердженням положення діалектичного матеріалізму про залежність простору і часу від матеріальної субстанції, причому не лише як висновки, взяті самі по собі, відособлено від більш ранніх і пізніших фізичних теорій, а й як ланка в ланцюгу, яка в цілому свідчить про загальну тенденцію фізичного пізнання. У процесі розвитку стає дедалі менш зримим розрізнення матерії, з одного боку, простору і часу — з другого, але разом з тим кожного разу, хоч і по-різному, підтверджується примат матерії. Інакше кажучи, заперечується якась конкретна специфічність простору і часу (щодо матерії) з тим, щоб запровадити (знайти) їх нову конкретну специфічність. Така ситуація типова для сучасної фізики. Наприклад, ідея збереження поєднується з модифікацією конкретних законів збереження. Як писав Г. Й. Нан, «закономірність розвитку полягає в тому, що закон (збереження.— М. В.), який виявив себе як приблизний, виступає як аспект, або частина іншого, більш загального, більш глибокого закону збереження»²².

Необґрунтоване, на наш погляд, прагнення елімінувати світоглядний аспект із просторово-часової проблеми виявляється, зокрема, у підході до визначень категорій простору і часу. (Ці визначення належать до числа не номінальних, а так званих «реальних» визначень. Вони повинні, так би мовити, дати звіт про сутність і властивості простору і часу). О. О. Зінов'єв вважає, що «визначити терміни «простір» і «час» за принципом «простір (час) є те-то» неможливо. Тут,— підкреслює він,— потрібен інший спосіб визначення, а саме встановити значення виразів, що вміщують терміни «правіше», «лівіше», «дальше», «ближче», «віддаль між», «одночасно», «раніше», «пізніше...»,— тобто терміни, що позначають просторовий і часовий порядок, інтервали, спрямованість рядів і т. д.»²³.

Звичайно, встановлення значення виразів, які вміщують просторові і часові терміни,— правомірне завдання. Але обмежитись ним, як пропонує О. О. Зінов'єв, означає абстрагуватися від загальності просторово-часових властивостей та відношень. Ідучи цим шляхом, слід було б також відмовитись від визначення поняття матерії і обмежитись сферою спостережуваних фактів. Але з цим погодитись не можна; сам О. О. Зінов'єв говорить про просторовий і часовий порядки, тобто запроваджує поняття, які аж ніяк не зводяться до термінів «правіше», «лівіше» і т. д. Пропозиція його не зовсім відповідає і даним природознавства. Як писав Ейнштейн, ніхто з фізиків «не думав

²² Г. Й. Нан. Проблемы и тенденции релятивистской космологии. У кн.: Эйнштейновский сборник. М., 1966, стор. 354.

²³ А. А. Зиновьев. Основы логической теории научных знаний. М., 1967, стор. 212.

відмовлятися від поняття простору, бо воно виявляється необхідним в чудово виправданій сукупності природничих наук»²⁴. На думку М. Планка, поняття простору і часу «нарівні з поняттям енергії є єдиними поняттями, які є спільними для різних галузей фізики»²⁵. Саме тому М. Планк не міг схвалити позиції Е. Маха, який, уникаючи «принципово всіх міркувань, що виходили зі сфери безпосереднього спостереження, завжди намагався не говорити про саму енергію»²⁶. Легко зрозуміти, що ці слова цілком стосуються також і понять простору і часу.

Філософські визначення простору і часу через граничну загальність відповідних понять не можуть бути визначеннями через рід і видову відмінність. Ці визначення неминуче повинні явно чи неявно включити не тільки протилежність простору і часу — свідомості (гносеологічний аспект), але протиставлення простору і часу як атрибутів — матерії як субстанції (онтологічний аспект).

З визначень простору і часу, наявних у радянській філософській літературі, на нашу думку, найбільш прийнятними є такі: (а) простір і час — форми існування матерії, що рухається, (б) простір і час — сукупність деяких властивостей і відношень матеріальних утворень. Вони означають одне й те ж. По суті визначення (б) є розкриттям визначення (а) і в свою чергу може бути розкрито за допомогою посилення на порядок, протяжність і тривалість, співіснування і змінюваність, постійність і мінливість предметів та явищ. У багатьох працях так чи інакше доводиться єдність, якщо не тотожність трактувань (а) і (б)²⁷. Така точка зору провадиться у словниках. Так, в «Короткому словнику з філософії» читаємо: «Простір і час — основні форми існування матерії. Просторові відношення виражають, з одного боку, порядок одночасно існуючих подій, а з другого — протяжність матеріальних об'єктів. Часові відношення — це порядок подій, які змінюють одна одну, а також їх тривалість»²⁸. Але тлумачення (а) і (б), якщо їх розглядати як компоненти одного визначення, все ж не є цілком задовільними, оскільки вони могли б бути висловленими і в ХІХ ст. Цю обставину підкреслив Я. Х. Аскін, який писав, що час і простір «запроваджуються в зв'язку з характеристикою загальних способів буття речей. Для того, щоб запровадити такі категорії, не потрібно знати характеристики особливостей цих речей, достатньо знати, що вони існують, до того ж об'єктивно, що вони взаємодіють між собою і перебувають у русі, тобто виникають і знищуються, переходять з небуття в буття, і, навпаки, розвиваються»²⁹. Проте слід сказати, що філософські визначення простору і часу в зв'язку з прогресом науки не можуть не розвиватися, не можуть, зокрема, не відображувати епохальних досягнень природознавства. Йдеться про конкретизацію філософських визначень, про міру її.

Щодо цього існує дві концепції. Перша спрямована проти будь-якої конкретизації, друга ж обстоює таку детальну конкретизацію, через яку завуальовується загальний характер понять простору і ча-

²⁴ А. Эйнштейн. Собр. науч. тр., II, стор. 749.

²⁵ М. Планк. Единство физической картины мира. М., 1966, стор. 28.

²⁶ Там же, стор. 143.

²⁷ Див. праці Я. Х. Аскіна, В. І. Свидерського, Р. Я. Штейнмана й ін.

²⁸ Краткий словарь по философии. М., 1966, стор. 235.

²⁹ Я. Ф. Аскин. О всеобщности времени и пространства. У кн.: Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной научной конференции-семинаре «В. И. Ленин и философские проблемы физики». М., 1969, стор. 38—39 (розрядка моя. — М. В.).

су, а філософські визначення перетворюються у фізичні, «жорстко» пов'язані, скажімо, з релятивістською фізикою й тільки.

Прихильники першої концепції не лише заперечують проти необхідності конкретизації філософських визначень простору і часу, але більш того, вважають, що навіть наявні визначення повинні бути позбавлені тієї частки конкретності, яка властива їм. Так, В. Барашенков і Д. Блохінцев пишуть: «Під простором і часом у фізиці в даний час практично завжди розуміють форми, що виражають структурні відношення співіснування явищ (закономірності яких описуються геометрією) і зміни станів. Такий підхід передбачає, що на всякому матеріальному рівні має смисл розрізнення двох сусідніх точок (об'єктів) x_1 і x_2 і двох наступних моментів (станів) t_1 і t_2 . Проте властивості «сусідства» і «порядку» — це конкретні і досить специфічні властивості структури, виявлені під час вивчення об'єктів макроскопічного рівня, які можуть існувати далеко не завжди»³⁰. Автори пишуть про фізику, але правильніше було б у цьому випадку говорити про філософію. Що ж залишається, згідно з їх поглядами, від філософських визначень простору і часу? «Спільним для мікро- і макросвіту... є лише те, — зазначають автори, — що як у першому, так і в другому простір і час виступають як вираз відповідно сталості і змінності буття властивих їм явищ»³¹.

Вихідною основою першої концепції є виправдане прагнення її прихильників спростувати твердження, нібито поняття простору і часу не потрібні у фізиці елементарних частинок. При цьому, справедливо наголошуючи на загальності простору і часу, вони елімінують все те, що стосується, на їх думку, макросвіту. Проте це елімінування — елімінування конкретності — йде надто далеко і призводить до збіднення філософських категорій.

Друга концепція також спричинює збіднення філософських категорій простору і часу, проте вже за рахунок непомірної конкретизації визначень. Так, М. Ф. Широков вважає, що «положення філософії діалектичного матеріалізму про простір, час і рух як форми буття матерії повністю відповідає прийнятому в теорії відносності визначенню простору як розмірів тіл і віддалей між ними, часу, як тривалості матеріальних процесів у тілах»³². Говорити про повну відповідність тут навряд чи можна хоч би тому, що в теорії відносності йдеться про кількісні, метричні властивості, а у філософії — про єдність кількісних і якісних властивостей.

Таке ж невиправдане отождошення філософських і фізичних визначень можна виявити і в працях О. Д. Александрова, який писав: «Простір-час є безліччю всіх подій у світі, абстраговане від усіх його властивостей, крім тих, які визначаються відношеннями діяння одних подій на інші»³³. Коментуючи це визначення, О. Д. Александров зауважив, що воно становить «не що інше, як відповідний сучасній фізиці конкретний і точний вираз того, що простір-час є форма

³⁰ В. Барашенков, Д. Блохінцев. Ленинская идея о неисчерпаемости материи и современные представления о строении вещества. «Коммунист», 1969, № 5, стор. 50.

³¹ Там же.

³² М. Ф. Широков. Философские вопросы теории относительности. У кн.: Диалектический материализм и современное естествознание. М., 1964, стор. 63 (розрядка моя. — М. В.).

³³ А. Д. Александров. Пространство и время в современной физике в свете философских идей Ленина. У кн.: Ленин и современное естествознание. М., 1969, стор. 227.

існування матерії»³⁴. Гадаємо³⁵, що не можна філософські категорії «жорстко» зв'язувати з тим чи іншим станом розвитку фізики, положення, виведені з даних спеціальної теорії відносності, вважати характеристиками об'єктивних простору і часу в усіх сферах явищ, як це виходило (і виходить) у О. Д. Александрова.

Отже, перша і друга концепції не цілком прийнятні. Ще належить знайти необхідну міру конкретизації існуючих філософських визначень простору і часу. При цьому важливо врахувати те, що простір і час — не лише форми буття, а й категорії мислення, яке без них неможливе. Інакше кажучи, треба мати на увазі не тільки об'єктивний зміст цих категорій, а й те, що вони історично сформувались у процесі практичної і пізнавальної діяльності людини. Адже категорії, як писав В. І. Ленін, — моменти, вузлові пункти пізнання і оволодіння людиною природи³⁶.

* * *

В статье рассматриваются вопросы о соотношении пространства, времени и материи, пространства, времени и сознания и приводятся данные, свидетельствующие об актуальности философской проблемы пространства и времени. В области собственно философской предлагается онтологическое понимание материи, причем для выражения соотношения материи, с одной стороны, пространства и времени, с другой — используются понятия субстанции и ее атрибутов. Автор показывает, как физические теории своеобразно выражают в конкретизированном и развернутом, а в плане всеобщности философских категорий — в суженном виде положения диалектического материализма о пространстве и времени. Итоги философского анализа специальной и общей теории относительности свидетельствуют о значительности философского аспекта пространственно-временной проблематики этих теорий. В общей теории относительности вопрос о соотношении пространства, времени и движущейся материи (который конкретизируется здесь как вопрос о соотношении пространственновременного континуума с гравитационным полем, с движением и распределением масс) выступает как центральный философский вопрос. Ответ на него следующий: на уровне общей теории относительности пространство-время зависит от материи (вещества и всех физических полей, включая гравитационное) и определяется ею. Развитие физики отрицает некоторую конкретную специфичность пространства и времени (относительно материи) с тем, чтобы ввести (найти) их новую конкретную специфичность.

В заключение рассматриваются современные определения пространства и времени и показывается, что стремление избежать всякой конкретизации в этих определениях приводит к обеднению философских категорий. К этому же обеднению приводит и другая точка зрения, неоправданно отождествляющая философские и физические определения за счет непомерной конкретизации первых.

³⁴ А. Д. Александров. Згадана праця. У кн.: Ленін и современное естествознание, стор. 228. Див. також А. Д. Александров. Философское содержание и значение теории относительности. У кн.: Философские проблемы современного естествознания. М., 1959, стор. 119 і 120 відповідно.

³⁵ Див. М. Б. Вильницкий. К вопросу об абсолютности пространства и времени. «Вопросы философии», 1959, № 12.

³⁶ Див. В. І. Ленін, т. 38, стор. 79, 182.

Про зміст і застосування поняття „мета“

Поняття «мета» в різних науках має неоднаковий зміст. Відбиваючи суперечності і причинні відношення в матеріальному світі, багатогранні зв'язки необхідності і свободи, матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, суцього і того, що має бути, пізнавальної і практичної діяльності, воно в одних галузях знання тлумачиться як ідея людини про бажане майбутнє, в інших — як щось об'єктивно властиве явищам природи і суспільства, як такий майбутній певний матеріальний результат розвитку, що детермінує цей розвиток.

Перший із двох відзначених аспектів проблеми мети досить інтенсивно розробляється у філософській літературі. Другий є предметом пильної уваги з боку кібернетиків, біологів, біокібернетиків, представників політичної економії, але ще не став достатньою мірою об'єктом теоретичного узагальнення в марксистській філософії. Слабкий інтерес філософів до проблеми «об'єктивної мети» складних явищ, розроблюваної спеціальними науками, пояснюється, мабуть, тим, що, критикуючи вчення про об'єктивну цілеспрямованість розвитку світу — телеологію, ми часто-густо не звертаємо уваги на те, що К. Маркс називав «раціональним сміслом» телеології¹.

Чи правомірно в сучасній науці застосовувати термін «мета» для позначення моменту деяких майбутніх об'єктивних явищ матеріальної дійсності? Чи потрібна експлікація поняття «мета»? Чи доцільно намагатися дати таке його визначення, яке б охоплювало обидва аспекти розглядуваної проблеми? Чи можлива «матеріалістична телеологія»?

Телеологія в своєму існуванні і розвитку від Сократа, Платона і Арістотеля до сучасних філософів-ідеалістів, таких як Хокінг, Флюеллінг, Веттер, набула різних модифікацій. А спільним для різних телеологічних учень є визнання об'єктивної цілеспрямованості розвитку всіх явищ природи і суспільства. Більшість телеологів вважають, ніби цілі, що їх мають явища світу, підпорядковані одній із них, верховній, тобто «світовому розумові», богові. Ця найвища мета, існуючи поза свідомістю і волею людей, є кінцевою причиною всесвіту, всіх речей.

Кожний вищий щабель розвитку розглядається як мета, цільова причина нижчого щабля. Найглибше джерело розвитку і «першорухій» подій розташований не позаду, а попереду нас. Такою найвищою причиною і спонукуючим руху є, як висловився Тейяр де Шарден, Омега-бог, а не (додамо з свого боку) Альфа-матерія.

Гносеологічною причиною виникнення і розвитку телеології було «роздування», гіпертрофування того моменту пізнання, який пов'язаний з активністю свідомості, з передбаченням майбутнього, розумінням недостатності наявного буття і необхідності його зміни, з великою роллю ідейних мотивів і спонук до дії.

Здатність людини передбачати майбутній результат своєї дії, свідомо ставити цілі і керуватися ними на практиці була неправомірно поширена на всю природу, в тому числі і неживу. Старий матеріалізм

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30, стор. 455.

розробляв в основному проблему механічного детермінізму лапласівського типу, лишаючи в тіні питання про активність свідомості, а тому не розвивав раціональних моментів учення Арістотеля про мету, цільові причини, не зрозумів того, що цільове відношення становить особливу форму причинних зв'язків. А ідеалізм, що приділяв значну увагу творчій ролі свідомості, використав учення про цілі в своїх інтересах. Про зв'язок телеології і об'єктивного ідеалізму свідчать слова Гегеля: «Бог править світом; зміст його правління, здійснення його плану є всесвітня історія»².

Протягом багатьох віків телеологія прислужувала інтересам релігії, богослів'я, і це дає серйозну підставу відмовитися від застосування терміна «телеологія» для характеристики марксистського вчення про мету. Слова «матеріалістична» і «телеологія» навряд чи можна поєднати.

Тим часом розвиток спеціальних наук владно вимагає вироблення поняття, що відбивало б притаманну дійсності певну об'єктивну спрямованість розвитку багатьох, принаймні особливо складних матеріальних систем, їх «спрямованості» саме до тих, а не інших майбутніх результатів, підпорядкованість процесу розвитку цим результатам.

Без такого поняття не може обійтися, наприклад, кібернетика — «наука про оптимальне цілеспрямоване управління складними системами і процесами»³. Мета — одна з основних її категорій. Згідно з кібернетикою всі високоорганізовані системи мають цілі свого функціонування, здатні їх формувати і реалізувати, і, отже, дії цих систем цілеспрямовані. «Будь-яке управління,— пише академік А. І. Берг,— має бути цілеспрямованим»⁴. Кібернетичні поняття «мета системи», «мета управління» застосовують до вивчення процесів органічного і суспільного життя, а також до дослідження поведінки самоналагоджуваних автоматичних машин. (Зрозуміло, що цілі такої поведінки людина визначає лише в кінцевому підсумку.).

Різноманітні характеристики мети, які дає кібернетика, можна підсумувати і узагальнити ось так. Мета поведінки високоорганізованої, кібернетичної системи — це атрибут її активності, яка виявляється в адаптації, пристосуванні до мінливих умов зовнішнього середовища, в навчанні і самонавчанні, виборі варіантів поведінки, в шуканні, доборі, перегворенні зазначених умов відповідно до потреб самозбереження і розвитку системи. Це необхідна умова забезпечення протидії зростанню ентропії системи, дезорганізуючому впливові зовнішнього середовища, умова подолання цього середовища. Але формування такої мети не обов'язково пов'язане з діяльністю свідомості. Поняття мети як свідомо передбачуваного і одержуваного результату діяльності є лише складовою (до того ж необов'язковою) частиною ширшого поняття мети, яке містить у собі також і характеристику об'єктивно-матеріальної моделі необхідної майбутньої ситуації. Отже, метою кібернетика вважає і об'єктивно зумовлену, створювану мисленням модель потрібного майбутнього і матеріально речову модель такого майбутнього. Мета функціонування системи, що самоорганізується, також є важливою складовою частиною природно створюваної «програми», «плану» поведінки цієї системи. Крім того, програма містить у собі ще й умови формування і реалізації мети.

² Гегель. Соч., т. VIII, М.—Л., 1935, стор. 35.

³ А. І. Берг. Кібернетика — наука об оптимальному управлінні. М., 1964, стор. 19 (розрядка моя.— В. К.).

⁴ Там же (розрядка моя.— В. К.).

Особливістю мети поведінки системи є те, що вона в певному розумінні є причиною поведінки. Але це не звичайна безпосередня причина поведінки. Будучи виразом потрібного майбутнього, мета виступає інформаційною причиною вибору того чи іншого варіанта поведінки системи, бо вона втілена в своїй реальній, речовій кодovій моделі. Так, «біологічну мету», або, як її часто називав М. А. Бернштейн, «модель потрібного майбутнього», відображають коди, втілені в молекулах ДНК і РНК. Формування організмом такої «мети» є детермінуючим чинником активної поведінки. Модель потрібного майбутнього веде організм по шляху його життя. Підкоряючись їй, організм, так би мовити, не надає значення тому, чи доводиться йому в напрямі до наміченої мети рухатись «за течією» чи «проти течії»⁵.

Концепція створення моделі майбутньої ситуації, твердячи про активну регулюючу роль цієї моделі в життєдіяльності організму, не суперечить положенню матеріалістичної діалектики про детермінацію майбутнього теперішнім і минулим. Модель майбутнього, або «біологічна мета», — це особлива форма відображення раніше нагромадженого організмом досвіду. Матеріальна за своєю природою, вона своєрідно відбиває потреби системи, стимулює її активність, внутрішню спрямованість, є особливого роду причиною, що визначає вибір шляхів поведінки даної системи.

Ще складніше застосовувати термін «мета» в політичній економії. Мету розуміють тут, по-перше, в звичайному, філософському значенні — як образ бажаного майбутнього, який детермінує діяльність людей, по-друге, як незалежний від волі і свідомості людей чинник розвитку виробництва, як об'єктивну необхідність, як іманентну вимогу економічних законів. У другому значенні названий термін застосовується для позначення одного з центральних понять політичної економії — «мета виробництва», який у свою чергу також має подвійний зміст.

Насамперед «мету виробництва» тлумачать як головне кінцеве об'єктивне завдання матеріального виробництва («кінцеве» в розумінні найвищого рівня розв'язуваних завдань), як його головне об'єктивне призначення в будь-якій формації, незалежне від волі і свідомості людей. Це те, заради чого виробництво функціонує, його вихідний і кінцевий пункт, а існує воно зрештою для задоволення зростаючих потреб людей. Коли б виробництво не мало такої загальнообов'язкової функції, життєдіяльність суспільства була б неможлива.

У вужчому значенні слова мета виробництва є його безпосереднє головне завдання. У класово-антагоністичному суспільстві не виробництво служить людині, а, навпаки, людина існує для виробництва, безпосереднім завданням якого є нажива пануючих класів.

Ф. Енгельс характеризує наживу як об'єктивну вимогу, об'єктивну мету і рушійний мотив цивілізації експлуататорів. Кажучи про негідні спонуки і пристрасті, породжувані в людині приватною власністю, він пише: «Огидна зажерливість була рушійною силою цивілізації з її першого до сьогоднішнього дня; багатство, ще раз багатство і втретє багатство, багатство не суспільства, а ось цього окремого нікчемного індивіда, було її єдиною, визначальною метою»⁶. «Тричі багатство» виступає і як об'єктивна загальна мета світу гноблення, і як суб'єктивна мета «окремого нікчемного індивіда».

⁵ Н. А. Бернштейн. На путях к биологии активности. «Вопросы философии», 1965, № 10, стор. 72.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 170.

Марксистське положення про наживу як безпосередню об'єктивну мету суспільного виробництва в класово-антагоністичних формаціях дістало свою конкретизацію в аналізі основних економічних законів цих формацій. К. Маркс показав, що безпосередньою метою і визначальним мотивом капіталістичного виробництва⁷ є виробництво додаткової вартості, репрезентованої у додатковому продукті або у відповідній частині вироблених товарів, у яких уречевлена праця. «...Капітал і самозростання його вартості є вихідним і кінцевим пунктом, мотивом і метою виробництва»⁸. Безпосередня мета капіталістичного виробництва досить обмежена — не задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих, а тільки капітал і самозростання його вартості. Вона суперечить ширшому завданню суспільства — безмежному розвитку виробництва. Це історичне завдання в умовах панування буржуазії перетворюється самим механізмом суспільного виробництва в засіб збільшення вартості існуючого капіталу. К. Маркс писав: «Засіб — безмежний розвиток суспільних продуктивних сил — вступає в постійний конфлікт з обмеженою метою — збільшенням вартості існуючого капіталу. Тому, якщо капіталістичний спосіб виробництва є історичний засіб для розвитку матеріальної продуктивної сили і для створення всесвітнього ринку, який відповідав би цій силі, то він в той же час являє собою постійну суперечність між таким його історичним завданням і властивими йому суспільними відносинами виробництва»⁹.

Звернімо увагу на те, що К. Маркс говорить не про мету суспільно-виробничої діяльності людей, а про мету виробництва, тобто про явище, яке виникло і існує незалежно від волі і свідомості самих трудівників. Те, що у виробництві беруть участь люди, які мають волю, свідомість і ставлять перед собою певні завдання, зрозуміло, не змінює суті питання про мету складного глобального об'єктивного процесу. Мета виробництва розглядається як об'єктивна вимога економічного розвитку суспільства загалом. Найбільш відкрито її об'єктивний характер виступає в первісному суспільстві, де не могло бути й мови про осмислення мети виробництва в масштабі всієї формації.

У пропонованих економістами різних формулюваннях основного економічного закону соціалізму також неодмінно зазначається об'єктивна мета виробництва, яка полягає безпосередньо у дедалі більшому задоволенні потреб суспільства і його членів шляхом всебічного розвитку виробництва. Тут загальне, кінцеве і безпосереднє завдання суспільного виробництва поєднуються в одне — задоволення зростаючих потреб усього народу. Але тут відбувається і злиття іншого роду. Об'єктивне завдання соціалістичного виробництва, усвідомлюване суспільством, є водночас і суб'єктивною (щодо форми) метою виробництва, суспільства.

Проте в цьому разі для нас важливіше підкреслити ту обставину, що в політичній економії мету суспільного виробництва розуміють як об'єктивний чинник існування і розвитку суспільства. Як пише економіст П. С. Мстиславський, в одному зі своїх визначень мета виробництва — це «внутрішня об'єктивна спрямованість суспільного виробництва, якій воно реально підпорядковане за даного суспільного ладу»¹⁰.

⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. I, стор. 250.

⁸ Там же, стор. 256.

⁹ Там же, стор. 256—257.

¹⁰ П. С. Мстиславский. К полному благосостоянию и всестороннему развитию человека. М., 1969, стор. 6.

І немає, мабуть, підстав для висловлюваних деякими економістами тверджень, нібито вжите саме в такому розумінні це поняття надає суб'єктивного відтінку формулюванню фундаментального економічного закону. Так, не можна погодитися з М. Ширяєвим у тому, що «поняття мети, хоч би якими епітетами і тлумаченнями його супроводжувати, лишається категорією свідомості», що «включення моменту мети у формування економічного закону означає, безперечно, суб'єктивізацію закону з усіма наслідками, що звідси випливають»¹¹.

Поняття мети прийшло в науку через численні канали знань і, застосовуване в ній протягом тривалого часу, набуло різних значень, дістаючи різні епітети і тлумачення. Ставши категорією, що відбиває діяльність свідомості, воно разом з тим в деяких випадках вживається як категорія, що відображує стан і розвиток буття. І в цьому, другому своєму значенні, в окремих галузях знання стало фундаментальним, зайнявши центральне місце в системі їх понять. І навряд чи тепер у нас, філософів, є підстави закликати кібернетиків, біологів, економістів відмовитись від часто вживаного ними терміна «мета» в тому значенні, якого вони йому надають. Чи виграє понятійний апарат біології, якщо визнаватимуть правомірним термін «доцільність» і неправомірним термін «мета»? Доцільність без цілей?! Адже доцільність — це не що інше, як відповідність цілям структури і функцій організму. Деякі дослідники називають застосовуваний спеціалістами термін «мета» умовним. Але таким він може бути лише щодо філософії, але аж ніяк не щодо, скажімо, кібернетики. Нам, філософам, не імпонує застосовання спеціалістами антропоморфного терміна до характеристик моменту об'єктивної необхідності. Проте таке застосування, очевидно, доведеться брати до уваги. Надто вже енергійно входить цей термін у спеціальні науки. І взагалі треба сказати, що проблема на пряму розвитку процесів матеріального світу стала в багатьох науках досить гострою.

До того ж зауважимо, що антропоморфний термін «мета» деякі дослідники застосовують і до суґубо філософської проблеми на пряму історії. Йдеться про філософське поняття «мета історії». Чи можна його вживати в онтологічному значенні, як, наприклад, в кібернетиці і біології? Чи існують «цілі історії»? Чи кожна формація має мету як усвідомлену необхідність?

Деякі автори схильні вважати, що правомірно твердити про цілі історії, а С. Г. Шляхтенко і Г. П. Шляхтенко доводять навіть наявність кінцевої мети історії¹². На їх думку, такою кінцевою метою історії є комунізм і робити висновок про прогресивність тієї чи іншої формації можна, лише порівнюючи її з «цим підсумком розвитку суспільства». Якщо поділяти такий погляд, то, логічно міркуючи, ми дійдемо висновку, що вже в процесі становлення первісного суспільства було започатковано формування кінцевої мети історії — побудови комунізму. Зрозуміло, що мета створення комунізму, як і будь-яка мета суспільства, історично зумовлена. Вона виникла лише на певному щаблі розвитку суспільства, коли визрів складний комплекс економічних, соціальних, політичних, ідеологічних, психологічних, наукових, організаційних та інших реальних передумов для її практичного зді-

¹¹ Н. Ширяев. Концепция производства в основном экономическом законе формации. «Экономические науки», 1958, № 3, стор. 62.

¹² Див. Категории диалектики как отражение закономерностей перехода к коммунизму. Л., 1965, стор. 36.

йснення. Будучи вже сформульованою і перетвореною в життя, ця мета знову-таки не стала кінцевою метою історії.

К. Маркс і Ф. Енгельс критикували розуміння історії як здійснення наперед заданої, провіденціальної мети. Вони відзначали, що комуністи вперше свідомо розглядають стихійно виниклі передумови побудови нового суспільства як створення попередніх поколінь, але «зовсім не думають, що наміром чи призначенням минулих поколінь було дати їм матеріал»¹³.

Ф. Енгельс, маючи на увазі розвиток історії людства загалом, писав: «У нас немає кінцевої мети. Ми *прихильники постійного, безперервного розвитку*, і ми не маємо наміру диктувати людству якісь остаточні закони»¹⁴. Вислів «кінцева мета» правомірний лише стосовно даного історичного періоду. В такому розумінні класики марксизму-ленінізму застосовували це поняття, характеризуючи мету боротьби робітничого класу і його партій.

Буржуазні філософи і соціологи нерідко приписують марксизмові фіналістське тлумачення суспільного прогресу. Щоб применшити велич наших комуністичних цілей і ідеалів, підірвати їх притягальну силу, наші вороги створюють фальшиву картину комуністичного майбутнього і видають її за марксистську, а потім «розвінчують комуністичні утопії». Серед абсурдних і курйозних характеристик комуністичного суспільства найчастіше трапляються такі, як «абсолютний», «остаточний». Мовляв, комуністи, прагнучи здійснити позаісторичну, абсолютну мету, поринають у мрії про кінець історії, хочуть досягти абсолютного добра. Вони нібито марять про таке статичне суспільство, де припиняється висхідний розвиток, розв'язані всі загадки та проблеми, де немає тривоги, неприємностей і, звичайно, нещастя. Панують конформізм, загальне вдоволення і ситість, де наукова регламентація і стандартизація поведінки індивідів досягли найвищого ступеня, а саме суспільство перетворилося в комфортабельну тюрму.

Комунізм не має нічого спільного з карикатурами на нього, які так багато малюють його вороги. Марксизм-ленінізм відкидає ідею кінцевої мети історії, кінця прогресу, завершення розвитку людства в майбутньому. «Історія,— писав Ф. Енгельс,— так само як і пізнання, не може дістати остаточного завершення в якомусь досконалому, ідеальному стані людства»¹⁵.

Комунізм означає не припинення поступального історичного розвитку, а, навпаки, прискорений прогрес у всіх сферах суспільного життя, всебічний і гармонійний розвиток індивіда, розквіт його задатків і здібностей. В. І. Ленін схарактеризував як без краю облудне «звичайне буржуазне уявлення, ніби соціалізм є щось мертве, застигле, раз назавжди дане, тоді як насправді *тільки* з соціалізму почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі *більшості* населення, а далі всього населення»¹⁶.

Деякі дослідники, уникаючи крайностей, вважають, ніби немає кінцевої мети, але є просто цілі історії. Так, О. В. Борзенко пише: «Марксизм не заперечує ні смислу, ні мети історії»¹⁷. В. І. Добренков

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 66.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 535.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 263.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 428.

¹⁷ А. В. Борзенко. Проблема цели и общественного развития. М., 1963, стор. 19.

вважає: «Смисл і мета історії не поза історичною діяльністю людини, а в ній самій»¹⁸. Під метою історії звичайно розуміють або свободу (у філософському значенні слова), або всебічний розвиток особи. Існує ще й кібернетичний варіант її тлумачення. Г. Клаус і Г. Шульце (НДР), характеризуючи глобальну суспільну систему, пишуть: «Тенденція до оптимального розвитку, тобто насамперед до постійного поліпшення її структури, організації, порядку і становить мету історії. А тенденція цієї системи приблизити себе до цієї мети і є прагнення до мети»¹⁹. Насправді автори описують не мету історії, а форму об'єктивного вираження історичної необхідності. Такою формою є певна об'єктивна спрямованість суспільного прогресу, яка становить один із результатів складної взаємодії законів суспільства, ми б сказали, міру визначеності їх сумарної дії.

Загальну спрямованість історії вдало виражає відома образно сформульована Ф. Енгельсом рівнодіюча паралелограма сил суспільного розвитку. Ф. Енгельс мовить не про мету історії, а про історію як підсумок дій людей, що здійснюють свої власні цілі, про цілі діяльності людини, які зумовлені потребами і інтересами людини, виражають її прагнення і свідомо поставлені нею самою. «...Історія, — пишуть К. Маркс і Ф. Енгельс, — не є якась окрема особа, яка використовує людину як засіб для досягнення *своїх* цілей. Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»²⁰.

Філософське поняття «мета» має своєю передумовою бажаність і передбачуваність майбутніх результатів діяльності суб'єкта. Але справа в тому, що об'єктивний сумарний результат реалізації безлічі дій людей до виникнення марксизму взагалі не можна було передбачити. Чи був він бажаним? Для одних класів — так, для інших — ні. Історія і «бажала» і не «бажала».

Що ж до мети всього суспільства, то поставити її можливо лише на певному рівні теоретичного соціального пізнання, лише там, де панує науково систематизована ідеологія, де суспільство розвивається на наукових засадах. І це ще не все. Мета суспільства може бути визначена лише там, де є єдність корінних економічних, соціальних, політичних і духовних інтересів народу. За рабовласницького, феодалного, капіталістичного ладу існують цілі класів і класових груп, але немає спільної єдиної мети суспільства. А «де немає спільності інтересів, — зауважує Ф. Енгельс, — там не може бути єдності мети, не кажучи вже про єдність дії»²¹. Щоправда, в умовах капіталізму вже виникає науково обґрунтована мета боротьби, яка виражає інтереси більшості народу. Ця мета — здійснення соціалістичної революції.

Строго кажучи, мета суспільства виникає лише там, де життя розвивається на основі марксистсько-ленінської науки, де є соціальна єдність усього або ж хоч би переважної більшості народу. Твердити про наявність всеохоплюючої універсальної, хай модифікованої в кожену епоху конкретними умовами, свідомої або несвідомої мети історії, — означає так чи інакше визнавати телеологію в суспільному житті.

Ф. Енгельс піддав критиці погляди, за якими «історія несвідомо, але неминуче працювала на здійснення певної, наперед поставленої ідеальної мети»²². Однак деякі наші філософи і тепер дотримуються

¹⁸ В. И. Добронков. Концепция человека у Эриха Фрома. «Вестник Московского университета». Философия. 1968, № 4, стор. 88.

¹⁹ Georg Klaus, Hans Schulze. Sinn, Gesetz und Fortschritt in der Geschichte. Dietz Verlag, Berlin, 1967, S. 163.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 98.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 13.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 291.

цих поглядів і вважають, що коли не ідеальну, то вже в усякому разі матеріальну мету історія несвідомо, але неодмінно здійснювала. Такою метою, заздалегідь визначеною, було і є, на їх думку, досягнення свободи і всебічного розвитку особи.

Але насправді не тільки реалізація, а й постановка мети досягти свободи, гармонійного розвитку особи як мети саме всього суспільства стали можливі лише тоді, коли людство вже пройшло довгий і складний шлях. Що ж до положення про мету історії як упорядкування структури суспільства, то воно виражає загальну кібернетичну закономірність розвитку особливо складних систем і не охоплює специфіки мети діяльності суб'єкта (передбачуваність, бажаність результатів, соціальна заінтересованість в одержанні цих результатів, історичний характер мети і т. д.).

Однак постановка філософами-марксистами питання про мету історії симптоматично відображує назрілу потребу ретельніше дослідити структуру, механізм дії історичної необхідності.

В. П. Тугарінов свого часу висунув ідею про те, що поняття необхідності має два значення: неминучості і потреби²³. На жаль, ця цінна думка лишилася майже непоміченою дослідниками. Адже поняття необхідності-потреби може допомогти з'ясувати об'єктивну основу цілепокладаючої діяльності людей.

Співвідношення необхідності і потреби в різних сферах матеріальної дійсності виявляється в різних формах. Що ж до соціального життя, то тут воно дістає вираз у суспільному завданні. Суспільне завдання — чинник суспільства, який є специфічним виразом об'єктивної історичної необхідності і детермінує поведінку людей у майбутньому. Воно становить складну систему, що містить потреби, інтереси, умови їх формування і реалізації, а також особливу функцію, яка визначає дальшу поведінку суб'єкта.

За одним зі своїх визначень суспільне завдання є формою виразу вимог об'єктивного закону. Завдання — тобто те, що повинен здійснити суб'єкт у майбутньому, воно в одних випадках здійснюється свідомо, в інших стихійно, але завжди так само, як і його основа — закон, є об'єктивним за своєю найглибшою природою. Об'єктивний характер суспільного завдання неодноразово відзначали класики марксизму-ленізму. К. Маркс писав: «...Людство ставить собі завжди тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо при ближчому розгляді завжди виявляється, що саме завдання виникає тільки тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже є наявними, або принаймні перебувають у процесі становлення»²⁴.

Те ж саме підкреслював Ф. Енгельс: «Кожна дана економічна формація повинна розв'язувати свої власні завдання, які з неї самої виникають; братися за розв'язання завдань, які стоять перед іншою зовсім чужою формацією, було б абсолютним безглуздом»²⁵.

1902 року В. І. Ленін писав: «Історія поставила тепер перед нами найближче завдання, яке є *найбільш революційним з усіх найближчих* завдань пролетаріату якої б то не було іншої країни. Здійснення цього завдання, зруйнування наймогутнішого оплоту не тільки європейської, але також... і азійської реакції зробило б російський пролетаріат авангардом міжнародного революційного пролетаріату»²⁶.

²³ Див.: В. П. Тугарінов. Соотношение категорий философского материализма. Л., 1956, стор. 105.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 7.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 423.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 334.

Об'єктивне суспільне завдання може бути усвідомленим і неусвідомленим. Існує багато форм його усвідомлення; мета, ідеал, норма, рішення, лозунг тощо. Головна з них — мета, тобто усвідомлене завдання. Термін «завдання» застосовується також у розумінні усвідомленого виразу безпосереднього об'єктивного завдання. У таких випадках слова «мета» і «завдання» — синоніми. А в строгому, філософському значенні поняття «завдання» за обсягом ширше від поняття «мета».

І взагалі треба сказати, що термін «завдання» краще, ніж термін «мета», відбиває об'єктивну спрямованість поведінки систем, що самоорганізуються. Вислів «виникнення об'єктивного завдання суспільного виробництва» акцентує увагу більше на безвідносності цього процесу щодо пізнавальної діяльності суб'єкта, ніж речення, що містить слово «мета». Аналіз зростаючого вживання терміна «завдання» в кібернетиці, біології і політичній економії дозволяє припустити, що надалі цей термін відображуватиме як усвідомлювані, так і неусвідомлювані процеси.

Підкреслюючи об'єктивну зумовленість і зміст мети діяльності людини, залежність цієї мети від умов матеріального життя суспільства, деякі дослідники заперечують її суб'єктивний бік. Зокрема, вони твердять, що мета, будучи правильним відображенням інтересів, є тільки об'єктивною як за змістом, так і за формою. Т. А. Кулієв вважає, що «усвідомлений інтерес набирає форми об'єктивної мети», що «тільки ті цілі, які відбивають об'єктивні умови і відповідають цим умовам і можливостям, є матеріальними, реальними і об'єктивними», і «якщо мета виражає певне розв'язуване завдання і для її розв'язання є конкретні засоби, то ця мета вже не суб'єктивна»²⁷. Навпаки, об'єктивний інтерес, будучи усвідомленим, набирає форми не «об'єктивної», а суб'єктивної мети. Якщо мета відображує у свідомості людей умови, то вона — не матеріальне, а ідеальне утворення. А оскільки мета є метою суб'єкта (суспільства, соціальної спільності, особи), вона знову-таки суб'єктивна. Вона суб'єктивна і в тому розумінні, що суб'єкт в одній і тій самій ситуації може ставити різні цілі і, здійснюючи їх, з багатьох засобів вибирає деякі, скажімо, найефективніші, які відповідають природі даної мети. Зрозуміло, що такий вибір не є цілком довільним, а обмежений об'єктивними умовами суспільного життя. А нехтувати суб'єктивністю форми мети означає звести нанівець специфіку мети як своєрідного відображення дійсності, потреб, майбутніх результатів діяльності людей. Тим часом суб'єктивність форми — невід'ємна ознака мети діяльності суспільства і його структурних елементів. Як правило, таке вузьке значення (об'єктивність джерел походження і змісту і суб'єктивність форми) надається поняттю «мета» діалектичним і історичним матеріалізмом.

У філософській літературі є визначення мети, що враховують специфіку людської діяльності. У Великій Радянській Енциклопедії твердиться: «Мета — це категорія, що позначає заздалегідь мислимий результат свідомої діяльності людини, групи людей, партії або класу»²⁸. У таких твердженнях відзначаються досить важливі атрибути мети — суб'єкт, його мислення, діяльність, результат діяльності. По суті тут вона отожднюється з передбаченням, що далеко не правильно. Передбачення стосується як бажаного, так і небажаного майбутнього. Мета діяльності людини — тільки бажаного. В її визначення має ввійти і момент

²⁷ Т. А. Кулієв. Проблема интересов в социологическом обществе. М., 1967, стор. 30, 28, 30—31.

²⁸ Большая Советская Энциклопедия. Изд. 2, т. 46, стор. 498.

повинності, рішення суб'єкта виконати в майбутньому певну дію, момент, за висловом Л. Фейербаха, вольового ставлення до дійсності.

У поширених у філософській літературі визначеннях мети звичайно не беруть до уваги її внутрішню структуру, не з'ясувавши яку, не можна зрозуміти саму суть мети, безпосереднє об'єктивне джерело формування мети.

На наш погляд, визначення філософського поняття мети діяльності людей повинно в стислому, «згорнутому» вигляді вказувати на: 1) суб'єкт мети; 2) майбутню діяльність суб'єкта; 3) результат її; 4) передбачення і 5) бажаність результату для суб'єкта; 6) рішення суб'єкта досягти результату; 7) потреби суб'єкта, які є детермінуючою основою мети; 8) умови формування і задоволення потреб (вони виступають у процесі діяльності як умови формування і реалізації мети); 9) регулюючу функцію мети. Якщо така вимога необхідна і достатня, то, виходячи з неї, можна зробити таке визначення. Мета — ідея, що відображує потреби суб'єкта і умови їх формування і задоволення, його рішення досягти передбачуваного, бажаного результату своєї діяльності, і є спонукальним мотивом цієї діяльності.

Термін «мета», застосовуваний діалектичним матеріалізмом, і термін «мета», використовуваний спеціальними науками, не є як це може здатись на перший погляд, омонімами, тобто різними поняттями, що не мають між собою нічого спільного. Цей термін фіксує спільне, властиве складним, саморегулюючим системам, — певну спрямованість розвитку процесів, притаманну системам специфіку зворотного зв'язку, відношень між теперішнім і майбутнім, сущим і тим, що має бути. Тому в принципі можна дати визначення генералізованого поняття, окремими виявами якого були б «гносеологічне» поняття мети як ідеї і «онтологічне» поняття мети як специфічного моменту розвитку деяких складних процесів, незалежних від волі і свідомості людей. Виходячи з вищесказаного, а також із досліджень філософських проблем кібернетики²⁹, біології і політичної економії, можна запропонувати таке визначення. Мета складної саморегулюючої системи — це така кодова модель потрібного для системи майбутнього, яка детермінує поведінку цієї системи.

* * *

Понятіе «цель» имеет различное применение в телеологии, кибернетике, политической экономии, диалектическом и историческом материализме. Общим для телеологических учений является признание целенаправленности развития всех явлений природы и общества. Большинство телеологов стоит на телеологических позициях. Кибернетика считает, что все высокоорганизованные системы имеют цели своего функционирования, способны их формировать и реализовать; а, следовательно, действия этих систем являются целенаправленными. Понятно, что цели поведения самонастраивающихся автоматических машин в конечном счете задаются человеком. «Биологическая цель», или «модель потребного будущего», отображается кодами, запечатленными в молекулах ДНК и РНК, ведет, так сказать, организм по пути его жизни. На основе исследований в области кибернетики и биологии цель можно определить в самых общих чертах как такую кодовую модель потребного для системы будущего, которая, будучи сама детерминирована, обуславливает поведение

²⁹ Див. Л. М. Курчиков і А. І. Уйюмов. Про ціль і доцільність. Зб. «Проблеми філософії». Вип. 7. К., 1968; Б. С. Українцев. Категорії «активність» і «цель» в світлі основних понять кибернетики. «Вопросы философии», 1967, № 5.

этой системы. В политической экономии цель понимается и как осознанная и как неосознанная экономическая необходимость. Второе употребление имеет место, главным образом, при исследовании основного экономического закона формации. Цель производства трактуется как выражение требований этого закона. Применяемое в кибернетике, биологии, политической экономии понятие «цель» выражает объективную направленность развития процессов и употребляется безотносительно к познавательным возможностям людей. С философской точки зрения такое толкование понятия в известном смысле слова является условным. Диалектический и исторический материализм применяет понятие цели лишь к исследованию сознательной деятельности людей, понимая ее как идею, отражающую потребности субъекта и условия их формирования и удовлетворения, его решение достигнуть предвидимого, желаемого результата своей деятельности, и являющуюся побудительным мотивом этой деятельности.

Автор показывает, что применяемые философией понятия «конечная цель истории», «цель истории» неправомерны. Он предлагает определение понятия «общественная задача». Общественная задача — фактор общества, являющийся специфическим выражением объективной исторической необходимости и детерминирующий поведение людей в будущем. Задача — это форма выражения требований общественного закона. Как и ее основа — закон — она объективна по своей природе. Объективная задача имеет ряд форм своего выражения. Одна из них — цель, т. е. осознанная задача. Термин «задача» применяется и в смысле осознанного выражения непосредственной объективной задачи. В таких случаях слова «цель» и «задача» синонимичны. В строгом же философском смысле понятие «задача» по объему шире понятия «цель». Автор предлагает определение генерализованного понятия цели, частными случаями которого являются понятие цели как идеи и как специфического момента развития некоторых сложных процессов, не зависящих от воли и сознания людей. Цель сложной, саморегулирующей системы — это кодовая модель потребного для системы будущего, которая детерминирует поведение этой системы.

До проблеми „мета-засоби-результат”

(про одне художнє відкриття Ф. Достоевського)

Беручись за висвітлення якогось питання, автор, як правило, вказує на його «велике теоретичне і практичне значення». І при цьому рідко уникає мимовільного перебільшення. Та проблемі «мета — засоби — результат», скільки б про неї не говорили, поки що загрожує більше недооцінка, ніж переоцінка. Практично саме в сучасну епоху вона вперше виявилась пов'язаною не тільки з долею окремої людини, не тільки з долею окремих класів і партій, народів і держав, а й з долею усього людства, бо ще ніколи перед ним так реально не поставала дилема: або все придбати, або все втратити.

Навряд чи можна позитивно вирішити цю проблему емпіричним шляхом. А теоретичне дослідження матиме успіх лише в тому разі, коли буде комплексним, тобто результатом спільних зусиль філософів і соціологів, психологів і логіків і т. д. Тут не обійтися також без мистецтва, в першу чергу без літератури, бо її специфічним предметом і є насамперед усвідомлені й неусвідомлені мотиви діяльності людини, її помисли. З цього погляду особливо цікава творчість Ф. Достоевського, зокрема його роман «Злочин і кара», надто образ Раскольников, що став у один ряд з образами Гамлета і Фауста¹.

Сутність образу Раскольника не можна зрозуміти правильно, ба навіть конче зрозумієш хибно, якщо звести її до проблеми «добра мета — погані засоби» (що ж до проблеми «низька мета — благородні засоби», то вона, здається, ще нікому не загрозувала).

Так, суперечність між високою метою і не гідними її засобами існує. Так, вона часто є джерелом великих, непоправних трагедій. Це не застигла суперечність, вона розвивається, і завжди в одному з двох напрямків: відмовляються або від поганих засобів, або від високої мети. Але у випадку з Раскольниковим, — точніше в тому, як він обгрунтовує свій злочин, такої мети, коли розібратися, і не було. Правда, його справжні, егоїстичні цілі досить довго ховалися за звеличенням цілей високих. Замість механізму адекватної самосвідомості діяв механізм самообману. А позбувшись цього самообману, Раскольников говорить «в якомусь похмурому захопленні» про те, що хотів Наполеоном стати, тому і вбив: «Я тільки зважитись захотів, Сою, от уся причина!.. Я брехати не хотів у цьому навіть собі! Не для того, щоб допомогти матері, я вбив — дурниця! Не для того я убив, щоб, добувши гроші і владу, зробитись благодійником людства. Дурниця! Я просто вбив, для себе вбив, для себе одного».

Здавалось би, таке зізнання має означати відмову від егоцентризму. Насправді, усе навпаки: Раскольников лише зізнається у вбивстві, але не кається в ньому. Він іде зізнаватися, не тільки не

¹ У цій статті автор розвиває деякі положення, накреслені у попередній статті про роман Ф. Достоевського «Злочин і кара» (див. «Вопросы философии», 1967, № 9).

розкаявшись, а навіть зміцнившись у своїй правоті. На каторзі він не те що не зрікається свого подвигу, навпаки — переконаний, що продовжує його.

Зізнання замість каяття — як виклик «нижчому» розрядові людей від імені «вищого» розряду. Нове самоутвердження замість нещадного самоаналізу. Усвідомивши суть своєї мети, він ще більше повірив у неї. «Ніколи, ніколи не був я впевненішим і переконанішим у своїй правоті, ніж тепер!...» вигукує він перед тим, як зізнатися. Він убив «з принципу» і не кається «з принципу». У чому ж тут річ? На чому ґрунтується ця твердість і щирість переконань?

Раскольников не хоче «чекати загального щастя» з тої простої причини, що «здогадався»: щастя цього ніколи не буде і бути не може, добиватися його — марно сили витратити. Ось засновок, на якому в нього усе тримається. Одну мету («загальне щастя») він замінює іншою (самоутвердження) не тому, що перша не до вподоби йому, а тому, що вважає її нереальною, утопічною. А раз так, то нічого більше не лишається, як самоутверджуватись будь-якою ціною, і чим швидше, тим краще. Так досі велося — так завжди буде! «Божевілля серця для блага людства переходить... в шаленство божевільної зарозумілості» (Гегель), тобто одну мету замінює інша. Та для Раскольникова і в першій — високій — меті головною була своерідна особиста зацікавленість: стати благодійником людства, не просто мати від людей подяку, а домогтися схиляння перед собою. Змінивши мету, він розраховує на те саме схиляння, як не з вдячністю, то з прокляттям. Це, мовляв, все одно. Головне — аби перед ним схилялися.

Отже, злочин для нього лише засіб. А мета? «Воля і влада, а головне влада! Над усіма цими полохливими створіннями, над усім мурашником...». «Ні, мені життя раз дано, і ніколи його більше не буде: я не хочу чекати «загального щастя». Я й сам хочу жити, а то краще вже й не жити». Ця мета і диктує відповідні засоби. Внутрішня боротьба в героєві триває. Вона гостра і безперервна. Але — між чим і чим? Ні, не між високою метою і негідними засобами, а глибше. Боротьба йде між низькою і високою метою. Не докори сумління мучать Раскольникова, коли він роздумує про самогубство. Його пече сором — сором за те, що він не Наполеон. Разуміхін так оцінює Раскольникова: «...Похмурий, смутний, відлюдний і гордовитий... Великодушний і дуже добрий... Далєбі, наче в ньому два протилежні характери по черзі міняються».

Непримиренність суперечностей задано з самого початку — недаремно Раскольников згадує «прокляту» мрію свою. Мрія вабить, вона принадна, але все-таки — «проклята», все-таки із знаком мінус, і герої це усвідомлює. Отже, суперечність нерозв'язна: або вважати мрію не проклятою, або відмовитися від неї зовсім.

Навіть будучи в zenіті самоусвідомлення, пишаючись своєю «мрією», Раскольников підносить її «в якомусь похмурому захопленні». В похмурому, а не в світлому! Отож, і тут відчуває, якщо не усвідомлює, її внутрішню порочність.

Коли Раскольникова веде низька мета, він і діє відповідно: злісно, хоч і з надривом, висміює свої благородні пориви (від прекраснодушного Шіллера, мовляв, усе це), клянеться не піддаватися їм надалі. Коли (спочатку лише на мить) він все ж робить поступку високій меті, то й діє, знову-таки, відповідно: пристрасно і так само з надривом хоче зректись «проклятої» мрії своєї.

Обґрунтовуючи свій злочин, здійснюючи його і виправдовуючи, Раскольников постійно пересилує себе, примушує себе вершити те, що

суперечить його натурі. Коли ж він не стримує тих великодушних «по-рухів», про які говорить Разуміхін, то чинить природно, органічно, переживаючи при цьому не похмура, а саме світле захоплення. Була у нього, є, відродиться й інша мрія — не проклята, а така, яку б і мати благословила.

На кожному кроці — зіткнення протилежних цілей, боротьба непримиренних мотивів, на кожному кроці — р'о з к о л.

Негідні засоби для високої мети — це ще помилка, хай непоправна, трагічна. Низька мета, ниці мотиви — ось у чому справжній злочин, за Достоєвським.

Теорія Раскольнікова, усі його запевнення у високій меті самі є лише з а с о б о м, щоб замаскувати від себе і від інших несправедливу мету. Ця теорія — основний вузол у механізмі самообману злочинця.

Не такими вже й добрими намірами вистелено шлях у пекло, як говорить дотепне (й неглибоке) французьке прислів'я. Достоєвський покладає на Раскольнікова відповідальність не просто за злочинні наслідки його дій, не просто за злочинні з а с о б и, а, головне, за його помисли, які теж виявляються злочинними. Зрощений негідними засобами поганий плід свідчить про те, що і в самому зерні, в самому ядрі зерна захована червоточина. Достоєвський не тільки покладає на злочинця об'єктивну відповідальність за злочинні наслідки і засоби, а й доводить: якщо сама ця людина так чи інакше усвідомлює або відчуває неприпустимість і неправоту своїх помислів, боїться зізнатися в них собі й іншим і саме тому всіляко намагається приховати її від себе й від людей, — тим більша її провина, її особиста відповідальність. Письменник художньо досліджує складний і хитрий механізм самообману — від його становлення до зруйнування. У злочині Раскольнікова не було ніякої благородної мети, мета його була неблагородна.

Так, у його душі співіснують і борються два мотиви, але то лише здається, що обидва вони є мотивами злочину; насправді ж іде боротьба мотивів за злочин і проти нього. Не в тім річ, як обґрунтувати злочин, а в тому, чи взагалі припустимо його обґрунтовувати. Є в Раскольнікова і справедлива мета. І досягається вона справедливими засобами. І не раз приводить до благородних наслідків (допомога Мармеладовим, урятування дітей з охопленого полум'ям будинку тощо). Вона, ця справедлива мета, породжує стійку симпатію до героя. Але є в нього й мета несправедлива: самоперевірка своєї «незвичайності», своєї «обраності» за рахунок інших. І це відштовхує від нього. А в свідомості Раскольнікова висока мета, не пов'язана зі злочином, протилежна йому, мовби накладається на несправедливу мету, пов'язану зі злочином. І вони, ці обидві мети, підпорядковані одна одній. Вони взаємодіють, дуже своєрідно переплітаються, деформують одна одну. Навіть справедлива мета спотворюється, і її здійснення стає з а с о б о м для завоювання людського схилення перед собою, тобто для мети вже несправедливої. Друга мета витісняє першу. Проте перша приховує другу. Одна змінює свою природу, перетворюється на власну протилежність. Інша паразитує на її благородстві. Внаслідок такого накладання виходить а б е р а ц і я: здається, ніби боротьба точиться між справедливими і несправедливими мотивами злочину. Але позірність ця існує реально, і вона функціонує.

Справжня трагедія Раскольнікова не в тому (чи не так у тому), що він застосовує несправедливі засоби, а в тім, що його несправед-

лива мета на якийсь час перемагає мету справедливу, хоч і не може її знищити, викоринити.

Якби все зводилося лише до несправедливих засобів, то особливої проблеми, великої трагедії і не було б. Іноді, показує Достоевський, Раскольников доходить не тільки до розуміння справжньої (несправедливої) мети свого злочину, але й до усвідомлення самообману при переінакшенні мети несправедливої на справедливу: «...Свою власну казуїстику вигидаємо, в езуїтів навчимося і на якийсь час, далєбі, і себе самих заспокоїмо, переконаємо себе, що так і треба, дійсно треба для доброї мети», каже Раскольников. «Кожен про себе сам дбає і від усіх веселіше той і живе, хто за всіх краще себе зуміє ошукати», говорить Свидригайлов, осягнувши натуру Раскольникова. А від себе Достоевський додає: «Казуїстика його вигострилася, як бритва», і врешті Раскольников дійшов висновку, що задумане вбивство — зовсім «не злочин».

Як бачимо, не лише засоби, запозичує Раскольников у ненависного йому стану речей, а насамперед несправедливу мету, що її, маскуючи, диктує людям життєвий лад. І через те «бунт» Раскольникова може тільки увічнити цей лад, тільки потроїти його мерзенність. Навіть більше: такий лад потребує такого «бунту», він потребує злочинів, щоб підтримувати свою моральну самосвідомість на «належному рівні».

Остаточний висновок Достоевського такий: каяття і покута Раскольникова — це відмова від самообману, це ґрунтовний перегляд насамперед мети, а відмова від негідних засобів — «лише» природний наслідок цього перегляду.

Такого висновку Достоевський дійшов не одразу. Це доводять його «Записні книжки» до роману, а також листи.

У вересні 1865 р. в листі до Каткова, редактора «Русского вестника», Достоевський виклав план майбутньої повісті. Цей план можна схематично подати у вигляді таких шести пунктів, що, звичайно, не вичерпують усього змісту тодішнього задуму письменника:

- 1) мотиви злочину студента — виключно добрі;
- 2) злочин полягає у вбивстві однієї лихварки;
- 3) дія повісті — до «остаточної катастрофи» — триває «майже місяць»;
- 4) добровільне зізнання у злочині, каяття і, нарешті, покута збігаються в одній точці;
- 5) спокутування відбувається в досить радісних тонах;
- 6) повість задумано у формі сповіді злочинця.

З листа Достоевського до його друга, барона А. Є. Врангеля, дізнаємося: «Наприкінці листопада було багато написано і готове; я все спалив... Мені не сподобалося самому. Нова форма, новий план мене захопив, і я почав заново».

Та от роман написано і опубліковано. Первісний план зазнав істотних змін:

- 1) у мотиви злочину студента (Раскольникова) включено наполеоманію;
- 2) окрім лихварки, гине Лизавета; божеволіє і вмирає мати; замість Раскольникова на каторгу мало не пішов Миколка;
- 3) час дії в романі (від написання статті до каяття на каторзі) збільшується до двох років;
- 4) зізнання у злочині, каяття і покута вже не збігаються в одній точці; злочинець зізнається на дев'ятий день по вбивстві, а каяття настає аж через півтора року;

5) каючись, злочинець ще далеко не усвідомлює всіх труднощів покути;

6) роман написано не від першої особи, а «від автора».

Крім того, з'являється стаття Раскольников, його останні сні, Соня і т. д. і т. п. Звичайно, оці шість моментів в обох випадках взаємопов'язані (наприклад, злочинець, що сповідував сатанинську гордість, людина неговірка й замкнута в собі, — не міг такий герой писати мемуари-сповідь на шістсот сторінок).

Із «Записних книжок» видно, як болісно і довго шукав Достоевський нове вирішення проблеми. Узявши спочатку добру мету як мотив злочину Раскольника, художник поступово сам позбувається такого уявлення і відкриває, що воно — лише самообман героя. Характерно, що письменник викреслює такі виділені нами слова: «Його ідея: взяти під свою владу суспільство, щоб чинити йому добро... Деспотизм — його риса».

Ще один, дуже важливий, приклад: «NB Гордість і пихатість його і самовпевненість у невинності йде все crescendo» (ми бачимо, що це crescendo триває і на каторзі).

І, нарешті, вирішальне: «Основна анатомія роману. Після хвороби та ін. Неодмінно поставити все по-справжньому і ліквідувати невизначеність, тобто так чи так пояснити вбивство і поставити його характер і стосунки ясно». На берегах, навпроти наведених слів, написано: «Гордість, особистість, зарозумілість».

Остаточної визначеності Достоевський досяг не за рахунок спрощення образу Раскольника і самої проблеми «мета — засоби», а зберігши всю складність першого і другого: не механічне співіснування двох мотивів, а їх взаємодія, регульована до певного часу механізмом самообману (пор. із «Записних книжок»: «Боже, який гендель можна чинити із своїм сумлінням»).

Проте, як не дивно, самообману, що його зрозумів Раскольников, досі вірять чимало читачів і навіть критиків. Первісну невизначеність у поясненні причин злочину — недолік, усвідомлений і геніально подоланий Достоевським, розуміють як позитивну якість і видають мало не за «діалектику».

Достоевський, як відомо, так і не позбувся остаточно підозрілого і навіть ворожого ставлення до науки, до раціонального знання, на противагу якому звеличував знання ірраціональне (вважаючи таким інтуїцію). Але, будучи геніальним художником, він наново і по-своєму відкриває саме ту діалектику мети і засобів, над з'ясуванням якої протягом століть билася філософська думка від Сократа, Платона і Арістотеля до Канта і Гегеля і яку, нарешті, очистив од усілякої містики і далі розвинув К. Маркс. Парадокс у тому, що об'єктивно Достоевський, всупереч бажанню, не тільки не спростував силу розуму, а й підтвердив її найнесподіванішим і найпереконливішим чином. Те, що Гегель відкрив у сфері гносеології, а Маркс — у сфері соціальної практики, Достоевський відкрив «у душі», тобто передусім у сфері соціальної психології особи, попередивши постановку і розв'язання багатьох проблем, що їх нині досліджує наука.

Гегель писав: «Суть справи вичерпується не своєю метою, а своїм здійсненням, і не результат є справжнє ціле, а результат разом зі своїм становленням»². Достоевський-художник і дослідив результат злочину разом з його становленням (стосовно роману — це смерть матері, повний відрив од людей, від народу і самовбивство людства, але про

² Гегель. Сочинения, т. IV, М., 1958, стор. 2.

це — пізніше). Якщо Гегель писав: «Засіб є щось вище, ніж кінцева мета зовнішньої доцільності», то Достоевський, завдяки «реалізму вищого сенсу», оголює взаємозалежність мети і засобів, показує, як негідні засоби віддаляють і деформують найблагороднішу мету, а ще частіше тільки виявляють справжню, аж ніяк не високу, а саме низьку мету, приховану і приховану від людей та самого її носія. Достоевський також оцінює мету залежно від застосованих засобів і кінцевого реального результату.

Якщо Маркс завдає нищівного удару формулі «мета виправдує засоби», формулі, що ґрунтується саме на позірній незалежності мети і засобів, якщо він у класично виразних словах «мета, для якої потрібні несправедливі засоби, не є справедлива мета»³ підсумовує мільярди повторень дійсної залежності мети і засобів, то Достоевський, піддаючи мікроскопічному аналізу душу людини, яка вчинила злочин, доходить того самого висновку, що й Маркс.

Глибину художнього відкриття Достоевського важко зрозуміти поза наукою, і не тільки літературознавчою.

«Мета, для якої потрібні несправедливі засоби, не є справедлива мета», — ці Марксові слова можуть правити за філософський епіграф до художнього відкриття Достоевського, так само, як і думка Маркса про майбутній лад, за якого людський прогрес не буде «уподібнюватися тьму огидному язичеському ідолу, що не хотів пити нектар інакше, як з черепів убитих»⁴.

Мета не виправдує, а визначає засоби. Засоби виявляють мету. Фрази про високу мету з негідними засобами у кращому разі свідчать про нерозчленоване, невиразне розуміння мети, але, як правило, тут вони самі є лише засіб для приховання від інших, як і від себе, мети низької, несправедливої.

«Зло в ім'я добра» — це все одно, що «брехня в ім'я правди». Адже рух до абсолютної істини відбувається шляхом підсумовування не брехні та помилок, а відносних, проте об'єктивних істин. «Не лише результат дослідження, але й шлях до нього має бути істинний. Дослідження істини саме має бути істинним»⁵.

Брехню і фальсифікацію треба нещадно викривати, бо тут не зарадить наївне умовляння «не брехати» чи пишномовні міркування про «переваги правди» — так само і насилля не можна подолати без сили. Соціальне насилля експлуатованих проти експлуататорів, згідно з марксизмом, є неминучий і необхідний засіб, оскільки історичний розвиток відбувається в рамках антагоністичного суспільства.

Звичайно, ми аж ніяк не претендуємо на вичерпну характеристику всієї складної діалектики мети — засобів — наслідків людської діяльності⁶. Ми усвідомлюємо, звичайно, що певна суперечність між метою і засобами, метою і результатом неминуча, що повна, абсолютна відповідність тут неможлива, що є цілі, досягнуті не вичерпно, а лише як напрям, тенденція розвитку, що мета, визначаючи засоби і результати дій, спочатку сама визначається, детермінується, і не інакше, як соціально.

Та повернемося до Достоевського.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 61.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 222.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 7.

⁶ На сьогодні найповніше цю тему висвітлено в кн.: Н. Н. Трубинов. О категориях «цель», «средство», «результат». М., 1968.

Багато читачів (і критиків) якось втрачають цікавість до роману Достоевського після того, як Порфирій остаточно викрив Раскольников, а той зізнався у вбивстві. «Епілог» читають тоді за інерцією, наспіх. І так, мовляв, усе ясно: злочин викрито, винуватця покарано. Убив стару — і маєш вісім років. Що ж іще треба?

Але це не той злочин і не та кара, що про них писав Достоевський. То — нерозуміння глибини і допитливості художньої думки. Без «Епілога» роман взагалі непізнаваний, навіть більше: він буде зрозумілий хибно, спотворено. Не можна зрозуміти «Злочин і кару» без «Епілога» так само, як Дев'яту симфонію Бетховена без «Фіналу», а «Фауста» Гете без «щасливої» смерті героя. Цей «Епілог» — не формальне завершення, а необхідний фінал роману, на який він кидає несподіване і яскраве світло. Лише тут розплутано або розрубано його основні вузли, хоч і зав'язано нові, що їх так і не розплутано.

Маємо на увазі такі чотири факти:

1. Лише в «Епілозі» перед Раскольниковим постають остаточні — далі нікуди! — і закономірні наслідки його злочину: смерть матері, відхід від нього навіть каторжних (символ розриву з народом), а в снахмареннях — кінець світу. Достоевський писав роман не лише і не так про вбивство старої лихварки, як про вбивцю матері, про його моральне самогубство і про можливе самознищення людства.

2. Тільки в «Епілозі» Раскольников переконується в безмежній любові і вірі в нього близьких йому людей, що ладні пожертвувати для нього всім. Достоевський писав роман не лише про те крайнє зло, що його заподіює злочинець людям, а й про безмежне добро людей, яке здатне духовно переродити злочинця. Раскольников губить матір, зневажає й кривдить Соню, мстить їй за те, що він, «вищий розряд», прийшов до «нижчого» по допомогу. Проте мати і Соня рятують його своєю любов'ю.

3. Лише в «Епілозі» Раскольников усвідомлює всю глибину свого злочину і знаходить в собі сили покаятися, розуміючи, що не має права експериментувати над іншими для перевірки себе. «Злочин і кара» — не детективний роман про те, як переслідували і зловили злочинця, про його зізнання і юридичне покарання, а філософсько-психологічний твір про труднощі морального каяття і про механізм подолання цих труднощів.

4. В «Епілозі» накреслено ще одну важливу ідею: Раскольников, пише автор, «навіть і не знав того, що нове життя не задарма йому дістається, що його треба ще дорого купити, заплатити за нього великим, майбутнім подвигом». Далі йде мова (хоч одразу й обривається) про неймовірні труднощі каяття злочинця і про незрівнянно більші труднощі спокутування своєї провини. Місце софоклового фатуму-долі посіла (об'єктивно) вільна і земна діяльність самої людини.

Підкреслимо відразу, що ці поняття — каяття, спокутування (слова можуть бути й іншими) — найменше наповнені в романі специфічним християнським змістом. Художник-реаліст у Достоевському взяв гору над віруючим проповідником. Взагалі треба сказати, що ці поняття давно і безпідставно монополізовані християнством. Більше того: і невіруючі надто часто, добровільно й необачно, віддають їх у монополію релігії, хоч за своїм походженням і призначенням ці поняття мають аж ніяк не релігійний, а цілком земний зміст, і з'явилися вони значно раніше за саме християнство. До речі, їх неодноразово вживав К. Маркс. Так, 1842 року він писав: «Першою необхідною умовою особи є ...самопізнання, а самопізнання неможливе без

признань»⁷. Або тоді само: «...Вільна преса — це відверта сповідь народу перед самим собою, а щире признання, як відомо, рятівне»⁸. Чи ще (1843 р.): «Мова йде про сповідь, не більше. Щоб очиститися від своїх гріхів, людству треба тільки оголосити їх тим, чим вони є насправді»⁹. 1875 р.: «У моменти кризи необачність стає злочином..., який треба публічно спокутувати»¹⁰ і т. д. Ці поняття, на думку Маркса, і відбивають розірваність земної, соціальної основи людського буття, відчуженість людини, що втрачає або втратила соціальні, органічні, взаємозбагачувальні зв'язки з іншими людьми і намагається (здебільшого безуспішно) їх відновити. Сподіватися на поразку християнства, глузуючи з нього за те, що за його формулою треба грішити і каятися, каятися і грішити, наївно. Але це ще й небезпечно, бо часто, заперечуючи неприйнятну християнську мораль, атеїсти вульгарного стибу, люди, що їх Маркс називав «грубими, казарменими комуністами», приховували цим самим заперечення моральних норм взагалі. Замість формули «гріши і кайся» насправді висувається формула «гріши і не кайся» (наприклад, той самий Нечаев, що пропонував замінити «християнський езуїтизм» «езуїтизмом революційним»).

Маркс писав: треба, щоб народ, який загруз у рабстві і пороках, жахнувся самого себе, і це збудить у ньому відвагу¹¹. Ця думка стосується і окремої людини. Але до «Епілога» Раскольников не тільки не лякається самого себе, а ще й милується собою, тішачись своєю «відвагою», яка на каторзі спочатку навіть посилюється. «...Він не кається в тому, що вчинив... От у чому тільки й визнавав він свій злочин: тільки в тому, що не витерпів його і зізнався добровільно».

Кається Раскольников аж через півтора року по визнанні вини. Кається після болісної тривоги за долю матері, усвідомлюючи, що вона захворіє і помре через нього, кається по її смерті. Кається після того, як Соня пішла за ним на каторгу, та сама Соня, якою він так довго нехтував, кривдив її, а вона терпляче все зносила і чекала «хвилини». Каяття прийшло тоді, коли Раскольников відчув ту страшну і непрохідну безодню, яка лежала між ним та іншими каторжниками, що не любили, ненавиділи й одного разу мало не вбили його. Вони кричали йому: «Ти безбожник! Ти в бога не віруєш! Убити тебе треба!» Насправді ж вони ненавиділи його не за «атеїзм»; вони, не читавши, звичайно, його статті і не знаючи його «теорії» про «два розряди» людей, інстинктивно відчували, що він і на каторзі відносив себе до «вищого розряду», а їх (у тому числі й Соню) — до «нижчого». За це і вбити хотіли.

Раскольников кається тільки після тривалої хвороби, згадуючи свої маячні сни. У цих снах його «трихіна», його «проклята мрія» виривається на волю, уражаючи геть усіх. Починається «загальне поїдання». Кожний хоче потрапити до «вищого» розряду, а всіх інших зарахувати до «нижчого». Кожний в ім'я цієї ідеї вбиває свою лихварку, свою Лизавету, свою матір... І герой лише тоді сахнувся «проклятої мрії» своєї, коли побачив її здійсненою у повному, буквально світовому масштабі: свавілля (а не свобода!) кожного стає умовою свавілля всіх... Малий, так би мовити, апокаліпсис (убивство лихварки та Лизавети, муки невинного Миколки, смерть матері тощо) завершується

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 29.

⁸ Там же, стор. 62.

⁹ Там же, стор. 354.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 527.

¹¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 387.

апокаліпсисом великим. І тоді Раскольников, нарешті, злякався самого себе, і це збудило в ньому відвагу зректись злочину. Він почуває відповідальність не лише за вбивство жінки, а й за самознищення людства. Як і Іван Карамазов, він усвідомлює себе «головним убивцею», тобто ідейним «убивцею», натхненником самогубства світу.

Нарешті, Раскольников кається лише тоді, коли, видужавши, зустрічається з Сонею на березі широкої безлюдної ріки: «Як це сталося, він сам не знав, але раптом щось начебто підвело його і мовби кинуло до її ніг... Вона збагнула, і в неї вже не було сумніву, що він любить, безмежно любить її, і що настала ж врешті, ця хвилинка... Їх воскресила любов, серце одного містило невичерпні джерела життя для серця іншого... Увечері того самого дня, коли вже замкнули казарми, Раскольников лежав на нарах і думав про неї. Того дня йому навіть здалося, наче всі каторжники, колишні вороги його, вже дивилися на нього інакше. Він навіть сам починав говорити до них, і йому відповідали лагідно. Він тепер згадав це, але ж воно так і повинно було бути: хіба не повинно тепер все змінитися?».

Ось лише коли, ось тільки після чого і завдяки чому покався і воскрес Раскольников.

Без людей, що любили його за те, за що його справді варто було любити, він міг би хіба що збожеволіти чи порішити з собою, як Свидригайлов. Перед зізнанням він розмірковує: «Я злий, я це бачу... Але навіщо ж вони самі мене так люблять, коли я не вартий того!». (Мабуть, у чомусь все-таки вартий!). «О, якби я був сам і ніхто не любив мене, і я теж нікого б не любив! Не було б усього цього!». Тобто, не було б ніяких докорів совісті. Тобто, було б інше: він усе зміг би, через усе переступив би.

Немає сумління — все дозволено, дозволено все лихе. Є сумління — також усе дозволено, дозволено все добре. Така логіка Достоевського.

Роман завершується думкою про те, що на Раскольникова чекає ще важчий час — час покути: «Але тут уже починається нова історія — історія поступового оновлення людини, історія поступового переродження і її поступового переходу з одного світу в інший, знайомства з новою, досі не зноюю дійсністю».

Достоевський навмисне — тричі! — повторює слово «поступово», підкреслюючи труднощі «вироблення людини» з Раскольникова.

Останній абзац роману — про історію «поступового оновлення людини» — закінчується такими словами: «Це могло б стати темою нової розповіді, — а теперішню розповідь нашу закінчено».

По суті, це — мужнє визнання Достоевським як християнським ідеологом своєї великої поразки, поразки, що виявилась величезною перемогою Достоевського-художника.

Совість народжується і без релігії. Безсовісних надто багато і серед віруючих. Цього ніхто ще не спростував, а Достоевський ще переконливіше підтвердив. «Релігія, — писав Маркс, — і є визнання людини круглим шляхом, визнання через посередника... Релігія — це зітхання пригнобленої істоти, серце безсердечного світу»¹². Релігійність Соні, якщо враховувати її характер та вчинки, і становить лише форму «визнання людини круглим шляхом», є «зітханням пригнобленої істоти», «серцем безсердечного світу». А Раскольников насамперед заперечував людину, заперечував прямо, без зайвої балаканини. Пануючій бездушності світу він протиставляє бездушність ще більшу, хоч і не зітхає, як «пригноблена істота». Соня тут вища за нього в одному, аж

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 362, 385.

ніяк не релігійному, відношенні. Але й він вищий за Соню в іншому: він не мириться з «безсердечним світом», він хоче зрозуміти його, щоб перетворити. По-своєму він навіть «звеличує» людину, «визнає» її, але тільки людину «вищого» розряду, яка підноситься над рештою людей. Гегель писав: «Навіть злочинна думка лиходія величніша і важливіша, ніж усі дива неба». Перевага Соні над Раскольниковим — це перевага не релігійної віри над невірою, релігії над атеїзмом, а — гуманності над егоїзмом. Але й перевага Раскольникова над Сонею — це не перевага злочину над релігійним законом, а перевага думки над вірою. «Вимога відмовлення від ілюзій відносно свого становища є вимога відмовлення від такого становища, яке потребує ілюзій»¹³. Раскольников і висуває об'єктивно саме таку вимогу, проте водночас замінює одну ілюзію іншою. Замість схиляння перед усім він хоче на все «плюнути». Як і герой «Легенди про Великого інквізитора», він замінює чисту релігію релігією світською, брехню потойбічного світу — брехнею світу поцейбічного. Такі ліки ще небезпечніші за хворобу.

Світлий фінал роману — не сентиментальне і безсиле бажання неможливого, а вистраждана жадоба подолати закони притягання світу, що має потребу в обмані й самообмані людей. Тут — найменше від релігії і найбільше — від реалізму. Мовчки ставши на коліна перед Сонею, Раскольников був уже не тим Раскольниковим, що колись сказав: «Я не тобі вклонився, я всьому стражданню людському вклонився». Достоевський хоче усунути цю небезпечну й трагічну суперечність («не тобі, а ...»). Раскольников у фіналі нічого не говорить з тої простої причини, з якої мовчить пушкінський пророк, коли було вирвано його грішний, марнослівний і лукавий язик. До речі, «Пророк» — улюблений вірш Достоевського.

Якщо «достоевщина» — це безвихідне копірвання в собі, самокатування як самоціль, то Достоевський — це і глибоке дослідження всіх, в тому числі найпотаємніших та найтемніших, порухів душі, і водночас — прагнення до світлого, пушкінського світосприйняття. При всіх душевних зламах Достоевського, знаменним фактом є те, що цей найхворобливіший художній геній Росії все життя тяжив до найбільш здорового російського генія — до Пушкіна.

Маячні сні Раскольникова зблякли перед реальністю злочинів нашого століття. І варто замислитися не лише над тим, що сказав би Достоевський про Освенцім, а й над тим, що сказав би він про Нюрнберг. «Теж» злочин, і «теж» кара. Однак скільки гітлерівців, звільнених від «принизливої химери» — совісті, незважаючи на те, що їм день-у-день прокручували документальні фільми (частину з них вони зняли самі!) про їхні звірячі злочини, незважаючи на те, що вони віч-на-віч зустрічалися з людьми, які дивом вижили після їхніх «експериментів», незважаючи на те, що розв'язана ними війна помстилася над ними смертю їхніх матерів, дружин і дітей, незважаючи на те, що вони одержали максимальні строки юридичного покарання, а чимало з них пішло й на шибеницю, — скільки їх померло чи живе без зізнання своєї провини, без каяття, без покути! Скільки їх зітхає за «славними часами» минулого і мріє про ще «славніші» часи майбутнього.

Достоевський, можливо, більше, ніж будь-хто з художників, навчив людей серйозно замислюватися над питанням, що здавалося фантастичним і стало реальним: а що буде, коли людина, перейнята божевільною

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 385.

ідеєю панування «над полохливими створіннями», здобує раптом цілковиту волю?

Однак механізм очищення від злочину, механізм каяття і покути, відкритий Достоевським, не підходить до випадків масового психозу і до тих, про кого сам Раскольников каже: «Вони самі мільйонами людей занапащують, та ще й за добросесність вважають. Шахраї і негідники вони, Соню!..». «...Коли запитую: чи воша людина? — то виходить, що не воша людина *для мене*, а воша для того, кому це й на думку не спадає і хто прямо, не питаючи себе, йде...». Люди цього гатунку не каються під впливом романів, подібних до «Злочину і кари» (якщо навіть їх і читають). Для них то все сентиментальна маячня, прекраснодушність, навіть безсилля. Вважаючи себе за «сильних», вони і поважають лише силу, на неї тільки і зважають. Але щастя людства в тому, що сила ця існує, і вона їм протистоїть, — сила миру, демократії і соціалізму. Сила державна і класова. І поєднавшись з такими «сентиментальними» і «непотрібними» речами, як «прості закони моралі й справедливості» (К. Маркс), вона не зменшується, а збільшується у стократ, бо взагалі це і є сила всієї світової культури.

* * *

В статтю речі йде о проблемі цілей і средств, як ее решает Достоевский в романе «Преступление и наказание».

Раскольников обосновывает свое преступление теорией «добрая цель — низкие средства»: «Одна смерть и сто жизней взамен — да ведь тут арифметика!» В действительности, как показывает Достоевский, «сто больше одного» — эта мысль маскирует другую, прямо противоположную: одни (я!) больше и ста, и тысячи, больше миллиона. Поэтому-то такому одному и «все дозволено». Счет в «арифметике» оказывается двойным. Осознается это далеко не всегда и далеко не сразу, но весь прогресс личности, все очеловечение человека, по Достоевскому, и зависит прежде всего от беспощадного осознания этой двойной бухгалтерии. Сущность образа Раскольникова не может быть понята верно, а должна быть понята неверно, если свести ее к проблеме «добрая цель — дурные средства». Да, борьба внутри Раскольникова идет. Она остра и непрерывна. Но только между чем и чем? Не между высокой целью и низкими средствами. Она глубже. Она идет между низкими и высокими целями. Не муки совести терзают Раскольникова, когда он раздумывает о самоубийстве. Его терзает стыд за то, что он не Наполеон. Негодные средства для высокой цели — это еще ошибка, пусть непоправимая, трагическая. Низкие цели, низкие мотивы эгоцентризма — вот в чем подлинное преступление, по Достоевскому. Цель не оправдывает, а определяет средства. Средства выявляют цель. Фразы о высоких целях при низких средствах в лучшем случае свидетельствуют о недифференцированном, нерасчлененном, непродуманном представлении о целях, но обычно здесь фразы о высоких целях сами являются лишь средством для сокрытия целей низких от себя и от других. Достоевский по-своему, средствами искусства открывает истины, открытые Гегелем в сфере гносеологии («Суть дела не исчерпывается своей целью, а своим осуществлением, и не результат есть действительное целое, а результат вместе со своим становлением») и Марксом в сфере социальной практики («Цель, для которой требуются неправые средства, не есть правая цель»).

В «Преступлении и наказании» «достоевщина», может быть, меньше, чем в любом другом романе Достоевского. Если «достоевщина» — это самокопанье без выхода, самоистязание как самоцель, то Достоевский же был и за глубочайшее исследование всех, самых скрытых и темных движений души, и вместе с тем — за выход светлый, пушкинский. При всех изломах Достоевского знаменательным (и мало оцененным) фактом является то, что этот самый больной и жестокий художественный гений России всю жизнь тянулся к самому здоровому и доброму русскому гению — Пушкину.

Принципи дослідження та ідентифікації складних систем у кібернетиці

Розвиток кібернетичного підходу до розв'язання деяких наукових проблем, зокрема системотехніки, робить можливим розгляд об'єктів дедалі вищого рівня складності та організації. Відповідно до кібернетичних принципів такі об'єкти інтерпретуються як складні динамічні системи.

Поняття складної динамічної системи належить до теоретичних об'єктів або конструктів. Воно не вимагає онтологічних передумов і не визначається у термінах спостереження. Ідентифікація певного класу складних динамічних систем у рамках наукової теорії має передумовою використання абстракції ототожнення. При синтезі складних систем у кібернетиці істотне значення має також і абстракція потенціальної здійсності. Вона визначає поняття потенціально-нескінченної множини, зміст якого полягає в тому, що кожна з розглядуваних можливостей (навіть кожна кінцева кількість їх) здійснима, але всі вони разом не здійснимі. Їх здійснимість потенціальна. Абстракція потенціальної здійсності застосовується і для обґрунтування універсальності важливого класу кібернетичних систем керування — машин Тюрінга, еквівалентних поняттю алгоритмічної схеми або рекурсивної функції¹.

Те, що поняття складної динамічної системи в кібернетиці передбачає прийняття абстракцій ототожнення та потенціальної здійсності, дає нам підстави розглядати його як конструкт, за допомогою якого відбувається теоретичне освоєння (моделювання) світу. З такого погляду системний підхід у кібернетиці має спільну область з загальною теорією систем. Разом з тим, на відміну від абстрактно-системного підходу, притаманного загальній теорії систем, кібернетика виділяє з усієї множини зв'язків та відношень, що конституують систему, інформаційні відношення або структури. Використання абстракції ототожнення за такою ознакою дає змогу ідентифікувати клас кібернетичних або складних динамічних систем, як систем сприймання, переробки і передачі інформації.

У рамках самого кібернетичного підходу класифікація систем тісно пов'язана з вибором принципів квантифікації у теорії інформації. Можна виділити три таких принципи: комбінаторний принцип визначення кількості інформації (E -ентропії) для фінітних множин потужності N ; запропоноване А. М. Колмогоровим алгоритмічне визначення кількості інформації (стосовно функції зв'язку двох систем); топологічний принцип аналізу інформації, в основу якого покладені поняття відмінності і різноманітності. Загалом оцінка рівня складності або організованості кібернетичної системи корелятивна прийняттю якогось одного з зазначених принципів.

¹ Машинна вважається універсальною, якщо її організація керування і набір операцій забезпечують можливість реалізації будь-якого алгоритму при умові безмежності обсягу пам'яті (що відповідає нескінченній стрічці машини Тюрінга). Саме ця умова пов'язана з прийняттям абстракції потенціальної здійсності.

Поняття складної динамічної системи править у кібернетиці немовби за абстрактну модель, на основі якої був виявлений певний ізоморфізм функціональних, інформаційних зв'язків у техніці, живій природі та суспільстві. Використання цього поняття дозволило розробити уніфіковані методики аналізу та синтезу складних форм керування стосовно різних предметних областей. У логічному аспекті застосування поняття складної динамічної системи (з відповідним аналітичним апаратом розв'язання певних класів задач) щодо конкретних наук по суті означає перехід від теоретичних об'єктів до емпіричних. Такий перехід ніколи не буває тривіальним, тому що він пов'язаний з певною процедурою емпіричного обґрунтування абстрактних об'єктів або теоретичних конструктів. Як правильно відзначає Є. Є. Ледников, умовою застосування теорій, сформульованих на мові теоретичних конструктів, є наявність правил переходу від тверджень про об'єкти цієї мови до тверджень мови нижчих рівнів, зокрема мови спостережень². Задання наукового об'єкта завжди корелятивне введенню того чи іншого мовного каркасу, а оскільки фіксована мова спостережень може бути введена різними способами, то емпіричні об'єкти науки можна виділяти по-різному. Об'єкт науки і реально існуюча річ — це не одне й те саме. Перший не існує незалежно від суб'єкта пізнання. Виділити, вичленити певний фрагмент дійсності як емпіричний об'єкт можна багатьма способами. В кожному з обраних дослідником варіантів відображуються функціонально-інформаційні зв'язки і відношення, існуючі об'єктивно, незалежно від нашої свідомості. Кожний матеріальний об'єкт містить у собі нескінченну кількість змінних і, відповідно, нескінченну кількість можливих систем³. Залежно від конкретної пізнавальної ситуації реалізується вибір конкретної системи з множини усіх можливих як емпіричного об'єкта кібернетики.

Трудність ідентифікації та дослідження функціонально-інформаційних систем як об'єктів кібернетики зумовлені насамперед їх складністю⁴. Остання привернула до себе увагу порівняно недавно в зв'язку з розвитком системно-структурних досліджень і теорії інформації. Складність як найхарактернішу рису об'єктів кібернетики досліджують у двох аспектах: у її відношенні до реальної дійсності і як корелят кібернетичних методів конструктивізації світу та введення того чи іншого мовного каркасу.

Існує найбільш тривіальне розуміння складності як кількісного атрибута, зумовленого квантифікацією змістового знання. Воно пов'язує складність з кількістю елементів фінітної множини, властивості і відношення яких не беруться до уваги. Система вважається тим складнішою, чим більшою кількістю однорідних елементів вона конституюється.

Необхідно зазначити, що, коли система вважається складеною із однорідних елементів і властивості цілого повністю визначаються властивостями його компонентів, її називають сумативною або адитивною.

² Див. Е. Є. Ледников. Проблема конструктов в анализе научных теорий. К., 1969, стор. 31.

³ Див. Научные и практические проблемы больших систем. У кн.: Материалы научно-технической конференции, ч. III, М., 1967, стор. 64.

⁴ Тут немає потреби починати з власного визначення поняття системи. Під системою S об'єктів ми, згідно С. К. Кліні, розуміємо (непусту) множину, клас або область D (або, можливо, кілька таких множин) об'єктів, між якими встановлено певні відношення. (див.: С. К. Кліні. Введение в математику. М., 1957, стор. 29).

Однак для кібернетики вони не характерні. Системний аналіз у цій галузі потребує враховувати тип функціональних зв'язків і відношень між елементами. Як правило, визначені за таким принципом системи є неадитивними, нелінійними, навіть якщо вони складаються з якісно однорідних об'єктів. Значне ускладнення функціональних структур системи в міру збільшення кількості її елементів можна вважати одним із виявів діалектико-матеріалістичного закону переходу кількісних змін у якісні (наприклад, властивості термодинамічних систем не є лінійною функцією властивостей їх складових — атомів та молекул). Складність такого класу систем зумовлена як кількістю елементів, так і характером зв'язків, відношень між ними.

Специфікою складних динамічних систем у кібернетичі є їх емерджентність. Емерджентні властивості (emergent property) кібернетичних систем не можуть бути визначені на основі знання окремих компонентів і способів зв'язку між ними⁵, а зумовлені взаємодією якісно неоднорідних елементів системи, або є виявом особливого виду взаємодії — ансамблевих ефектів у ядерній фізиці.

Емерджентність у кібернетичі є функціональною характеристикою, що виражає ефект цілісності, упорядкованості системи, взаємну кореляцію її елементів. Разом з тим її не можна розглядати як окремий різновид холістичного підходу в природознавстві. Такий підхід також ґрунтується на незвідності властивостей цілого до властивостей його елементів. Але, абсолютизуючи якісну специфіку цілого, холізм постулює цілісність об'єкта як результат впливу зовнішньої щодо нього сили, переважно нематеріального порядку. Керуючись таким принципом, віталізм, наприклад, пояснював специфічні властивості живого. У філософії холістичний підхід ґрунтується на методологічних посилках ідеалізму, згідно з якими, наприклад, системоформуючим началом може бути гегелівська абсолютна ідея, «світовий дух».

Функціональну емерджентність як специфічний вияв ефекту цілісно складних динамічних систем матеріалізм пояснює особливим типом взаємодії елементів — у дусі спінозівського *causa sui*. Емерджентні властивості є інтегративною характеристикою динаміки системи, але не тільки внутрішньої взаємодії. Адже функціональна складність системи зумовлена наявністю множинних зв'язків компонентів системи як між собою, так і з зовнішнім середовищем. Емерджентними, за висловом У. Росса Ешбі, є системи, перенасичені внутрішніми і зовнішніми зв'язками елементів. Їх складність в онтологічному плані є виявом якісної неоднорідності, різноманітності елементів системи. Мірою різноманітності (неоднорідності) матерії, як твердить В. М. Глушков, є інформація. Концепція різноманітності покладена в основу статистичного підходу в теорії інформації, а також править за методологічний принцип стосовно інших підходів до визначення інформації — комбінаторного і алгоритмічного. У цьому зв'язку доречно нагадати, що широковідомий у кібернетичі «закон необхідної різноманітності» У. Р. Ешбі вважається тотожним за своїм змістом десятій теоремі К. Шеннона, яка формулюється так: «Якщо канал керування має пропускну здатність H , то кількість усуненої невизначеності (ентропії) в об'єкті керування не може бути більшою за H ». Таким чином, у рамках кібернетичної концептуальної системи складність і інформація — близькі за змістом поняття, в онтологічному фундаменті яких лежить принцип різноманітності. Ця обставина спонукала використати для оцінки складності систем поняття кількості інформації. Зокрема,

⁵ Див. У. Росс Эшби. Введение в кибернетику. М., 1959, стор. 159.

А. Д. Урсул запропонував для цього відому формулу статистичної кількості інформації К. Шеннона:

$$I = -k \sum_{i=1}^n p_i \log p_i,$$

де p_i — імовірності випадкових подій.

Ця формула дозволяє до певної міри врахувати не тільки кількість, але й якісну сторону складності, якщо різні щодо якості елементи позначити різними імовірностями. Тоді статистичні сукупності, що складаються з однакової кількості елементів, виражатимуть різний ступінь складності, залежної не від кількості елементів (випадкових подій), а від розподілу їх імовірностей⁶.

А. М. Колмогоров запропонував так званий алгоритмічний спосіб визначення кількості інформації індивідуального об'єкта y щодо інформації, яку містить індивідуальний об'єкт x . На основі такого підходу стало можливим алгоритмічне визначення складності. Для цього запроваджується поняття «відносної складності» об'єкта y щодо фіксованого x , якщо залежність між ними можна виразити алгоритмічно, у формі програми. Тоді відносна складність y щодо фіксованого x визначається як мінімальна довжина $l(p)$ алгоритму p одержання y із x .

Цінність методу А. М. Колмогорова полягає в тому, що, даючи змогу виразити «відносну складність» кінцевим числом, він елімінує безконечність і може бути використаний у практичних розрахунках. Саме це привернуло до нього увагу дослідників.

Складність систем набирає різних форм: різноманітності елементів (просто складність), різноманітності відношень порядку (упорядкованість) і різноманітності будь-яких відношень і взаємозв'язків елементів множини (організація)⁷. Така загальна вихідна градація ступенів складності не суперечить кібернетичним уявленням; вона набуває певної специфікації щодо, зокрема, прикладних галузей кібернетики. Так, наприклад, біокібернетика виділяє із множини складних динамічних систем клас високоорганізованих систем керування, які функціонують цілеспрямовано. Цілеспрямованість тут забезпечується розгалуженою ієрархічною системою зв'язків і відношень, які склались історично, хоч концептуально можуть бути ідентифіковані по-різному. Якщо для дослідження деяких класів систем, наприклад у системотехніці, їх генезис не має істотного значення, то у високоорганізованих системах різні рівні ієрархії мають на собі «сліди» історичного розвитку. Організовані за принципом субординації в рамках єдиної системи різні ієрархічні структури активно взаємодіють із середовищем, яке через ці структури актуалізує минулий досвід системи. Тому, якщо нехтувати особливостями історичного генезису високоорганізованих систем, не можна зрозуміти їх актуальної поведінки, характер циркуляції інформаційних потоків.

Досліджувана система щодо зовнішнього середовища є підсистемою. Зв'язки між ними досить складні. Зовнішнє середовище зумовлює створення всередині високоорганізованої системи особливих домінуючих структур, які опосередковуються (виражаються) через специфічні для даної системи зв'язки і відношення. Разом з тим ці структури лишаться зовнішніми щодо інших структур системи, які включаються

⁶ Див. А. Д. Урсул. Сложность, организация, информация. «Философские науки», 1968, № 3, стор. 54.

⁷ Див. там же, стор. 56.

через середовище в системи вищого рівня ієрархії. Вони мають вирішальний вплив на поведінку системи і окремих її компонентів. Середовище здійснює через них свій вплив на виділений об'єкт не тільки актуально, але і використовуючи минулий досвід системи, акумульований, наприклад, у генетичних структурах. За своєю фізичною модальністю такі структури є інформаційними.

Р. Фейджин і А. Холл намагалися дати найбільш абстрактне визначення домінуючих структур, що визначають характер зв'язків і відношень системи. Для цього вони застосовували поняття централізованої системи, в якій один компонент або якась підсистема відіграють вирішальну роль, так що незначні зміни в цій підсистемі відбиваються на інших і на поведінці системи в цілому⁸. Однак підхід Фейджина і Холла позбавлений історизму і тому не розкриває сутності домінуючих, формативних структур, акцентуючи увагу на їх безпосередніх носіях.

Цікавий підхід запропонував В. І. Кремянський у біокібернетиці. Послідовно дотримуючись принципу історизму, він показує, що в міру розвитку екзогенних модифікацій (видозміни безпосередніх структур) виникають і ускладнюються залежності біологічних систем від зовнішнього середовища. «В найбільш високоорганізованих системах, починаючи від біологічних,— пише вчений,— екзогенні модифікації структури спеціалізованих підсистем і елементів набувають характеру кодованих відображень або програм, що мають свої особливі структури, сигнальні або знакові»⁹. Такі опосередковані структури вищих порядків, виділені в аспектах генезису, структурних рівнів і теорій відображення, В. І. Кремянський називає гіпер- або суперструктурами. Зв'язки і відношення, виражені в понятті гіперструктури, становлять певну ієрархію структурних рівнів, що пояснюється послідовно історичним характером виникнення цих рівнів. Завдяки такій ієрархічній архітектоніці вони і здатні актуалізувати минулий досвід системи, закодований у генетичних мікропрограмах. «Аперіодичні полімери нуклеїнових кислот за сотні мільйонів років до виникнення людини перетворилися в основних матеріальних носіїв досвіду минулих поколінь, репрезентованого (головним чином через непряме відображення в процесах природного добору) в програмах індивідуального розвитку і в «нормах реакцій» часто дуже великих організмів, або навіть надорганізменних систем і їх частин»¹⁰. На біологічному матеріалі особливо рельєфно виявляється зв'язок гіперструктур з їх генезисом, їх зовнішній характер щодо специфічних, безпосередніх структур. Незважаючи на те, що біологічні гіперструктури виявляють себе через екзогенні модифікації безпосередніх структур, через відмінності дискретних сполук матеріального носія, вони не можуть бути розкриті в рамках самої системи. Їх роль і формативні функції стають зрозумілими в системі вищого рівня ієрархії, щодо якої досліджувана система є підсистемою. Цим пояснюється зовнішній характер гіперструктури. В. І. Кремянський на прикладі генетичного коду показує, що порядок груп триплетів азотистих угруповань вздовж каркасу ДНК і РНК визначається зовнішніми для кожної макромолекули, клітини або організму умовами — механізмом природного добру: «Варіації складу і розміщення груп триплетів азотистих угруповань виникають у

⁸ Див. А. Д. Холл і Р. Е. Фейджин. Определение понятия системы. У зб.: Исследования по общей теории систем. М., 1969.

⁹ Материалы к XIV Венскому конгрессу «Философия и современное естествознание». Вып. II, М., 1968, стор. 35.

¹⁰ Там же, стор. 36—37.

результаті схрещень, мутацій та інших чинників, що виконують роль біологічних «генераторів різноманітності» імовірнісного типу (безпосередні структури.— В. С.), не обробляються і набувають «збалансованих форм» у результаті процесів, специфічних для вищих структурних рівнів у надорганізменних системах, починаючи з популяцій (гіперструктури.— В. С.)»¹¹. У цій взаємодії біологічних гіперструктур з безпосередніми структурами розкривається глибокий діалектичний зв'язок, єдність безпосереднього і опосередкованого.

У методологічному плані значення такого аналізу ролі гіперструктур у функціонуванні біосистем полягає в тому, що він допомагає глибше зрозуміти роль і місце кібернетичного підходу в біології. Якщо фізика, хімія і біологія досліджують відповідно фізичні, хімічні і біологічні властивості безпосередніх структур живого, то біокібернетика має своїм предметом регулятивні механізми гіперструктур. Це цілком закономірно, тому що гіперструктури інформаційні за своєю природою, а, отже, методи кібернетики стосовно них будуть специфічними, адекватними. У цьому зв'язку доречно нагадати, що коли перед біологією постало завдання виявити (прочитати) ту біологічну інформацію, яка зашифрована в будові нуклеїнових кислот і визначає собою процеси спадковості, було встановлено, що ця інформація становить особливий кібернетичний механізм (гіперструктуру), який діє на рівні хімічної структури молекул, виражається через неї.

У кібернетиці поняття гіперструктури вживається і в дещо іншому розумінні для виділення базисних відношень так званих великих систем, про які йтиметься далі. Так його тлумачать, зокрема М. Тода і Е. Х. Шуфорд¹². Хай ми маємо дерево великої системи S , що визначає ієрархічну структуру, побудовану на окремих підсистемах S_i . Система S і кожна підсистема S_i щодо підсистем нижчого рівня ієрархії, на якій вона розчленовується, є суперсистемою. При цьому гіперструктура системи S визначається як уся сукупність відношень, що мають місце в кожній із множин суперсистем, належних до дерева системи S . Гіперструктура не має прямих відношень між підсистемами, які відносяться до різних суперсистем. Ці відношення можуть бути виявлені тільки опосередковано, через відношення між відповідними суперсистемами. М. Тода і Е. Х. Шуфорд наводять як приклад таку соціально-виробничу організацію, як корпорація. Розчленивши її на відділи, відділи — на секції, а секції — на окремі посади, можна побудувати дерево такої організації, в якому на нижніх рівнях ієрархії містяться окремі посади. Тоді структуру корпорації можна описати двома способами: за допомогою первинних структур, визначивши існуючі службові відношення між усіма окремими посадами; шляхом визначення відповідної гіперструктури, що включає опис службових відношень між усіма окремими посадами в межах кожної секції, службових відношень між секціями в кожному відділі і службових відношень між відділами в рамках корпорації. Опис через гіперструктуру дає можливість зменшити надлишкові відношення, що виникають при описі первинних структур, за допомогою елімінації ідентичних відношень. Такий опис дуже характерний для кібернетичного підходу, тому що він має передумовою алгоритмізацію і математичну репрезентацію досліджуваного об'єкта.

¹¹ Д. И. Иорданский. Проблемы управления большими системами. «Автоматика и телемеханика», 1965, № 12, т. XXVI.

¹² Див. М. Тода і Е. Х. Шуфорд. Логика систем: введення в формальную теорию структуры. У зб.: Исследования по общей теории систем. М., 1969.

Особливі труднощі для ідентифікації та дослідження в кібернетиці становить клас великих систем керування (*large — seale systems*). Вони характеризуються великою кількістю основних елементів і складністю взаємозв'язків між ними (наявністю зворотних зв'язків, кореляцій і нелінійностей високого порядку), складністю алгоритмів вибору тих чи інших форм (операторів) керування із множини можливих і певною інформаційною невизначеністю. Інакше кажучи, великі системи характеризуються не стільки кількістю основних змінних, скільки високим рівнем організації, динамічністю основних характеристик, зумовленою, зокрема, участю людей і машин у керуванні. Розглядати такі системи спонукають розвиток техніки зв'язку, народного господарства загалом і окремих його галузей, біологічні і соціальні дослідження. Щодо останніх не буде перебільшенням твердити, що під кутом зору кібернетичної ідеалізації всі соціальні об'єкти є великими системами. Як показав В. С. Овчинников, будь-яка соціальна система складається з множини підсистем, кожна з яких в свою чергу є системою щодо інших підсистем і т. д.¹³ Отже, кожна соціальна система задовольняє досить загальному критерію О. Я. Лернера, стосовно якого система, що складається з підсистем, становить велику систему. Наприклад, класове суспільство можна розглядати як велику систему, підсистемами якої є окремі соціальні класи; останні в свою чергу теж складаються з підсистем (певні соціальні групи і колективи) і т. д.

Великі системи — основне поняття системно-структурного аналізу в сучасній кібернетиці. Звичайно, наука і раніше мала справу з дуже складними об'єктами. Але тільки порівняно недавно, після того, як склалися основні ідеї і методи кібернетики, виникла можливість перейти до розгляду великих систем без тих значних спрощень, які допускались у класичній постановці проблем. Для класичного підходу характерним було уявлення про великі системи як квазілінійні з цілком визначеною структурою (на основі динамічних закономірностей). А для тих пізнавальних ситуацій, що виникають у сучасній кібернетиці, така ідеалізація здебільшого є надмірною і призводить до некоректної постановки задач. Задачі керування, як правило, розв'язуються в умовах неповного опису вихідного стану системи (невизначеній початковій інформації) на основі методів адаптації і навчання, коли недостатня інформація поповнюється в процесі керування. Неповнота і невизначеність інформації щодо структури і стану великих систем значно ускладнює способи їх ідентифікації та опису. Принципи ідентифікації великих систем, зокрема, критерії вибору «суттєвих змінних» системи, корелятивні прийняття того чи іншого мовного каркасу. Великі системи у кібернетиці репрезентуються за допомогою різноманітного математичного апарата. Найбільш абстрактний підхід виявився в спробах побудувати загальну теорію систем у термінах математичної логіки і теорії множин (праці радянських учених А. А. Ляпунова, С. В. Яблонського в СРСР і співробітників Кейсовського технологічного інституту (М. Месаровича та ін.) у США.

А. А. Ляпунов і С. В. Яблонський розробили теорію керуючої системи як складної інформаційно-логічної системи, що має чотири основні частини: 1) схеми, 2) інформації, 3) координат і 4) функції. Автори визначають макро- і мікропідхід до дослідження складних систем у кібернетиці щодо характеристик системи загалом і її елементів. Зокрема, макропідхід полягає в прямому, безпосередньому

¹³ Див. В. С. Овчинников. Структура и управление в социальных процессах. У кн.: Проблемы исследования систем и структур. М., 1965.

дослідженні загальних характеристик системи, які певною мірою відображають (у синтезованій формі) характеристики її елементів. Макроскопічні методи виявляють найбільшу адекватність щодо пунктів 2 і 4 розглянутого нами аналізу системи, тобто для визначення функціонально-інформаційних характеристик керуючої системи. Ефективність макропідходу, який полягає в зовнішньому аналізі об'єкта, стосується головним чином першої стадії дослідження керуючих систем. Але, як відзначають А. А. Ляпунов і С. В. Яблонський, слабкою стороною макропідходу є те, що він не розкриває повністю структурних особливостей системи. «...Очевидно,— пишуть вони,— що макропідхід майже не дає уявлення про структуру схеми керуючої системи. Як правило, він не дозволяє також знайти і повну функцію керуючої системи, тому що неможливо лише зовнішнім експериментом виявити характер змін внутрішньої пам'яті і наявність перетворень схеми (які, наприклад, спостерігаються під час роботи програми)¹⁴. Тому, щоб виявити властивості елементів, які визначають внутрішню структуру системи, макропідхід має бути доповнений мікропідходом. Останній, вважають автори, дозволяє розв'язувати проблеми алгоритмізації, аналізу і еволюції систем керування, відкривати елементи системи і зв'язки між ними. Плідність обох підходів у реальному процесі кібернетичного пізнання зумовлена їх використанням на спільній основі.

М. Месарович побудував свою загальну теорію систем на більш високому рівні абстракції. На основі теорії множин і абстрактної алгебри він сформулював вимоги до загальної теорії систем, запровадив ряд загальних понять, а також розробив способи доведення теорем про їх загальні властивості: теореми про розчленування систем високого порядку на підсистеми, про здатність систем перетворювати інформацію, про властивість відтворення тощо¹⁵.

Мова теорії множин дуже зручна для опису великих систем, оскільки з її допомогою можна досягти високого ступеня абстракції і узагальнення. На теоретико-множинній основі можна реалізувати перехід до логіко-математичних, абстрактно-алгебраїчних, тензорних та інших репрезентацій. Поняття множини, яка утворена, за визначенням Н. Бурбакі, з елементів, що мають певні властивості і перебувають у певних відношеннях між собою або з елементами інших множин, є майже універсальним і разом з тим зумовлює коректну інтерпретацію поняття великої системи у формалізованих мовах. Логіко-математичний підхід має ту перевагу, що на його основі дедуктивні процедури розв'язання певних класів задач можуть бути виражені через логічні операції кон'юнкції, диз'юнкції і заперечення, які в свою чергу зводяться до математичних операцій над числами — множення і додавання. Це дозволяє передати розв'язання деяких класів задач машинам.

Звичайно, вся різноманітність задач керування великими системами в різних предметних областях не може репрезентуватися в рамках якогось одного підходу. Навіть теоретико-множинний підхід, один з найбільш загальних і універсальних, має обмежену сферу використання у кібернетиці. Він малоефективний у дослідженні багатьох класів задач, де не можна обмежитись загальними характеристиками, а потрібні більш сильні, зокрема, числові результати. Теоретико-множинний, логіко-математичний і інші способи опису великих систем —

¹⁴ Проблемы кибернетики. Вып. 9, М., 1968, стор. 13.

¹⁵ Див. М. Месарович. Основания общей теории систем. У зб.: Общая теория систем. М., 1966.

кожен окремо — придатні для коректної постановки певного класу задач. Стосовно різних пізнавальних ситуацій О. І. Кухтенко виділяє в кібернетиці сім таких способів або рівнів абстрактного опису: 1) знаковий (символічний), або лінгвістичний (семіотика); 2) теоретико-множинний; 3) загально-алгебраїчний; 4) інформаційний (у статистичному і семантичному аспектах); 5) логіко-математичний (структурні схеми алгоритмів А. А. Ляпунова, кінечні автомати); 6) динамічний (динамічна теорія керування); 7) евристичний (евристичне програмування)¹⁶

Вибір кожного з цих способів визначається метою і характером дослідження. Основна трудність, яка при цьому виникає і яку Р. Беллман назвав «прокляттям багатомірності», викликана тим, що у теорії великих систем виникають нелінійні задачі високих порядків з великою кількістю змінних. Як правило, визначити оптимальний варіант керування методом повного перебору для таких задач неможливо навіть за допомогою швидкодіючих електронних обчислювальних машин. «Прокляття багатомірності» усувається шляхом еквівалентних перетворень великої системи, які дозволяють звести її до більш простої або «огрубленої» системи, методи дослідження якої відомі.

Нехай ми маємо систему або алгоритм A , для якої задано множину можливих вихідних даних $P = \{p_i\}$ і ряд наборів вагових функцій W . Вважатимемо також, що між результатами $\{y\}$ розв'язання задач відповідного класу встановлені метричні відношення, тобто для кожних y_1 і y_2 визначено позитивне число $\rho(y_1, y_2)$, яке назвемо відстанню. Тоді, як показав Н. А. Криницький, основна задача теорії великих, або складних систем, може бути сформульована так: знайти таку систему A' , яка при наборах вагових функцій W щодо $P' = \{p\}$ не є складною, а відповідність $p' = \lambda(p)$ така, що при $p \in P$, $p' \in P'$, $p' = \lambda(p)$ має місце $\rho[A(p), A'(p)] < E$, де E — наперед задана мала позитивна величина¹⁷.

На заключення наведемо найхарактерніші, на нашу думку, ознаки великих систем керування.

1. Наявність цілей керування. Цільові характеристики визначають вибір структури і способу функціонування великих систем, а також критеріїв оптимальності як для системи загалом, так і для окремих підсистем. За цією ознакою великі системи поділяються на регулярні, мета функціонування яких зберігається і за межами певного періоду керування, і нерегулярні, мета функціонування яких виникає на початку і досягається в кінці досліджуваного періоду¹⁸. Наявність цілей, зміст яких визначає напрямок розвитку систем, особливо характерна для поведінки еволютивних, або прогресивних, систем живої природи.

Великі системи керування — багатоцільові. Для кожної їх підсистеми визначається своя цільова функція або критерій оптимальності, залежні від глобальної мети системи. Такі локальні підцілі можуть у деяких випадках суперечити глобальному критерію оптимальності.

2. Багаторівнева ієрархічна структура системи керування: наявність локальних підсистем, об'єднаних у рамках великої системи за типом субординації. Кожна підсистема послідовно розчленовується на підсистеми нижчого рівня, причому на різних рівнях ієрархії компонен-

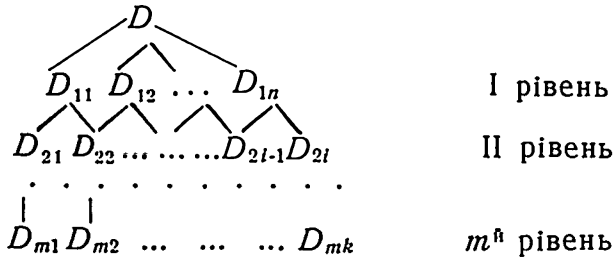
¹⁶ Див. А. І. Кухтенко. Основные задачи теории управления сложными системами. У зб.: Сложные системы управления. Вып. 1, М., 1966.

¹⁷ Див. Научные и практические проблемы больших систем. Материалы научно-технической конференции, ч. III, М., 1967, стор. 48.

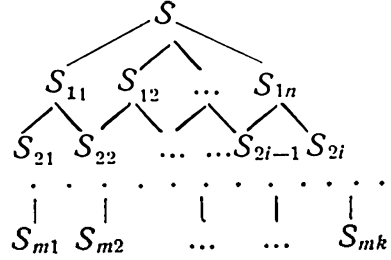
¹⁸ Д. И. Иорданский. Проблемы управления большими системами. «Автоматика и телемеханика», 1965, № 12, т. XXVI.

тами підсистем можуть бути як автоматичні інформаційні машини, так і люди (в цьому випадку йдеться про системи організаційного типу).

Щоб визначити багаторівневу ієрархічну структуру великої системи, потрібна наявність певної концептуальної процедури розчленування, яка у кібернетиці називається декомпозицією (decomposition). Інакше кажучи, великі системи є такими, що їх можна розчленовувати (decomposable systems). Послідовно застосовуючи процедуру декомпозиції (дерево декомпозиції) до великої системи, ми одержимо ієрархічну структуру або дерево системи. Вибір певної декомпозиції однозначно задає дерево системи. Так, нехай ми маємо велику систему S , а також дерево декомпозиції D , зображене на мал. 1.

Мал. 1. Дерево декомпозиції D .

Мал. 2. Схема ієрархічної структури системи S , відповідно до дерева декомпозиції D .

Використовуючи процедуру декомпозиції D , послідовно розчленуємо систему S на підсистеми першого рівня, які в свою чергу розбиваються на підсистеми другого рівня і т. д. У результаті такого ітеративного процесу дістанемо m -рівневу ієрархічну структуру системи S , відповідно до m -крокового оператора D . Як правило (за винятком одного класу автоматів, охоплених поняттям машини Тюрінга), у кібернетиці мають справу з кінцевим числом станів і кінцевими послідовностями операцій. Оператор декомпозиції також визначає кінцеву кількість кроків.

3. Багатомірність системи, зумовлена наявністю великої кількості основних змінних («прокляття багатомірності»).

4. Багатозв'язність елементів системи (взаємозв'язок підсистем одного рівня і різних рівнів ієрархії). При цьому взаємозв'язок підсистем одного рівня здійснюється як безпосередньо, так і через інтегральні керуючі сигнали, що виробляються для підсистем верхніх рівнів.

5. Наявність електронних цифрових машин для оптимізації прийняття рішень на основі переробки значних масивів інформації. Деякі автори, зокрема Г. Х. Гуд, Р. Е. Маккол, вважають цю ознаку найбільш характерною. Це, безперечно, правильно щодо системотехніки. Стосовно деяких класів біологічних і соціальних систем відсутність ЕЦМ у контурі керування є недостатньою підставою для того, щоб виключити їх з розряду великих систем керування. Але ця ознака істотна для ідентифікації дуже широкого і важливого для практики класу великих систем — автоматизованих систем керування.

6. Стійкість і надійність великої системи загалом значно переважають стійкість і надійність окремих її компонентів.

7. Велика різноманітність можливих форм керування, що значно ускладнює алгоритми вибору оптимального варіанта. В умовах недостатності апріорної інформації найбільш простим був би алгоритм повного перебору всіх можливих варіантів. Оскільки практично такий перебор здійснити неможливо (багатомірність системи), то умови задачі

мають визначати певні обмеження, що дозволяють звузити коло досліджуваних варіантів. В цьому зв'язку великого значення набуває розробка евристичних методів, що не вимагають повного перебору.

8. Багатоплановість абстрактного опису. Ми розглянули сім рівнів опису, запропонованих О. І. Кухтенком.

Такі, на нашу думку, найхарактерніші риси великих систем керування у кібернетичі.

* * *

В статье рассмотрены некоторые принципы системно-структурного анализа в кибернетике. Основным принципом теоретической конструктивизации мира в кибернетике является, на взгляд автора, выделение функционально-информационных структур из всего множества связей и отношений исследуемого объекта. Он позволяет обнаружить определенный изоморфизм процессов управления в технике, живой природе и обществе. Информационный критерий сложности системы, основанный на алгоритмическом способе определения количества информации, является единственным объективно обоснованным критерием. В качестве онтологических допущений функционально-информационного подхода рассматриваются так называемая концепция разнообразия и «закон необходимого разнообразия» У. Росса Эшби.

Основное понятие системно-структурного анализа в кибернетике — понятие сложной динамической системы — представляет теоретический конструкт. Оно не определяется в терминах наблюдения или чувственно-интуитивно. Поэтому задание сложной динамической системы всегда коррелятивно выбору способа описания (введению того или иного «языкового каркаса»). С этих позиций рассматривается характерная концептуальная процедура структурной идентификации сложных систем, известная под названием декомпозиция (decomposition).

Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович.

Курс риторики Теофана Прокоповича, уривок з якого подаємо нижче, створено на основі західноєвропейських та вітчизняних курсів, читаних у Києво-Могилянській академії протягом другої половини XVII ст., але він є оригінальним переосмисленням традиційних тверджень.

Зміст цього курсу важливий насамперед з погляду історії естетичної думки на Україні, а також наявністю у ньому загальнофілософських положень, цікавих ідей у галузі логіки, психології та історії.

«Риторика» Прокоповича¹ складається з десяти книг: I. Загальні вступні настанови. II. Про вибір аргументів та про побільшування. III. Про розподіл. IV. Про стиль. V. Про тлумачення душевних почуттів. VI. Про метод писання історії та про листи. VII. Про судові та дорадчі промови. VIII. Про описові або прикрашальні промови. IX. Про священне красномовство. X. Про пам'ять та виголошування.

Красномовство викладалося в Академії слідом за поетикою — наукою віршування. На певних історичних етапах риторику вважали такою універсальною, що трактували як науку про слово взагалі. Прокопович у своїй «Логіці» заперечує таке розуміння риторики, зокрема критикує Цицерона за ототожнення її з мистецтвом. Він зосереджує увагу на характеристиці родової й видової специфіки красномовства, наголошуючи на значенні естетичних моментів. Це й дозволяє нам розглядати його «Риторику» з погляду історії естетики.

Науку риторики як мистецтва слова, майстерності вираження думки й почуттів Прокопович вважає «царицею мистецтв». Її завдання полягає в тому, щоб шляхом наслідування та вправ допомагати вдосконалюватися природному талантові. Прокопович наводить безліч історичних свідчень сили спрямованого риториною наукою, натхненного талантом слова, його впливу на людський дух, бо «гравець не володіє так досконало м'ячем, як оратор душею людини». Він підкреслює, що, крім поезії, красномовству багато чим зобов'язана й «сама дослідниця речей — філософія», яка без нього «не змогла б вийти на денне світло, а ховалася б у вузьких закутках розуму однієї людини». Завдяки красномовству люди найперше «відокремились від... тваринного й дикого життя, а, об'єднавшись у спільній громаді, заснували міста та встановили тверді закони», говорить Прокопович услід за Цицероном, який доводить велике значення красномовства в історії Риму. Йдеться передусім про морально-суспільну функцію красномовства як засобу згуртування людей. Тому теми красномовства мають бути передусім загальноважливі питання життя країни й народу. Основна функція красномовства — це збудження почуттів і громадської думки з метою бажаного впливу на неї. Оратор, на відміну від історика, ставить своїм завданням не лише пізнати речі і правдоподібно їх відтворити, а й зворушити слухача. Тому в оратора повинен бути більший арсенал засобів, що сприяють досягненню мети.

¹ Повна назва читаного 1706 року курсу риторики: «Про риторичне мистецтво книг X для навчання української молоді, що студіює одне й інше красномовство для щастя релігії та батьківщини, викладене превелебним отцем Теофаном Прокоповичем у Києві, в славній і православної Могилянській академії, року 1706». Цей курс досі не опубліковано. Окремі уривки з нього було надруковано понад сто років тому М. Петровим в «Трудах Киевской духовной академии» (див. De arte rhetorica..., 1706, «Труды Киевской духовной академии», 1863, № 3).

У зв'язку з цим у «Риторичі» значне місце посідає характеристика почуттів, зокрема таких, як любов, ненависть, страх, радість. Звичайно, Прокопович далекий від сучасного розуміння природи людських почуттів, але його уявлення про характер і динаміку почуттів викликають інтерес. Визнаючи за першопричину людських почуттів бога, творця усього сутнього, отже й людини, Прокопович разом з тим вважає, що джерелом усіх почуттів, як і поезії, є почуття любові, бажання добра й небажання зла.

Мета риторичи, за Прокоповичем,— навчити мистецтву слова так, щоб оратор зміг у промові відповісти на певні важливі питання і переконати аудиторію, що його відповідь є правильною. Цьому сприяє вибір матеріалу, його розподіл та саме виголошення промови.

Для Т. Прокоповича, як і для інших професорів Київської академії, найбільшим авторитетом був Арістотель, в «Риторичі» якого вперше з'єдналися основні засади логіки й поетики. Арістотель перший чітко сформулював закони ораторського мистецтва, підкреслив значення думки й слова у збудженні почуттів, заклав основні вчення про мову, стиль і структуру промови.

Протягом століть аристотелівські засади зазнавали значних змін. Проте свій зв'язок з «Риторикою» Арістотеля відчували усі найвизначніші теоретики красномовства. Одна з провідних засад — про відповідність стилю предметіві промови — зберігає значення загальнознаного закону. В риторичному курсі Прокоповича її конкретизовано у вигляді вчення про стилі красномовства.

Усі стилі заслуговують однакової похвали, коли вживаються за призначенням, згідно з предметом, і навіть можуть використовуватись, залежно від змісту, в одній промові. Ученню Прокоповича про стиль слід відвести важливе місце в історії естетично-літературної думки України та Росії. Цим поділом Прокопович започатковує ту традицію, яка, з урахуванням особливостей російської літературної мови, була блискуче розвинена М. Ломоносовим. Доречно висловити припущення про можливий вплив Теофана Прокоповича на формування естетичних поглядів М. Ломоносова, який, за даними останніх розвідок, деякий час навчався в Київській академії. М. Ломоносов, очевидно, був знайомий з риторичними працями професорів Києво-Могилянської академії, в тому числі й з «Риторикою» Т. Прокоповича. Про це свідчить примітка до 106 параграфа в «Риторичі» М. Ломоносова 1747 р. У ній Ломоносов послався на проповіді Прокоповича як на зразок майстерності. Високо цінував ораторську майстерність Прокоповича і Сумароков².

Фрагменти, що публікуються далі, є частиною вступної книги під назвою «Загальні вступні настанови». Їх зміст є яскравим свідченням багатой ерудиції Прокоповича і, передусім, начитаності в античній риторичній літературі, яка значною мірою прислужилася українському вченому при складанні курсу риторичи. Не будемо перелічувати імена й твори, що їх згадає Прокопович; читач і сам зробить висновок про характер уподобань цього теоретика красномовства.

Розуміючи виховне значення мистецтва красномовства, Т. Прокопович постійно дбає про використання ораторської майстерності для корисних суспільних справ, а про церковно-релігійну її функцію згадає лише в останню чергу. Цей факт слід належно оцінити, адже перед нами мислитель, що зв'язаний з релігією і церквою не лише своєю освітою, офіційним становищем, а й світоглядом. Незважаючи на це, в авторі «Риторичи» бачимо передусім полум'яного патріота, прогресивного філософа, що гідно уособлює новий дух реформаторської епохи Петра I.

І. В. ІВАНЬО

² Див. М. В. Ломоносов. Сочинения. М.—Л., т. 7, 1952, стор. 821.

ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

ПРО РИТОРИЧНЕ МИСТЕЦТВО КНИГ Х...

Книга перша. Загальні вступні настанови

Розділ I

Про похвали красномовству і насамперед про його достоїнстві

Будь-яке мистецтво, що посідає достойне місце в громадянському житті, треба оцінювати, беручи до уваги такі два чинники: по-перше, чи воно почесне, а далі — чи корисне. Якщо немає одного з цих чинників, то [таке мистецтво] можна визнати, якщо [немає] жодного — не можна. Адже інакше практичний досвід знищення мух, що ним, як кажуть, володів Доміціан³, міг би також вважатися мистецтвом. Пригляньмося, чи справді ці достоїнстві стосуються красномовства.

^{43в.} Справді, його достоїнстві можна вбачати в тому, що воно приносить людині дивну||приємність, тому що трактує про найвеличніші справи, і воно надзвичайно могутнє й дає всяку силу, бо всі сприймають його оплесками, і його завжди будуть наділяти найвищими почестями.

Бо що можна уявити собі принаднішим, приємнішим, солодшим, ніж те, що саме тільки красномовство, немов би забуваючи про себе, притягає й захоплює людські душі.

Усі інші справи, що навіть найбільше радують почуття людей, дуже скоро приносять пересиченість і перестають подобатися: [набридають] чарівні краєвиди, повз які, розглядаючись у задумі, ми проходимо; найвишуканіші страви викликають у нас відразу, коли ми переситилися або страждаємо морською хворобою; звук музичного інструмента, хоч би який був найприємніший, коли триває довго, надокучає нам швидше, ніж перестаємо його слухати. Одна лише промова, прикрашена словами і думками, [завжди] з приємністю сприймається слухачами, і якою б довгою вона не була, здається, не може наситити нас.

⁵ І коли ми переживаємо щось прикре, то скаржимося, що навіть короткий час видається довгим,—так навпаки, ми, замилувавшись приємною мовою красномовних мужів, не помічаємо найдовших годин і не зауважуємо того, як вони проминули. Що більше, ми якимось чином не пам'ятаємо й про природу, забуваємо про тіло, не відчуваємо спраги, голоду і т. д. Ось скільки треба, щоб наситити слухачів. Коли йдеться про оратора дуже вправного у своєму мистецтві, то, як це повідав Сенека про Краса⁴, «часто слухачі бояться, аби він не перестав говорити». Звідси мужа, обдарованого хистом красномовства (якщо лише немає заздрості), усі мимоволі приймають, захоплюються ним, люблять, добровільно зав'язують з ним дружбу, || часто до нього звертаються, залюбки біля нього сідають, спостерігають за його обличчям й стежать за його мовою. Коли він почав щось говорити, зникає гамір і шум, мимоволі затихають розмови, усі в напруженні повертають обличчя на його слова. Переважно буває так, що слухачів вра-

³ Доміціан (Т. Flavius Domitianus, 51—96 pp.) — останній римський імператор з родини Флавіїв.

⁴ Крас Люцій Ліциній (Crassus Lucius Licinius, 140 p.— рік смерті невідомий) — римський оратор, прихильник братів Гракхів, учень філософа Метродора Скепсидського.

жають чари промови, й вони, під впливом палкого захоплення, аплодують, пристрасно вигукуючи.

Читаємо, що таке випадало Злотоустові, Цицеронові та багатьом іншим. Навіщо багато говорити? Це спонукає мене вважати, що приємність красномовства — це лише тінь і образ тих розкошів, які, ми віримо, будуть у тому вічному щасті, а ми, ними насичені і майже вщент сп'янілі, не зможемо ніколи ані насититися, ані впитися.

Отож, якби промовцеві довелося давати винагороду за ораторське мистецтво, то можна було б належно оцінити його. Адже він турбується й провадить найважливіші справи на форумі, в судах, у курії, в сенаті, в царському палаці, у священних храмах і найсвятіших церквах. Він розкриває й переслідує злочини, дискутує про чесноти й достоїнності, відкриває тайни природи, нарікає на нестійкість долі, розповідає про виникнення й загибель царств і про марнотну непостійність речей, ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашує мужів, що жили у славі, тлумачить священні справи трисвятого й найбільшого бога, виголошує похвали, подає народові накази й закони. Словом, що лише є у природі речей, те все може бути предметом [промов] оратора (що ми побачимо на своєму місці). Він охоплює своїм словом усі важливі справи. ^{5зав.} Що ж можна сказати, щоб гідно оцінити його могутність? Жодного || значення не мала б зброя, ані велике військо, якби за допомогою красномовства не вдалося прогнати страх, додати надії та великої відваги, а заохочуванням запалити воїнів. Навпаки, якщо хтось бачить, що на нього наступають, він [оратор] вибиває їм зброю з рук і відважних робить боягузами, хоробрих — безсилим, божевільних — лагідними й спокійними.

Цим мистецтвом Марк Антоній викликав милосердя у воїнів Марія, що кинулись на нього з піднятими мечами, наче завдяки якійсь магії переконав їх забути наказ свого жадібного до крові полководця. Цим мистецтвом Анаксімен змиловив Олександра ⁵ і змінив закріплений присягою [його] гнів на лампакійців. Цим мистецтвом Демосфен боровся проти Філіппа і сам-один зміг виступати за свободу Греції проти влади такого великого переможця. Цим мистецтвом М. Тулій ⁶ перешкодив планам трибуна Рула ⁷, прогнав Катіліну, зворушив Антонія.

За допомогою цього мистецтва Злотоуст вилікував дуже важку образу, нанесену величності Теодосія, і відкинув сокири, прикладені до горла батьківщини, і втихомирив божевілля Гаїни. За допомогою цього мистецтва численні інші беззбройні самі звершили те, чого не можна зробити жодною силою, ні зусиллями багатьох, ні жодним військом. Бо що ж, скажи, будь ласка, могутніше й нездоланніше за людський дух? Коли він твердий і хоробрий, то його не помякшиш і вогнем, він не дозволяє зломити себе залізом. Стріли, мечі, тарани та інша зброя можуть мати владу над тілом, можуть руйнувати мури, але не можуть здолати загартованого духу. Отже, якою повинна бути та сила, що їй міг би підкоритися дух? Звичайно, такою силою є красномовство. Бо яким чином згадані оратори стільки зробили, як не цією якоюсь неймовірною силою і могутністю? Вона легко проникає в душу || й виманує її, звідки хоче, захоплює й жене, куди хоче, робить, якою хоче,

⁵ Йдеться про Олександра Македонського.

⁶ М. Тулій — Цицерон.

⁷ Рул (Publius Servilius Rullus) римський народний трибун, який 63 року до н. е. на народних зборах вніс законопроект про продаж частини державних земель, щоб за отримані гроші допомогти збіднілим громадянам, але Цицерон у чотирьох промовах виступив проти, й пропозицію Рула було відхилено.

викручує, обертає, зміцнює, запалює гнівом, хвилює обуренням, доймає любов'ю, спонукає до сліз, звеселяє, наповнює зворушенням і страхом, але ті самі емоції, коли захоче, залюбки виполоє й викорінює. Справді, гравець не володіє так досконало м'ячем, як оратор душею людини. Ніхто [інший] на великих зборах не має такої влади над безліччю учасників, на яких він може впливати. Оратор водночас ранив і знищує усіх тією самою зброєю й тим самим ударом. І справді дивно: стоїть велика юрба, серед якої товпляться вчені й неписьменні, полководці й найхоробріші герої, проте їх хвилюють слова однієї людини, і вони бліднуть, червоніють, відчувають у собі дивну зміну, і навіть самі царі стають рабами промовця, так ідуть у душі за його промовою і дозволяють вести себе, куди б він не захотів. Що ж є сильніше, ніж це мистецтво?

Чи це правдивий чи неправдивий переказ, що його розповідають поети про суперечку Аянта з Одисеем за зброю Ахілла, проте мені здається, що вся ця історія, або міф має на меті показати, на що спроможне красномовство. Бо ж Одісей, пишномовний муж, настільки перевищує Аянта, хороброго воїна, але не пишномовного, що рішенням усіх ватажків зброя присуджується йому. А Овідій, розповідаючи про це дуже витончено, робить висновок на користь красномовства в XIII книзі «Метаморфоз» (рядки 382—383):

І схвилювались князі, а що може зробити красномовство,
Вчить саме діло: бо зброю героя забрав красномовний.

І справді, почесні, які здобуло красномовство, такі великі, що я починаю побоюватися, аби несправедливо не применшити його можливостей || тим, що зважуюсь перелічити їх; скажу, проте, лише дещо, бо всього не можна навіть осягнути думкою. Отже, як красномовство вважається й зображується царицею усіх наук, так дуже часто воно мало славу, рівну царям, і завжди заслуговувало її. А що про самих ораторів думала вчена давнина, то це найкраще свідчать дари, які приносили їм. Бо їм ставили статуї сирен, що, як кажуть, були встановлені на могилі Ісократу, і тим відзначали чарівність і дотепність [його] промов. Їм дарували сопілки, як це зробив Верес⁸ для Гортензій⁹, чим відзначали мудрість тих, хто у промовах пояснював таємні та божественні речі. Пальмові гілки, якими нагороджували переможців, були також нагородою ораторам, як це свідчить Марціал, (Епіграми, кн. VII, 28 р. 5—6).

Так нехай дивуються форуми, хай тебе хвалять палаци,
Численні пальми нехай двері вкрашають твої!

А що ж інше означає це, як не ту переможну силу красномовства? А почесь встановлення статуй красномовцям була так поширена, що, як це переказують історики, Горгієві Леонтійському¹⁰ поставили не позолочену, а золоту статую, а Деметрієві Фалерському¹¹ спорудили в Афінах триста шістьдесят статуй. Проконсула Єресія вшанував римський народ знаменитою статуєю, а також відомим написом: «Цар промов Рим — Єресієві, проконсулові царського красномовства». Ось які дари! А що говорити про здійснення публічних і найбільших под-

⁸ Верес (Gaius Verres) — намісник Сіцилії (73—71 роки до н. е.).

⁹ Гортензій (Quintus Hortensius Hortalus) — відомий оратор республіканського Риму, суперник Ціцерона.

¹⁰ Горгій Леонтійський (Γοργίας Λεονττιος, 483—375 роки до н. е.) — софіст, а згодом оратор; автор твору «Про природу, або про несутнє».

¹¹ Деметрій Фалерський (Δημητριος Φαληριος; близько 345 — близько 283 року до н. е.) — грецький філософ, оратор та історик; протягом десяти років правив Афінами (від 318 р. до н. е.).

вигів та про управління провінціями? Честь державних посольств була довірена і майже цілком належала ораторам. Кінея посилали в складі посольства до римського народу, Анаксімена — до Олександра, Євстафія — до Сапора¹², перського царя, а інших знову — до інших, так що вже в істориків назва «оратор» означає посла. ||

Що ж більше піднесло до найвищої шани нащадків у Римській республіці Ціцерона, якому закидали походження з незнатного роду? Що інше піднесло Злотоуста до першосвященства царської столиці? Лібанієві (звичайно, не тому ораторові, що вештався серед народу, [а] вчителєві красномовства) Юліан¹³ пропонував преторіанську префектуру, але той відмовився. Проконсулові Єресієві, якого ми нещодавно згадали, коли той попросив значну кількість великих островів, які сплачували данину Афінам, імператор Константин подарував негайно, а його самого призначив префектом військового табору.

У константинопольській церкві була державна посада великого проповідника, про що ми знаємо від Кодина¹⁴ та зі звітів соборів. Ось які почесні красномовству! Чи треба ще говорити про його славу, подиву гідну? Ось за свідченням Героніма, щоб побачити Тіта Лівія, численні смертні прибували з віддалених околиць; римський імператор, аби почути Гермогена, звернув з [своєї] дороги і вступив до ораторської школи, а Траян, як переказує Філострат, взяв Діона Хризостома¹⁵ з собою на золотий віз і в присутності народу сказав йому кілька разів так: «Я не знаю, про що ти говориш, але я люблю тебе не менше, ніж себе самого».

Таке та подібне до нього, здається, виходить за межі ймовірності, а в мене найбільший подив викликає те, що Квінт Курцій¹⁶ розповів у 2-ій книзі про афінян, а саме, в якій пошані були у них оратори: «Отже, афіняни, переносячи важко і з найбільшим співчуттям нещастя фіванців, відкрили втікачам брами, всупереч царському наказові. Цей вчинок так боляче вразив Олександра, що в іншому посольстві, коли знову вони відпрошувалися від війни, він відіслав їх додому з тією умовою, щоб вони видали йому ораторів і полководців, за чією наукою стільки разів піднімали повстання. Але справа знову звелася до того, що вони залишили ораторів, а полководців послали на вигнання».

Це найрозумніше державне рішення || буде вічним пам'ятником слави ораторам. І не без підстав так оцінюють красномовство розважливі люди, бо вони спізнали, що це не лише найкорисніша справа людського життя, але що саме воно спричинюється до того, чим людина вища за тварин; тим самим ми перевершуємо інших людей, як це розумно говорить Тулій. А щодо того рішення сенату, яке засвідчує Светоній¹⁷ у книзі «Про славних ораторів», що мало місце за консулату Гая Фанія Страбона і Марка Валерія Месали, на підставі якого декого з тих, що проголошували себе латинськими ораторами й

¹² Сапор (Shahpuhr — «царський син») — перський цар з династії Сасанідів, названий Великим (310—381), завойовник Вірменії, жорстоко переслідував християн, нищив грецькі та вірменські книжки.

¹³ Юліан (Flavius Claudius Julianus) — римський імператор (правив від 361 до 363 р.).

¹⁴ Кодин Георгій (Κωδιν Γεωργίος) — грецький письменник XV ст., куропалат константинопольського двору, автор «De officialibus palatii Constantinopolitani etc.».

¹⁵ Діон Хризостом (Δίων Χρυσόστομος, 50 р. — початок II ст.) — грецький ритор та філософ, автор твору «Leticia», чудовий стиліст.

¹⁶ Квінт Курцій Руф (Quintus Curtius Rufus) — римський історик I ст. н. е., автор твору «Historiae Alexandri Magni Macedonis».

¹⁷ Светоній (C. Suetonius Tranquillus, близько 75—160 рр.) — римський письменник, автор праць з літератури, філософії та природознавства, зокрема «De claris rhetoribus».

відкрили в Римі школи, було засуджено і приречено на вигнання,— то це не стосується вчителів справжнього красномовства, а лише деяких «нових винахідників» пустої і дурної промови, як це визнають усі вчені.

Розділ II

Про корисність красномовства

Тут згадаємо про корисність красномовства, але не про ту, яку вбачали окремі люди або народи (бо це було б страшенно довго), а тільки розглянемо загально деякі її сторони. Потім скажемо окремо, для якого вжитку в цей наш вік, а головним чином серед нашого народу, необхідна красномовність.

Отже, багато благ як громадських, так і приватних, а також божественних і вигод людського життя приносить красномовство. Загальні користі такі: по-перше, завдяки красномовству найперше люди відокремились від тваринного й дикого життя, а об'єднавшись у спільній громаді, заснували міста та встановили тверді закони.

8 Про це переконливо говорить Цицерон у першій книзі «Про підбір матеріалу», || відразу на початку (розділ 2). А тому що його слова дуже витончені, я їх тут подаю: «Був, кажуть, час, коли люди блукали полями як звірі, і підтримували своє життя диким харчем, і ніхто не виконував своєї роботи, обдумуючи наперед, але переважно фізичними силами. Тоді ще не були в пошані ні божественна релігія, ні почуття людського обов'язку; ніхто не бачив законного подружжя, ані не ждав законних дітей; ніхто не знав, яку користь приносить справедливе право. І так внаслідок блукання і незнання сліпа і нерозважна володарка душі — жадоба, щоб наситити себе, зловживала фізичними силами, своїми найзгубнішими помічниками. В той час якийсь, очевидно, великий і розумний муж, спізнав, яка сила і яка спроможність виконання найбільших завдань ховається в душі людини. [Справа полягає лише в тому], щоб її можна було розкрити і вдосконалити шляхом навчання. І ось цей муж зігнав в одне місце розпорочених по полях людей і [тих], які тулилися в лісових колибах, зібрав до купи і примусив їх виконувати якусь корисну та почесну роботу. Спочатку люди чинили опір, бо справа була для них незвичною, а згодом, прислухаючись уважніше до розумної мови, стали лагідними й покірними. Але мені знову здається, що цього не могла зробити мудрість, ані тоді, коли вона мовчить, ані тоді, коли вона взагалі позбавлена мови. Вона не могла відірвати зненацька людей від звичного й повернути до іншого життя. Справді гарно! Після заснування міст люди навчилися шанувати вірність, зберігати справедливість, не лише навчилися добровільно підкорятися іншим і брати на себе труднощі, але й вважали, що треба віддавати також життя для загальної користі: адже неможливо, щоб люди не могли силою слова обґрунтувати того, до чого вони дійшли своїм розумом? Дійсно, хто б захотів, не будучи зворушений переконливою й приємною промовою, хоч фізично міг [зробити] найбільше, || підкоритися праву без застосування сили, щоб бути рівним з тими, серед яких він міг виділятися, проте добровільно відступив від найприємнішої звички, яка, внаслідок давності, стала для нього природною. І спершу справді так і народилась і поступово далі розвивалась красномовність; здається, також і пізніше в найважливіших справах миру і війни [вона] принесла людям найбільше користі». Так [сказав] Цицерон. А тому, що він згадує про користь [красномовства] під час миру і війни, пригляньмося, яка ж вона.

8зв.

Отже, під час миру велика користь красномовства полягає в захисті справедливості, каже Арістотель в I книзі «Риторики», бо [захист справедливості] — це неабияка справа для справжніх чи малих талантів, і їх [незначні таланти] цілком не можна зворушити голими аргументами, а [треба] відстоювати високохудожньою й багатою промовою.

Отже, силами красномовства допомагаємо друзям, перешкоджаємо незаконним вчинкам ворогів, захищаємо невинних, засуджуємо нечесних, викриваємо засідки, запобігаємо заворушенням ледачих, відвертаємо шкоду й небезпеку. Далі, у такий спосіб зав'язуємо й зберігаємо дружбу, втішаємо пригноблених у нещасті, даємо розраду в дуже важких обставинах, викорчовуємо ненависть, еднаємо прихильність, втихомирюємо сварки й незлагоду.

Мудро говорить Платон у «Федоні», що талант переконливої мови такий самий, як і талант лікування, бо лікування допомагає тілу, а переконлива мова виліковує душі, в нещасті є захистом, у щасті — найбільшою прикрасою, переважно коли співають похвали хоробрим або мудрим мужам. Адже чеснота, коли її прославляти, побільшується й не лише зростає в душі однієї людини, але й інших закликає наслідувати її. Крім того, хіба ж усі інші мистецтва й науки, а навіть сама дослідниця речей — філософія, не потребує сприяння й підмоги красномовства? Коли б вона їх не мала, не змогла б вийти на денне світло, а ховалася б у вузьких закутках розуму однієї людини. Бо чим допоміг би нам розум, коли б ми не могли || висловити нашої думки? Тому Тулій у творі «Частини промов» слушно називає красномовство супутником і слугою мудрості.

І це під час миру. А що ж під час війни? Хіба ж плани вождів не викладаються красномовством? Хіба ж не треба красномовного заохочування? Коли смуток або відчай охопив пригноблених, або воїнами оволодів страх, коли вони побачили ворогів, або кволість охопила душі, або невігідність місцевості чи важкий та довгий шлях відстрашує від розпочатої справи, або коли загрожує бунт, або коли, нарешті, легкодухість і жадова не дозволяють досягти перемоги?

Отже, ясно, що зброя мало допомагає, якщо не підбадьорювати дух воїнів словами красномовної людини чи то до нападу, чи до відігнання ворога. Тому, звичайно, Філіпп Македонський, за свідченням Плутарха, говорив: «Афіни рятує радше красномовство Демосфена, ніж відвага Фемістокла».

І в Гомера, щоб здобути Трою, Агамемнон вимагав не десять Аянтів, але десять Несторів. Це публічні блага. А приватні такі: за допомогою красномовства ти можеш здобути найбільшу прихильність, найміцнішу дружбу, найбільшу відданість. Тому що часто незнатні люди, що народились у маловідомій місцевості, стають дуже прославленими й добиваються, й осягають найвищих ступенів почестей; і, як це вони звикли відвертати кривду від інших, так можуть і від себе самих відвернути. Бо той, хто навчився допомагати іншим порадою у великих справах, не забуде й про себе самого. І, нарешті, тому що [наука] красномовства — це чудове світило таланту, як каже Цицерон у «Брутті», — [вона] робить нас здатними і схильними до красномовства й готовими вивчати його.

Тут доречною є цінна вказівка Корнелія Таціта або, коли бажаєте, Фабія Квінтіліана, в діалозі «Про славних ораторів» (розділ 5): «Отже, сила і користь красномовства забезпечують притулок і опіку іншим, коли вони добре живуть. Коли ж вибухне небезпека над твоєю власною головою, тоді, їй-богу, панцир і меч не є певнішою обороною в

бою, ніж красномовство для звинуваченого і для того, кому загрожує небезпека; це оборонна, а водночас наступальна зброя, якою можеш однаково і відбивати удари і наступати; чи то в трибуналі, чи в сенаті, чи перед імператором».

93в. Так сказав Тацит і цілком слушно, бо хто захищається || зброєю, той не може стримати беззаконня, і не може захистити невинного. А силою красномовства він робить одне й інше, тобто силою відбиває силу. Бо він підкориться силі тиранів або ворогів, проте доведе всім, що він цього не заслужив, і не лише у знайомих і краях, а навіть в іноземців і, що більше, навіть у пізніших нащадків викличе ненависть до своїх противників і заслужить на співчуття. Але чи ті блага, що стосуються вічного життя, може також нам дати красномовство? Воно само собою не дарує тих благ, яких скарбником є лише ласка трисвятого й найбільшого бога, проте красномовство є неначе її особливою зброєю. Яким же іншим способом користується переважно бог для проповідання своїх таємниць? А для відкриття майбутніх подій, для оголошення нечесним свого гніву, для навернення грішників, для виявлення їм своєї прихильності, своєї ласки, свого милосердя, щоб вони не падали духом? Справді, коли ми звернемося до всіх минулих віків і тут пригадаємо вже від початку світу, скільки він зробив колісь для людського спасіння, то побачимо, що майже все він зробив за допомогою або божественної красномовності або людської, якій він допоміг. Він сповістив через пророків прихід свого сина, проголосив догмати віри і правила чесного життя через того ж самого сина, ту саму науку проголосив через апостолів усьому світові, викрив помилки еретиків через вельми вчених і вельми красномовних наших отців і, нарешті, коли говорить з ними [людьми] про спасіння, наганяє на них страху, викликає сльози, збуджує ненависть до безбожності, викликає любов до себе і заохочує їх до кращої праці, а все те проводить через тих, кого сам обирає, тобто через своїх ораторів і проповідників; для похвали красномовству не може бути нічого достойнішого, нічого світлішого. А тому що дехто звичайно закидає: мовляв, є багато таких, що, покладаючись на силу красномовства, завдають дуже великої шкоди і збитків республіці [державі], релігії та справедливості, тому що звільняють нечесних від кари, викликають у державі або у війську заколоти та заворушення, не лише захищають ересь і неправильні догмати, || але й подають їх простому народові як правдиві та вбивають їх йому в голову, неначе оракули самого бога,— їм треба відповісти, що такі й подібні до них лиха слід приписати не ораторському мистецтву, а розбещеній вдачі тих, хто зловживає цим мистецтвом. Адже, крім чесноти, немає іншого такого шляхетного дару, щоб ним не могли зловживати ці ледарі.

Інакше не був би корисним і військовий досвід, тому що багато знавців військової справи викликають громадські заворушення, змови і повстання; [не приносила б користі] й медицина, за рецептами якої дають пити декому отруту, чії лікувальні якості досліджені, ані діалектика, яка дає безбожникам зброю для поширювання ересі, і, нарешті, треба [було б] відкинути дари самої природи, дані богом на користь людям, бо водою і вогнем нечесні зловживають на загибель невинних.

Тому ті, що приступають до вивчення цього мистецтва, найдостойнішого й найкращого, хай передусім навчаться бути чесними і корисними для людського життя. Нехай вони знають, що так само воїни отримують від вождя мечі не на те, щоб переслідувати чесноту, але щоб усувати ганджу, щоб боронити справедливість, щоб допомагати

невинним, для сміливого захисту батьківщини й церкви. Бо Христос проповідував, що нам колись доведеться відповідати не лише за свої вчинки, але й за слова. Коли за пусті, хоч і менш шкідливі слова, нас гудять, то наскільки більше ми повинні боятися, щоб нас не осудили за те, що ми погано використали сильну зброю промови?

Залишається ще викласти декількома словами те, що я обіцяв на початку цього розділу, а саме те, яка користь з красномовства може бути для нашої батьківщини, передусім у наш час. Висловити про це свою думку || примусило мене помилкове уявлення сучасників, які вбачають призначення красномовства [лише в тому] і витрачають сили для оволодіння ним лише з тією метою, аби уміти люб'язно вітати гостей, на бенкетах складати сердечні побажання друзям або володарям і в святкові дні протягом року щиро їх вітати.

Усе це я не виключаю з практики ораторського мистецтва, але заявляю, що це надто неповажні теми для виступу, і разом з тим кажу, що є багато важливішого, що ми мусимо розглянути. І хоч його можна легко зрозуміти зі сказаного вже, проте дечого нам хочеться торкнутись окремо.

1. Отже, по-перше, скільки є в нас визначних громадян і правителів, які дають нам матеріал для того, щоб виголошувати їм похвали, коли вони добре й розумно правлять державою, коли хоробро ведуть справу на війні, щоб їх хоробрість не канула в забуття і щоб спонукувати до подібних вчинків інших!

2. Далі. Тому що наш вік зайнятий війнами більше, ніж якийсь інший, на нашу думку, матиме значення для військової справи те, щоб і вожді, і чимало воїнів були озброєні красномовством і вміли відповідною промовою запалити інших до діяльного виконання обов'язку.

3. Коли здається, що воїни, збуджені незаконністю або розбещені неприборканим свавіллям, хочуть підняти бунт і повстання (що в нашому народі з його вільною вдачею часто трапляється), то чи не більше, [скажіть], будь ласка, треба бажати того, щоб ця пожежа погасилася якоюсь безкровною перемогою, ніж кровопролиттям? Тому, коли зброєю || не можна так легко перешкодити їх заколотові, то якої ж тут треба сили, як не красномовства?

4. При складанні листів хіба вузьке поле розкривається перед нами? Передусім, коли треба нам писати не про родинні, а про вельми важливі державні справи, то немає жодного роду промови, який не доводилося б застосовувати в листах. Треба просити й давати поради, звільняти від заздрості до чужого добра, від наклепу на невинних, звинувачувати нечесних та кривдників, вітати з перемогою, подавати справи громадян до відомих союзників, просити допомоги в іноземних володарів та інші подібні справи.

5. А тому що в нашій державі є такий великий авторитет і велика територія, що треба посилати посольства майже до всіх народів, то я питаю: як можна захищати в цій справі нашу честь, якби не було красномовних мужів, яким можна б надійно доручити думку володаря, які в союзників знайшли б допомогу батьківщині, а у ворогів зуміли б зберегти авторитет республіки [держави] і так повели доручені їм справи, щоб вони не залишилися невиконаними або щоб інші не були змушені полагоджувати за них ці справи силою?

6. Нарешті, невже не здається, що наша батьківщина навіть мовчки благає допомоги красномовства, бо так багато її преславних подвигів обходиться глибокою мовчанкою і лише дещо, що досі вона зробила, передано пам'яті нащадків. Але все, віддане забуттю, затьмаило водночас найбільшу славу. Отже, не було письменства і не було

11зв. таких, що закріпили б це в історичних пам'ятках. Тому з яким великим болем оплакуємо те, що приклади наших пращурів не дійшли до нас. Тому нам треба тепер докладати чимало зусиль, щоб події наших часів не залишились невисвітленими і невідомими. ||

7. З іншого боку, церква своїм правом домагається для себе допомоги красномовних мужів, і хоч їй не допомагають люди жодними засобами, вона сильна сама собою і не може захитатися, проте як часто зазнає втрат, так і часто просить від людей допомоги і, щоб відбити зухвальство еретиків, потребує, передусім, красномовної мудрості.

8. Треба також проповідувати хвалу трисвятому й найбільшому богові, і хоч не може йому дорівнятись жодна промова, проте, коли не втовкмачувати проповіддю цього частіше у притуплені й зіпсовані гріхом людські душі, вони [ці похвали] здаватимуться малими або просто [лишатимуться] невідомими. Треба також показувати народові чесноти святих людей і, переважно, пресвятої богоматері, аби їх наслідувати чи захоплюватись ними.

9. Не може бракувати тут місця й для писаного красномовства; переважно треба описувати життя святих людей, а передусім тих, кого породила Русь, щоб, нарешті, знали навіть неписьменні, а також ті, що захоплюються лише власними переказами, тобто наші вороги, що наша батьківщина й наша релігія вельми багаті на чесноти, і щоб, нарешті, відучилися закидати нам, що ми позбавлені релігійних почуттів. Слід піднімати також іншу історію церковних подій: що наша церква зробила протягом минулих років, а що за нашої пам'яті, або яких зазнала переслідувань,— це треба передати нащадкам.

10. Справді, це великий обов'язок, що накладається на єпископів та на інших священників, щоб довірений їм народ навчали таємниць віри, щоб викривали злочинців і наvertsали їх на шлях розважності.

12 Як же вони виконають такий важливий обов'язок, коли самі будуть без'язикі й позбавлені дару слова? Не можна розказати, на яку || небезпеку наражають своє спасіння, якої втрати завдають іншим ті, що, не навчені цього мистецтва, домагаються священницького сану, тобто, це становище вони вважають не чим іншим, як торгівлею, призначеною для тілесної наживи й найганебнішого прибутку. Яка сліпота, о безсмертний боже! Яка темрява затемнила душі цих людей! Українські юнаки! Батьківщина, а водночас і церква, щоб виправдати ваше довір'я, наполегливість, зусилля і працю для досягнення цих та безлічі інших благ, просить вас: подолайте відразу, переможіть труднощі, не жалкуйте жодної хвилини часу присвятити цій дуже приємній праці. Бо це мистецтво таке почесне, таке корисне, що якби воно ховалося за океаном, на самому краю світу, то його треба було б шукати,— так воно своєю цінністю перевершує всякі труднощі й працю. А тепер, коли воно добровільно саме напрошується, то чому ж ми не намагаємося з усім запалом, усією старанністю набути його? Отже, приступимо тепер ближче до розгляду його самого.

Розділ III

Поняття риторики, визначення, предмет, мета і завдання оратора

12зв. Кожна наука, до викладу якої приступають, повинна починатися від визначення, щоб було зрозуміло те, про що йтиметься, каже Цицерон у I книзі, розділ 2, «Про обов'язки». || Тому й ми, коли приступаємо до обговорення риторичного мистецтва, повинні робити те саме, пояснивши перед цим коротко слово риторика.

1. Слово риторика походить від грецького слова *ερευν, ερω*, що означає говорити. Звідси слово ритор означає те саме, що оратор, хоч деякі гадають, що ритор різниться від оратора; ритором називають учителя красномовства, а оратором — самого красномовця.

2. Риторикі різні автори визначають по-різному. Арістотель, в I книзі «Риторики» (розділ 2), каже, що «риторика — це здатність бачити або видумувати те, що в кожній речі або питанні правдоподібне». Цього визначення не визнає Квінтіліан (у II книзі «Навчання оратора», розділ 16), бо воно не охоплює нічого, крім вибору матеріалу. Але коли це визначення розглянути ґрунтовно й слова «видумувати правдоподібне» віднести до того, чого вимагає обов'язок ритора, то воно буде добре, як це влучно розглядає Юній Мельхіор в «Ораторському мистецтві» (розділ 3), бо не лише предмет, але й слова і розміщення предметів і слів повинен вибирати оратор, як це вчить Цицерон у творі «Частини промови», бо це все робить речі правдоподібними. Платон у «Георгієві» так визначає риторикі: «Риторика займається промовою, і її завданням є виголошувати переконливі промови на зборах громадян». А Цицерон дає коротше визначення: це наука промовляння. Але найкращим з усіх є визначення Фабія Квінтіліана: «Риторика — це вміння добре говорити...» ||

3. Отже, предметом риторикі, як слушно вчив Горґій Леонтієвський, є всі речі, бо мова може йти про всі речі, і через те також можна щось добре сказати; тож немає нічого такого, до чого не можна було б застосувати риторичне мистецтво. Але ближче до справи! Предметом риторикі є не самі речі, бо вони також можуть бути предметом інших мистецтв, але будь-яке питання, що обговорюється.

4. Мету пізнавай з предмета! Очевидно, мета промови та сама, що й мета дослідження, бо до чого прямує дослідження, до того самого, неначе до мети, прямує й промова. Адже дослідження — це неначе якась сліпа, але цікава винахідливість думки, що лише досліджує, шукає, але не може знайти. Отже, промова веде дослідження до досліджуваної речі, тобто одне й інше перебуває в тих самих межах. Тому, коли ми досліджуємо щось добре чи погане, хибне чи істинне, справедливе чи несправедливе, те, що його треба бажати чи уникати, то ми прагнемо встановити одне з двох. Звідси ясно, що мета промови, а також і промовця — це за допомогою мови задовольняти того, хто досліджує, а це є те саме, що інші вважають мистецтвом переконувати мовою. А тому що навіть найбільший оратор не завжди досягає цієї мети, то винен не він сам, і не його мистецтво, але чи упередженість і впертість, чи поганий настрій слухачів, чи якась інша причина.

5. Зрозумівши мету, легко зрозуміємо також завдання оратора. Бо завдання митця є зберігати те, що веде до досягнення мети мистецтва. А тому що метою оратора є переконувати мовою, то його завданням буде також так складати промову, || щоб вона могла переконувати. Щоб досягти цього, оратор повинен вибирати те, що найбільше сприяє справі: він повинен вибране розташувати у відповідному порядку, повинен сам те оформити добірними словами, найкращими реченнями і формами речень і слів, повинен це все також запам'ятати і, нарешті, виголосити усно, супроводжуючи мову жестами та рухами. Тому завданням оратора є, продумавши всі ці моменти, вибирати, розкладати, мовно оформляти, охоплювати в пам'яті і виголошувати. Але про це йтиметься далі...

Переклад Ю. Ф. МУШАКА.
Філософська редакція І. В. ІВАНЯ.
Пояснення М. Д. РОГОВИЧА.

Ленінська атеїстична спадщина і сучасність

Важливим теоретичним і практичним питанням боротьби з пережитками релігії в соціалістичному суспільстві була присвячена республіканська науково-методична конференція «Ленінська атеїстична спадщина і актуальні проблеми формування науково-матеріалістичного світогляду», що відбувалася 26—30 травня ц. р. в Івано-Франківську. Її організатори — Інститут філософії АН УРСР, Івано-Франківський обком партії, Інститут наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, ЦК ЛКСМУ, товариство «Знання» УРСР та філософський факультет Київського університету.

У роботі конференції взяли участь понад п'ятсот чоловік: учені, партійні, радянські та комсомольські працівники, лектори товариства «Знання», науковці та викладачі вузів Москви, Російської Федерації, України, Білорусії, Казахстану, Киргизії, Литви, Естонії, Молдавії, Чуваської та Кара-Калпаської автономних республік. Були запрошені представники пропагандистського активу Івано-Франківської області.

З доповідями на конференції виступили О. Ф. Окулов (Москва) «Ленінська спадщина і сучасність», О. О. Чернов (Івано-Франківськ) «Ленінські принципи атеїстичного виховання в практиці», В. К. Танчер (Київ) «Ленінський етап у розвитку марксистського атеїзму», В. Ю. Нюнка (Вільнюс) «Ватикан і клерикальний антикомунізм», О. Ю. Гаврилюк (Чернівці) «Впровадження радянської обрядовості як фактор подолання релігії», О. С. Онщенко (Київ) «Критика клерикальної фальсифікації марксистсько-ленінського атеїзму», Л. В. Сохань (Київ) «Соціально-психологічні проблеми формування духовного світу особи», В. Ю. Євдокименко (Київ) «Релігія і буржуазний націоналізм», М. Я. Ленсу (Мінськ) «Принципи диференціювання в атеїстичному вихованні» та інші.

З доповіддю «Відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна і завдання ідеологічної роботи» виступив завідуючий відділом пропаганди і агітації ЦК КП України, канд. історич. наук І. З. Орел. На конференції виступив також перший секретар Івано-Франківського обкому партії В. Ф. Добрик.

Учасники конференції зосередили увагу на гносеологічних, соціально-психологічних та етичних проблемах наукового атеїзму, на узагальненні досвіду конкретіно-соціологічних досліджень релігійності

населення та ефективності атеїстичної пропаганди.

Розгляд теоретичних питань здійснювався у нерозривній єдності з практикою атеїстичної пропаганди, з роботою по формуванню в усіх радянських людей науково-матеріалістичного світогляду, з узагальненням досвіду роботи атеїстів республіки. Активно обговорювалися питання удосконалення всієї системи антирелігійного виховання, зокрема підвищення ефективності всіх форм масової та індивідуальної роботи з віруючими, посилення в атеїстичному вихованні ролі засобів масової комунікації, а також дошкільних установ, учбових закладів, культурно-освітніх і наукових установ, товариства «Знання».

В центрі уваги був аналіз ленінських ідей, які містять відповідь на всі корінні питання наукового атеїзму сучасної епохи. Серед проблем, навколо яких точилася творча дискусія на конференції, можна виділити такі: роль атеїзму, атеїстичного виховання у формуванні наукового марксистсько-ленінського світогляду; науковий атеїзм в умовах сучасної ідеологічної боротьби; гносеологічні проблеми наукового атеїзму; конкретно-соціологічні дослідження та їх роль у розвитку теорії і практики наукового атеїзму; соціально-психологічні й етичні проблеми наукового атеїзму; атеїзм та проблеми комуністичного виховання молоді; практика комуністичного будівництва — основа подолання релігійних пережитків. Виділені питання обговорювались на відповідних секціях.

Питання формування науково-матеріалістичного світогляду радянських людей посіли чільне місце в роботі конференції. Цим проблемам присвятили доповіді і повідомлення О. Ф. Окулов, В. К. Танчер, Є. К. Дулуман (Київ), І. П. Головаха (Київ), В. А. Молоков (Мінськ), Р. Є. Ніколаєв (Красноярськ) та інші. О. Ф. Окулов відзначив несумісність наукового світогляду з релігійною ідеологією, наголосив, що методологічною основою визначення місця і ролі релігії в сучасній ідеологічній боротьбі є творча спадщина В. І. Леніна. Доповідач підкреслив, що сьогодні конче необхідний по-ленінськи реалістичний науковий аналіз особливостей сучасної релігії, а також виявлення усіх каналів відновлення релігійних уявлень, з'ясування того, які порушення зв'язків особи з суспільством і в якій саме ланці приводять людину до віри в бога.

В. К. Танчер присвятив доповідь показові інтернаціонального значення ленінських принципів наукового атеїзму. У питаннях релігії і атеїзму, підкреслює доповідач, Ленін вів боротьбу на два фронти — проти опортуністичного примиренства щодо релігії і проти псевдореволюційних наскоків на неї. Він обґрунтував необхідність, поряд з боротьбою за подолання релігійного світогляду, вести активну, послідовну атеїстичну пропаганду, спрямовану на формування наукового світогляду.

Про місце релігії, зокрема християнства, серед форм суспільної свідомості говорив у доповіді «Проблеми походження християнства на Русі в світлі ленінського аналізу історичних коренів релігії» І. П. Головаха. Характеризуючи релігію, у тому числі й християнство, як продукт історичного розвитку, відтворення матеріальної сторони життєдіяльності людей, їх суспільного буття, доповідач підкреслив, що для успішного поширення наукового матеріалістичного світогляду необхідно показати земне походження релігії, висвітлювати справжні причини того, чому маси протягом тисячоліть перебували у полоні релігійних міфів.

У доповіді «Ленінська атеїстична спадщина і сучасні проблеми філософської критики релігії» Є. К. Дулуман наголосив на тому, що боротьба проти релігійної ідеології — це насамперед боротьба проти хибного, антинаукового світогляду. Атеїсти мають керуватися ленінськими ідеями; науково-атеїстична пропаганда серед населення повинна будуватися так, щоб на місце релігійного світогляду поставити струнку наукову систему. Без наукової, марксистсько-ленінської філософії подолати релігійний світогляд неможливо.

Питанням філософської критики релігійного модернізму були присвячені доповіді В. Ю. Бичатіна (Київ) «Ленінська критика витончених форм релігії і сучасність» та виступи Б. Г. Крживицького (Івано-Франківськ), В. А. Молокова, Б. І. Гальперіна (Фрунзе) та інших. Доповідачі показали складність і важливість розвінчання витончених форм релігійної пропаганди та пристосовництва.

У сучасній ідеологічній боротьбі знаходить своє відображення також боротьба релігії і атеїзму, релігійно-ідеалістичного і науково-матеріалістичного світоглядів. Ідеологи імперіалізму дедалі частіше беруть на озброєння клерикалізм, релігію. Антикомунізм щораз більше набирає релігійної форми. «Теоретичні» клерикалізму, спекулюючи на поглядах і настроях віруючих, спотворюють суть комуністичних ідей і намагаються перешкодити засвоєнню їх масами. Антикомунізм пронизує усю релігійну пропаганду з-за кордону. Проблеми критики клерикального антикомунізму посилили значне місце в роботі конференції. З доповідями виступили В. Ю. Нюнка і О. С. Онщенко. О. С. Онщенко роз-

крив наукову природу, світоглядну суть і гуманістичний характер марксистсько-ленінського атеїзму. Доповідач викрив намагання клерикальних ідеологів ототожити атеїзм з різновидом релігії. Він підкреслив на прикладі критики клерикалізму значення гармонійного поєднання позитивного і заперечувального у науковому атеїзмі.

В інших доповідях та повідомленнях аналізувалися загальні і специфічні віроповідні риси клерикального антикомунізму, основні форми і тенденції його пристосовництва до сучасних умов ідеологічної боротьби двох світів. У доповіді В. І. Шубіна (Мелітополь) «Ленін і актуальні проблеми боротьби проти клерикального антикомунізму» показано значення ленінських ідей у боротьбі проти клерикальних форм фальсифікації наукового соціалізму. Аналізові різновидів клерикалізму — реакційно-ортодоксального і ревізійно-марксистського, різних аспектів клерикальної фальсифікації та ревізії марксистсько-ленінізму присвятили свої виступи Н. П. Поліщук (Київ), А. К. Бичко (Київ), В. П. Миропольський (Київ). Ідейні та організаційні зв'язки уніатських, католицьких і православних клерикалів з українськими буржуазними націоналістами аналізував В. Ю. Євдокименко (Київ). У доповіді показано, що серед різноманітних засобів ідейної боротьби буржуазних націоналістів завжди значне місце займала релігія. Націоналізм і релігія, як консервативні і реакційні системи поглядів, знаходять взаємну підтримку в боротьбі проти сил прогресу, демократії і соціалізму. Доповідач підкреслив, що пропагандистську роботу необхідно вести комплексно, пропагувати цілісний марксистсько-ленінський світогляд з усіма його складовими частинами — діалектичним матеріалізмом, науковим комунізмом, атеїзмом, принципами пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Цим питанням присвятили також виступи П. М. Чернявський (Львів), О. П. Молчанов (Ровно), М. М. Липецька (Львів). Н. В. Возняк (Івано-Франківськ) простежила зв'язок релігії і націоналізму в історії експлуаторського суспільства. Націоналізм, як правило, набирає релігійного забарвлення, а клерикалізм експлуатує національні почуття, національні традиції. Релігійна ідеологія протиставляє людей, роз'єднує народи, сіє міжнародну ворожнечу та міжнародні конфлікти. У виступах було охарактеризовано також особливості антикомунізму уніатського (А. З. Шинш, Івано-Франківськ), іудейсько-сіоністського (Т. К. Кичко, Київ), протестантського (Ю. Н. Чарських, Донецьк, Г. Ю. Яшинов, Харків), а також католицького, єговістського та ін.

Недооцінка морально-психологічної сфери, яка певний час була властива нашій літературі, породила іншу крайність: дослідники зараз надають більшого значення

цьому аспектові, порівняно з гносеологічним. Проте, при усій важливості і необхідності морально-психологічного аспекту, він може розкривати лише специфіку, особливості живучості релігійних передсудів, тоді як гносеологічні закономірності мають загальний характер. Тому дуже важливо, що на конференції було приділено увагу гносеологічним проблемам наукового атеїзму. У доповіді П. С. Дишлевого (Київ) «Ленінська боротьба проти фідеїзму і її сучасне значення» аналізувалася специфіка боротьби атеїзму і фідеїзму, критикувалися намагання фідеїзму поділити сфери науки і релігії, обґрунтувати сумісність науки і релігії, довести, нібито наука потребує фідеїзму для обґрунтування своїх досліджень і дає аргументи на його користь. Доповідач особливо наголошує на необхідності не уникати визнання того, що наука ще стоїть перед багатьма нерозв'язаними проблемами, які потребують вирішення. Сучасне природознавство постійно постачає діалектико-матеріалістичну філософію новими даними, які підтверджують її правильність і розкривають неспроможність релігійного світогляду. Б. Нормурадов (Самарканд) у повідомленні «Ленінська критика агностицизму та її значення в атеїстичній пропаганді» говорив про теоретичне і практичне значення подолання агностицизму і суб'єктивізму в філософії, спинився на розроблених В. І. Леніним принципах теорії пізнання, вченні про об'єктивну, абсолютну та відносну істини, про роль практики у процесі пізнання, про складність і суперечності у пізнанні суспільно-історичних процесів. Зокрема, доповідач торкнувся питання про богословські спекуляції на філософських проблемах пізнання. Втілення ленінських принципів у життя — надійна і могутня зброя у боротьбі проти релігійних передсудів. Дискусію викликали виступи В. І. Губенка (Київ) та Ю. Ю. Вейнгольда (Фрунзе), які порушили питання про правомірність позитивного використання категорії віри. Вони заперечували ототожнення віри лише з релігійною вірою; віра має право на існування в галузі моралі і політичної діяльності, подекуди і в науці. Питання співвідношення усвідомленого і неусвідомленого в релігійній психології торкнулась у повідомленні Е. П. Забрודה (Київ).

Ленінська настанова — боротьбу з релігією поставити на науковий ґрунт — вимагає знання особливостей сучасних вірувань, характеру їх поширення, змін в культурі і тактиці релігійних організацій, змін у масовій релігійній свідомості, модернізації релігії, чинників, що сприяють відходу людей від релігії. На конференції мав місце широкий обмін досвідом конкретно-соціологічних досліджень релігійності населення та ефективності атеїстичної роботи. Одним з основних завдань було узагальнення характеру сучасних релігійних вірувань і ефективності масових та

індивідуальних форм атеїстичної роботи. Р. А. Лопаткін (Москва) доповів про наслідки дослідження масової релігійної свідомості, проведеного Інститутом наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС у Пензенській області. У доповіді «Системне конкретно-соціологічне дослідження масової релігійної свідомості» М. М. Завич (Івано-Франківськ) показав відмінності в характері релігійності віруючих залежно від віросповідання, статі, віку, освітнього рівня, виду трудової діяльності, місця проживання тощо. Отже, резюмує доповідач, атеїстам треба вміти боротися з релігією, а для цього треба матеріалістично пояснити джерело віри і релігії. Про аналіз деяких особливостей релігійності і атеїстичної пропаганди серед різних категорій сільського населення повідомили М. Я. Ленсу (Мінськ), В. М. Головей (Ужгород), В. Я. Чудновський (Черкаси), С. Н. Табачук (Рожище, Волинська обл.), Л. Я. Яроцький (Житомир). Бурхливе зростання міст, міграції населення, у тому числі віруючих, вимагає глибшого дослідження релігійності міського населення. Про досвід вивчення релігійності населення міст і подальші завдання в цьому напрямі говорили В. А. Суденко (Ворошиловград), Ю. Н. Чарських (Донецьк).

Предметом серйозного обговорення стали соціально-психологічні й етичні проблеми наукового атеїзму. На конференції вперше працювала секція з цих проблем. І це не випадково. В умовах кризи релігії як цілісного світогляду, коли вона ще найбільше набирає рис світовідчуття окремих людей, висувається як актуальна проблема взаємовідношення елементів світогляду і елементів світовідчуття. А для розв'язання цієї проблеми потрібний не лише соціальний аналіз, а й, зокрема, методи психології. Висвітленню соціально-психологічних проблем формування духовного світу особи присвятила доповідь Л. В. Сохань. Дослідження соціально-психологічного механізму формування структури особи, її ціннісної орієнтації, життєвих інтересів та ідеалів — одне з найскладніших завдань науки. Як показала доповідка, центральною ланкою в цьому механізмі є перетворення суспільних інтересів, цілей і т. п. у внутрішній регулятор мислення і поведінки індивідів і соціальних груп. У доповіді М. Д. Короткова (Київ) відзначалося, що ленінська теоретична спадщина є науковою методологією пояснення і подолання релігійної психології. В. І. Ленін учив розглядати релігійну психологію як соціально-психічне явище. Доповідач виділив елементи релігійної психології, подолання яких вимагає різноманітних засобів — наукових, ідеологічних, естетичних, етичних.

В. В. Павлюк (Ровно) торкнувся питань релігійної установки, її формування та подолання. Релігійну установку доповідач визначив як певний настрій особи,

що впливає з ціннісних орієнтацій, виявляється у поведінці віруючого. У його свідомості завжди існують дві установки — релігійна і нерелігійна. Залежно від того, яка з них домінує, визначається ступінь релігійності. У доповіді К. С. Прокошиної (Мінськ) «Психологічні мотиви релігійності баптистів» аналізувалися результати досліджень білоруських учених. На думку доповідача, мотиви релігійності віруючих протягом життя змінюються, і в цьому не останню роль відіграють вікові особливості людини.

У виступах П. П. Свободного (Житомир), Г. М. Гомоляко (Івано-Франківськ), А. М. Симончик (Львів) аналізувалися релігійні почуття, їх специфіка. Питанням релігійної віри як основному елементові релігійної психології були присвячені виступи О. А. Братка (Київ) і В. К. Щедрина (Житомир). О. А. Братко вважає, що віру, у тім числі й релігійну, треба розглядати як результат недостатності інформації. В. К. Щедрін в аналізі віри виходить з того, що релігійна віра — це емоційне ставлення до об'єктів, релігійних уявлень і т. п.

У виступах Р. А. Ануфрієвої (Київ) та П. В. Шкрібляка (Івано-Франківськ) розглядалося питання про співвідношення релігійних і народних традицій, їх вплив на духовний світ людини. Е. П. Заброда (Київ) говорила про усвідомлене й неусвідомлене в релігійній психології, про роль емоційних та екстатичних явищ. Про ілюзорність сприйняття баптистів говорив С. Г. Мащенко (Кривий Ріг). А. Т. Губко (Київ) у виступі характеризував особливості навчання і самонавчання та засоби впливу на психіку віруючого з метою формування атеїстичного світогляду.

Значну увагу привернула проблема формування науково-матеріалістичного світогляду молоді. Боротьба за молодь — це передова лінія двоюмо між соціалізмом і капіталізмом. Релігія посідає в ньому не останнє місце. Її ідеологи прагнуть виховати молодь у потрібному для себе напрямі. У доповіді І. І. Миговича (Київ) «Сучасна ідеологічна боротьба і завдання антирелігійного виховання молоді» акцентується увага на невирішених проблемах комуністичного виховання молоді. Відкидаючи фальсифікації клерикальних ідеологів про те, нібито релігія — одвічна потреба людини, доповідач наголошує на тому, що радянська молодь керується у ставленні до релігії, церкви та віруючих визначеними В. І. Ленінінм основними принципами політики нашої партії.

У доповіді П. І. Косухи (Київ) «Особливості релігійності і проблеми атеїстичної роботи серед віруючої молоді» подолання релігійних забобів серед окремих груп молоді виступає як важлива науково-соціологічна проблема. Для узагальнення доповідач використовує дані конкретно-соціологічних досліджень відділу атеїзму Інституту філософії АН УРСР у різних облас-

тах України. Такі важливі проблеми, як рівень атеїстичності молоді та канали проникнення релігії в нові покоління радянських людей обговорювали Г. Є. Кудряшов (Чебоксари), Г. С. Данилькевич (Дрогобич), Л. О. Берестовська (П'ятигорськ); про особливості виховної роботи серед молоді йшлося у виступах К. П. Кіндрата (Ровно), М. О. Доліни (Кіровоградська обл.) та інших.

Велику увагу приділено на конференції практиці та завданням атеїстичної пропаганди. Про атеїстичне виховання як невід'ємну частину всієї ідейно-виховної роботи партії говорилось у доповіді О. О. Чернова. Доповідач узагальнив досвід роботи Івано-Франківського обкому партії в галузі атеїстичного виховання, проілюстрував значення культосвітніх організацій та вузівських бригад в антирелігійній роботі. У доповіді О. Ю. Гаврилюка розповідалося про впровадження нових радянських звичаїв, обрядів, пропаганду нового побуту, безрелігійних сімейно-побутових свят і традицій та широке впровадження трудових народних свят як чинників подолання релігійності. Необхідність впровадження сучасної радянської безрелігійної обрядовості констатується у повідомленні В. А. Подоляка (Запоріжжя) на основі даних конкретно-соціологічних досліджень.

Активно обговорювалися питання вдосконалення системи антирелігійного виховання, підвищення ефективності усіх форм масової та індивідуальної роботи з віруючими. Партійні, радянські, комсомольські працівники, лектори, агітатори, пропагандисти розповіли про досвід, потреби і запити практики атеїстичного виховання. Досвід і проблеми удосконалення роботи з різними категоріями віруючих стояли в центрі уваги роботи всіх секцій. Основний висновок з обговорення цієї проблеми — атеїстична пропаганда може бути ефективною, якщо вона цілеспрямована, спеціалізована, диференційована.

Усього було заслухано і обговорено понад 150 доповідей і наукових повідомлень. Конференція розробила рекомендації, спрямовані на дальше посилення атеїстичної роботи і наукових досліджень з наукового атеїзму у республіці. Зокрема, були висловлені пропозиції щодо вдосконалення системи антирелігійного виховання дітей, підлітків, студентської молоді, підготовки кадрів для мережі атеїстичних шкіл тощо. Рекомендовано також здійснити конкретно-соціологічне вивчення особливостей релігійності серед жінок, молоді, сільського та міського населення, поліпшити спеціалізацію та координацію науково-дослідної роботи в галузі атеїзму. Ухвалено видати матеріали конференції, а наступну конференцію на тему «Теоретичні і практичні проблеми наукового управління процесом атеїстичного виховання» провести 1971 року в Тернополі.

В. М. ГОНЧАРОВА.

Математичні основи та експериментальний базис релятивістської фізики і космології

2—4 червня 1970 р. у Києві відбувся III Всесоюзний симпозиум з філософських проблем релятивістської фізики і космології¹. Ініціаторами його скликання були секція гравітації Науково-технічної ради Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Наукова рада з комплексної проблеми «Філософські питання сучасного природознавства» та Інститут філософії АН УРСР.

На відміну від попередніх симпозиумів, програми яких включали лише пленарні доповіді і виступи, третій проходив за таким планом: 2—3 червня — три пленарні засідання; 3—4 червня — засідання кожної з трьох секцій; 4 червня — заключне пленарне засідання.

Центральними темами пленарних доповідей були: а) ленінський аналіз революції у природознавстві на зламі XIX—XX ст. і особливості методології релятивістської фізики; б) аналіз основ релятивістських теорій; в) філософське значення ідей інваріантності у фізиці; г) філософські проблеми релятивістської космології.

Пленарні доповіді кожної з трьох останніх тем стали основою роботи секцій.

Перша секція розглянула проблеми, пов'язані з простором, часом і гравітацією, питання аналізу фундаментальних принципів релятивістської фізики, аналізу експериментального базису та геометричних основ релятивістських концепцій. Друга — основи фізики і теорію інваріантів; принципи симетрії, інваріантності та коваріантності у фізиці і їх філософське значення. На третій секції йшлося про фізико-філософський аналіз релятивістських космологічних моделей всесвіту; роль методологічних принципів у оцінці космологічних моделей.

У роботі симпозиуму взяли участь філософи, фізики, космологи і математики понад двадцять науково-дослідних інститутів Академії наук СРСР та союзних республік — України, Білорусії, Грузії, Естонії, університетських центрів і вищих навчальних закладів нашої країни. Всього — понад 150 чоловік.

З пленарними доповідями виступили: академік АН УРСР О. І. Ахієзер, член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР М. Е. Омеляновський, академік АН Народної республіки Болгарії Х. Я. Христов, академік АН Естонської РСР Х. П. Ке-

рес, доктори філософських наук П. С. Диншлевий, М. В. Попович, М. Б. Вільницький, А. І. Уїюмов, Е. М. Чудінов, доктора фізико-математичних наук Г. М. Ідліс та ін.

З усієї сукупності філософських проблем, обговорюваних на симпозиумі, спробуємо проаналізувати лише ті, які (що неодноразово підкреслювали виступаючі) мають бути розглянуті і наступним симпозиумом. Більшість з них викликана тими труднощами, на які натрапив найбільш поширений нині погляд на природу, структуру і призначення релятивістської фізичної теорії. Схематично цей погляд можна виразити таким чином.

Позначимо релятивістську фізичну теорію, яка концептуально репрезентує певну реальну ситуацію R , символом T ; математичну структуру, що лежить в основі T , — символом M , а експериментальний базис T — символом E . Тоді структуру релятивістської фізичної теорії символічно треба подати схемою $T = M + E$, де операція «+» означає деякі правила відповідності, твердження, виражених у термінах M , твердженням, сформульованим у термінах E . При такому підході дослідження фундаменту релятивістської фізики має здійснюватися за трьома головними напрямками: а) дослідження математичних основ фізичних теорій; б) їх експериментального базису; в) співвідношення між математичними основами і експериментальним базисом релятивістської фізики.

Першого з цих напрямів стосувалася доповідь «Теорія простору-часу, що виникла в загальній теорії відносності, як інваріантна теорія абсолютної структури». Охарактеризувавши новий математичний напрям, який склався за останні п'ять років у працях Кронхеймера, Пенроузе, Буземана, Біма Хокінга і його власних, доповідач запропонував незвичайну точку зору на деякі основні положення загальної теорії відносності. Розглядаючи проблему відносності і її місце в основах теорії простору-часу, доповідач формулює її так: опис властивостей простору-часу в тій чи іншій координатній системі є відносним, містить випадкові, залежні від вибраної координатної системи риси. Як же можна виділити з такого неінваріантного опису абсолютні, об'єктивні характеристики простору-часу? Відповідь доповідача на це питання полягає ось у чому: принципи відносності, еквівалентності, коваріантності вводяться на основі координатного підходу і, взагалі кажучи, без нього не мають математичного смислу.

Оскільки у працях згаданих авторів дано аксіоматичну, безкоординатну характеристику класу тих моделей, математичних об'єктів, які можуть бути обґрунтовано названі простором-часом (тому що допус-

¹ Перший і другий симпозиуми проходили також у Києві (травень 1964 р., червень 1966 р.). Див. їх праці: «Філософські проблеми теорії тяжіння Ейнштейна та релятивістської космології» (К., 1965), «Простір і час у сучасній фізиці» (К., 1968); «Гінесеологічні аспекти вимірювань» (К., 1968 р.).

кають цілком змістову фізичну інтерпретацію в термінах простору і часу), остільки сучасну теорію простору-часу можна будувати, не спираючись на фундаментальні принципи релятивістської фізики — відносності, еквівалентності та ін. Цей нерелятивістський спосіб побудови теорії простору-часу, на думку його авторів, дає велику кількість нових, раніше не відомих ні фізикам, ні філософам моделей простору-часу. А релятивістська теорія простору-часу виявляється не більш, ніж окремим випадком цієї нерелятивістської теорії, а саме тим, який виділяється з неї вимогою гладкості математичного континууму, тобто певними математичними аксіомами, які фіксують деякий спосіб зіставлення з кожною точкою топологічної різноманітності певного дотичного простору.

Загальний висновок доповідача такий. Якщо вдалося математично безкоординатно схарактеризувати клас моделей, клас об'єктів, які можуть бути названі простором-часом, отже проблема відносності і принцип коваріантності стосується не самих фундаментальних аспектів теорії простору-часу... Теорія простору-часу виявилася розділом теорії упорядкованих множин. При цьому навіть метрику можна вивести з відношення виведення. Ця обставина має неабияке філософське значення. Зокрема, нею знімається проблема конвенціональності у визначенні одночасності.

Серед доповідей і повідомлень, зроблених на симпозіумі, мабуть, важко назвати такі, в яких висловлювалися б нові погляди на експериментальний базис релятивістських концепцій фізики. Однак, аналізуючи відношення цього базису до математичних основ, учасники дискусії виявили зразу кілька нестандартних підходів.

Як відомо, однією з поширених у наш час доктрин (однак далеко не бездоганною як у філософському, так і в логіко-семантичному планах) є конвенціоналізм, що претендує на «єдино правильне» пояснення співвідношення математичних основ і експериментального базису фізики. Він був підданий критиці майже усіма доповідачами і виступаючими, що торкалися його. У подоланні хиб цієї претензійної філософської доктрини багато вчених вбачають перспективу удосконалення наукового розуміння співвідношення теоретичних і експериментальних основ сучасної фізики.

Н. П. Конопльова, Г. А. Соколик, К. П. Станюкович (Москва) у доповіді «Еволюція принципу відносності та зіставлення з експериментом» зробили спробу виявити умови, за яких принцип конгруентності може бути співвіднесений з фізичними вимірами. Виходячи з ейштейнівського принципу об'єданого геометричного опису фізичних полів, автори показують, що якщо математична структура фізичного простору-часу здається

а ргіогі, або «жорстко» (як розуміє Рейхенбах) не пов'язаною з рухом матерії, то фізична теорія, яка використовує таку математичну структуру, при зіставленні з експериментом може приводити до тавтологій і парадоксів типу «кам'яного хліба» Б. Рассела. Джерело конвенціоналізму в методології фізики, на їхню думку, полягає ось у чому. Реальна фізична ситуація, в якій немає окремо ні фізики, ні геометрії, в теоріях типу ньютонівської механіки чи спеціальної теорії відносності (СТВ), виявляється поданою у вигляді двох різноманітних частин: геометричної G_0 і силової (фізичної) — F . Чи існує об'єктивний критерій, на основі якого можна чітко і однозначно, «єдино можливим», «єдино правильним» способом зазначити для даної реальної ситуації адекватні їй G_0 і F ?

Філософська позиція, яка принципово відкидає віру в існування такого об'єктивного критерію, як відомо, називається конвенціоналізмом. Альтернативна їй позиція, що ортодоксально сповідує зазначену віру, — антиконвенціоналізм. Отже, конвенціоналізм, як і антиконвенціоналізм, є наслідком припущення, ніби будь-яку реальну фізичну ситуацію R можна подати у вигляді $G = G_0 + F$. Беручи до уваги цей факт, легко зрозуміти, що конвенціоналізм так само, як і його альтернатива, може бути подоланий тільки тоді, коли буде показана необґрунтованість припущення $G = G_0 + F$.

У намаганні подолати хибні конвенціоналістської доктрини обмеженням припущення $G = G_0 + F$ полягає відмітна особливість цієї методологічної оцінки, яку запропонували дати цьому напрямку Г. Н. Соколик, Н. П. Конопльова та К. П. Станюкович.

Друга оцінка логіко-семантичної концепції конвенціоналізму запропонована у доповіді М. В. Поповича (Київ) «Закон природи як симетрія». На його думку, перш ніж оцінювати цю концепцію, необхідно розібратися, в якому смислі можна говорити про виведення теоретичних положень із фактів. З цією метою автор піддає уточненню такі поняття, як «закон» і «факт». Суть цього уточнення полягає ось у чому. Логіко-семантичне поняття « L -істинне речення» М. В. Попович розглядає як експлікацію поняття «речення закону», показує можливість розглядати L -істинні речення як твердження про відповідну симетрію, або — за певних умов — як речення, яким відповідають інваріанти відповідних перетворень. В цьому зв'язку доповідач особливо підкреслив відмінність речень, що констатують емпірично спостережуваний факт, від F -істинних речень, або речень факту. Таке уточнення, на його думку, буде коректне, коли поняття виведення розуміти ширше, ніж це диктує класична формальна логіка. Змістовим тлумаченням уточненого поняття «закон» є розуміння речень закону як де-

яких тверджень про неможливість або заборону, що лише частково збігаються з констатацією причинних зв'язків. Такий аналіз вищезазначених понять приводить доповідача до висновку про те, що результат, який нібито є наслідком з «логічної експлікації» понять «факт» і «закон», насправді впливає з деяких додаткових припущень, які приймаються разом з прийняттям логіки (принаймні класичної двозначної логіки). Уразливим місцем конвенціоналізму, твердить М. В. Попович, є те, що емпіричні знання, або факти, є не доказами, а лише ілюстраціями до загальних положень. Саме тому вимога емпіричної перевірки, висунута конвенціоналістами, позбавляється змісту, бо зовсім не зрозуміло, як теорія може «запропонувати експерименти».

Ю. І. Кулаков (Новосибірськ) у доповіді «Основи фізики як математична теорія інваріантів» намагався з'ясувати, яку роль відіграє методологічний аналіз співвідношення математичних основ і експериментального базису фізики в генезисі нових фізичних ідей, нового фізико-математичного формалізму, нової картини світу.

У доповіді «До питання про співвідношення емпіричного і теоретичного в пізнанні» Л. Б. Баженов (Москва) зробив спробу показати значно сильніший (ніж це передбачалось) зв'язок даної проблеми з питанням про об'єктивне джерело наших знань. На його думку, відношення емпіричного і теоретичного не випадково було в центрі філософських інтересів Ейнштейна. Адже саме створення загальної теорії відносності є, мабуть, найбільш вражаючим прикладом творчого (і в цьому розумінні, вільного) створення понять, які наявні досвідом, але не виводяться з нього логічно. Однак, твердить доповідач, Ейнштейн, глибоко і правильно поставивши проблему, не дав її послідовного розв'язання, тому що умовою такого розв'язання має бути визнання об'єктивного джерела знань.

У цьому зв'язку величезного значення набуває доказ об'єктивного джерела знань, який впливає з логіки розвитку науки. Таким доказом, на думку Л. Б. Баженова, є міркування, вперше розвинене М. Лауе (аргумент Лауе) щодо об'єднання теорій, які до того розвивалися незалежно і описували різні емпіричні реальності.

Визнання об'єктивного джерела знань, вважає Л. Б. Баженов, дозволяє сумісти-

ти їх дослідне походження з наявністю особливого змісту теоретичних конструкцій, уникнувши при цьому як конвенціоналістських висновків, так і тези «наперед установленної гармонії». Зміст створюваних теоретичних конструкцій має у рамках науки немов подвійну детермінацію — емпіричним матеріалом і вже наявним теоретичним багажем. У цій подвійній детермінації, робить висновок доповідач, полягає суть справи.

Одним з найважливіших методологічних наслідків аналізу генезису спеціальної і загальної теорій відносності В. С. Стьопін (Мінськ) вважає твердження про те, що система абстрактних об'єктів, які лежать у фундаменті фізичної теорії, не є продуктом суто інтуїтивного узагальнення досвіду. Важливість цього висновку, на його думку, пояснюється тим, що в ньому по суті ставиться питання про шляхи побудови схеми, яка забезпечує фізичну інтерпретацію математичного апарата теорії.

У побудові інтерпретаційних схем В. С. Стьопін виділяє дві операції: 1) побудова цих схем як гіпотетичних конструкцій, що «монтуються» з абстрактних об'єктів і запроваджуються у фізиці в процесі запозичення понять з інших галузей теоретичного знання; 2) адаптація сконструйованої гіпотетичної моделі до емпіричного матеріалу. На цьому етапі кожній з абстрактних об'єктів обґрунтовується конструктивно, заново видобувається у системі ідеалізованих вимірювальних процедур, які спираються на узагальнювану в теорії експериментальну практику. Саме завдяки другій процедурі теоретичну схему можна уявити як зображення найбільш загальних і істотних рис експериментальних ситуацій, узагальнюваних у теорії, і внаслідок цього теоретична схема стає зображенням того зрізу дійсності, який визначений у системі цих ситуацій. Ці дві операції, стверджує доповідач, можна виявити при створенні не тільки релятивістських, але й інших теорій сучасної фізики, зокрема, у побудові квантової електродинаміки.

На заключному засіданні організатори симпозіуму та керівники секцій підбили підсумки роботи, відзначили найцікавіші результати досліджень та накреслили рекомендації щодо організації наступного симпозіуму з філософських питань релятивістської фізики і космології.

В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ

Дослідження методу і системи діалектичного матеріалізму

Порушена у рецензованій монографії¹ тема давно вже привертає до себе пильну увагу як професіоналів-дослідників, так і значно ширшого кола шанувальників філософії. Що становить діалектичний матеріалізм у своїй цілокупності і яким методом він будується — цією проблемою цікавляться не лише науковці, котрі багато років працюють над її розв'язанням, а й ті, що вперше приступають до систематичного її опанування.

Актуальність її (обгрунтуванню цього присвячено окремих розділ книги) не викликає сумнівів — і в суто теоретичному плані, і щодо кращого викладу курсу марксистської філософії, і з погляду критики різноманітних немарксистських та антимарксистських концепцій.

Заслуга автора полягає насамперед у тому, що він зумів виділити найбільш, на його думку, кардинальні питання теми, врахувавши вже наявний теоретичний дорожок, запропонувавши власний підхід до їх подальшого розвитку і з'ясування, переконуючи, що висвітлення їх не така вже проста річ, як це може видатися на перший погляд. Не лишив він поза своєю увагою і питання, ще не розв'язані сучасною наукою, відмежувавшись у такій спосіб від «знавців», для котрих все просто і ясно. А оскільки розумно поєднати вирішення певних проблем з постановкою ще не з'ясованих, накреслити шляхи їх подальшого плідного вивчення (хай навіть здатного викликати полеміку) є ознакою справжнього наукового підходу, то можна вважати, що рецензована книга заслуговує на серйозне ставлення і увагу.

Автор виходить з принципів основних марксистсько-ленінських тез, які є дороговказом до вивчення названої проблеми (хоча внаслідок ряду причин не дають остаточного її розв'язання). У книзі піддаються різкій критиці принципи побудови систем в сучасній немарксистській філософії і разом з тим відзначається, що «в розумінні вихідних принципів діалектичного матеріалізму серед сучасних філософів-марксистів немає одностайності» (стор. 111). У зв'язку з цим В. С. Лутай пропонує такі принципи побудови системи діалектичного матеріалізму, які, на його

думку, відповідають суті марксистського вчення і враховують висновки сучасних конкретних наук. До них належать: принцип матеріальності світу, принцип відображення і принцип активності суб'єкта. В. С. Лутай вважає, що з їх допомогою можна побудувати струнку систему діалектичного матеріалізму.

Безперечно, кожний з цих принципів сам по собі не становить новину для марксиста і в цьому розумінні не потребує окремого обгрунтування. Заслуга автора полягає в чіткому формулюванні їх саме з погляду названої теми.

Деякі труднощі виникають тоді, коли застосовувати названі принципи більш безпосередньо, з точки зору їх методологічної ролі в побудові системи діалектичного матеріалізму. Так, автор пише: «Оскільки як перший вихідний принцип ми розглядаємо принцип матеріальності світу, згідно з яким всі явища в світі є різні форми вияву єдиної діяльної природної субстанції, то вихідна клітинка повинна бути найбільш абстрактним визначенням цього принципу» (стор. 170). Такою вихідною клітинкою є на його думку, «буття». Виникає принаймні два питання: 1) чому мусить бути лише одна така «вихідна клітина»? 2) чому нею в діалектичному матеріалізмі має бути «буття»?

Варто зауважити, що, крім пошуків одної первинної клітини, в науці не виключений і інший шлях: виділення цілої групи вихідних понять (чи термінів), їх взаємного узгодження і використання.

В. С. Лутай зазначає далі, погоджуючись з думкою деяких дослідників, що «першим, найбільш абстрактним і безпосереднім визначенням вихідного принципу діалектичного матеріалізму мусить бути категорія буття» (стор. 171). Але історія філософії, давньої і новітньої, не переконує в тому, що «буття» як філософська категорія є специфічною для діалектичного матеріалізму, тим більше виступає в ролі його безпосереднього визначення. А якщо таким визначенням вважати «матерію», тоді не можна забувати, що в зміст цього поняття входить і визнання незалежності від свідомості будь-якої людини, всього людства. Це у свою чергу потребує з'ясування, що таке людина і її свідомість з відповідними конкретизаціями. Адже те, що не залежить від свідомості одної людини, може

¹ В. С. Лутай. О методе построения системы диалектического материализма. Изд-во Киевского ун-та, 1970.

залежати від свідомості іншої і не бути матерією.

Якщо у Гегеля та його послідовників буття було дійсно вихідною категорією, бо воно ототожнювалося з мисленням, то діалектичний матеріалізм обґрунтовує саме поняття матерії, враховуючи відмінність об'єктивного (при цьому визнає його первинність) та суб'єктивного, з їх зв'язками і протилежностями.

Нам здається, що в основному однолінійна філософська система Гегеля (де одне поняття через суперечність виводиться з іншого і всі вони зрештою шукуються в системі у такий спосіб) має бути замінена багатолінійністю при будівництві системи діалектичного матеріалізму. Багатолінійність в тому розумінні, що кожен окремо взятий філософський аспект (онтологічний, гносеологічний, аксіологічний тощо) має свою групу вихідних понять, які пов'язані одне з одним і взаємодіючи загалом утворюють відповідну систему. Справа в тому, що з понять простору, часу, причинності та ін. не можуть бути безпосередньо виведені філософські поняття людини, свідомості, цінності тощо. Тому дуже важливу думку автора рецензованої праці про основні методологічні принципи є рація дещо конкретизувати, аби нею можна було користуватися для виконання поставленого у монографії завдання.

Певні гнізда, грона понять, більш безпосередньо пов'язані між собою, саме в цілокупності створюють те, що автор називає системою діалектичного матеріалізму. А сама лише «матеріалізація» гегелівської методологічної однолінійності (геніального досягнення свого часу) навряд чи може бути найкращим взірцем будівництва найдосконалішої філософської системи сучасності.

На це, гадаємо, зважає і автор рецензованої праці, хоча спеціально не формулює відповідного питання. Але, відзначаючи щільний зв'язок принципів матеріальності і відображення, він виходить із того, що об'єктивна сторона об'єкта відображується суб'єктом; звідси потреба спеціального аналізу суб'єкта, тим більше — його активності. Подолання обмеженості вульгарного матеріалізму і необхідність критики ідеалістичних концепцій вимагають подальшої і більш точної конкретизації методологічної ролі понять об'єкта, суб'єкта, об'єктивного, суб'єктивного тощо.

Думка автора, що «найважливіша тенденція розвитку науки і полягає в тому, щоб пояснити явища, які спочатку здаються нам зовсім різними, виходячи з єдиного принципу» (стор. 157), можливо, теж потребує подальшого опрацювання. Слід, зокрема, уточнити, що саме розуміється під «єдиним принципом». Тим більше, що в книзі підкреслюється: «Насправді існує можливість потенціального виведення всіх наших знань зі знання про закони руху матерії» (стор. 153).

З подібних формулювань складається

враження, ніби філософське пізнання матерії необхідне і достатнє для потенціального дедуктивного виведення з нього всіх інших знань про природу і суспільство. Це враження навряд чи відповідає всьому спрямуванню рецензованої книги та її численним фактам історії науки.

Філософія дійсно досліджує найширше коло понять, формулює надзвичайно важливі закономірності, але з погляду своїх категорій, своєї специфіки, яка ні реально, ні навіть потенціально не може бути зведена до особливостей конкретних наук, художньої сфери, інших галузей духовного розвитку людства.

Варто розглянути ще кілька питань у зв'язку з книгою. Перше з них — чи зводяться всі риси, характерні для філософії, до тих, які властиві науці взагалі, — дебагується в радянській літературі вже десятки років. Якщо діалектичний матеріалізм — це наука і лише наука, тоді слід більше спинитися на характеристичні її відмінностей від будь-якої науки нефілософської. У протилежному ж разі аргументація, що стосується науки взагалі (до кожної науки), є необхідною, але недостатньою для обґрунтування діалектичного матеріалізму, яке потребує врахування ще додаткових положень (адже, крім науки, існують політика, мистецтво та й інші форми суспільного життя).

Друге питання стосується поєднання двох методологічних принципів: руху знання від абстрактного до конкретного і зіставлення історичного з логічним. По суті ці принципи характеризують рух саме в протилежних напрямках. Виділення логічного має передумовою абстрагування від багатьох конкретних рис історичного і виявлення в останньому найістотнішого, закономірного тощо. А рух від абстрактного до конкретного характеризує протилежну тенденцію процесу дослідження. Щоб належно використати обидва принципи як методологічні в побудові системи діалектичного матеріалізму, гадаємо, не досить лише послатися на їх встановлений зв'язок, взаємозумовленість, взаємопроникнення. Очевидно, вагомим і доцільним є також з'ясування можливостей, котрі дає кожен з цих принципів, зокрема у зв'язку з назвою темою.

І нарешті, у самій методології є рація якусь виділити власне філософську частину, зіставивши, пов'язавши її з тезами, засадами, які не входять безпосередньо до філософії, але при створенні її положень відіграють немалу роль. Нам здається, що глибше з'ясування цих питань, які почасти розглядаються у рецензованій публікації, важливе для дослідження всієї теми, сформульованої у назві праці. Зрозуміло, що хоч автор і виконав велику роботу, але деякі моменти він не зміг достатньою мірою висвітлити через обмеженість обсягу.

Звичайно, невеличка рецензія не може охопити всіх важливих проблем, поруше-

них у монографії, яка загалом є досить помітним дослідженням. Гарне враження справляє філософська культура автора, врахування досягнень сучасної науки, ретельність аналізу низки проблем. В. С. Лутай, як ми вже відзначили, має свою концепцію, котру він і прагне довести, спонукаючи читача до подальших творчих пошуків. Було б бажаним, якби методологічний інструментарій, який вигострюється,

виробляється в названій та інших працях такого спрямування, привів нарешті до мети, котра ними ставиться,— тобто до дальшого вдосконалення самої системи діалектичного матеріалізму.

В усякому разі, автор і видавництво Київського університету зробили корисну справу, підготувавши і видавши цю наукову монографію.

В. І. ГУБЕНКО

Творчий доробок білоруських істориків філософії

За останні роки між істориками філософії України та Білорусії встановилися плідні наукові контакти. Білоруські вчені беруть активну участь у конференціях з питань історії філософії, які проводять українські науковці. Так, на III Республіканській конференції з проблем історії філософії на Україні, присвяченій 100-річчю від дня народження В. І. Леніна (жовтень 1969 р., м. Чернівці), з доповідями і повідомленнями виступили співробітники сектору історії філософії Інституту філософії і права АН БРСР. Історики філософії обох республік постійно обмінюються виданими працями, обговорюють актуальні теоретичні проблеми своєї науки, дискутують щодо спірних питань. У цьому спілкуванні творчий доробок стає загальним надбанням. Українські історики філософії ґрунтовніше, ніж їхні білоруські колеги, дослідили розвиток філософії на Україні у добу капіталізму та у післяжовтневий час, зате білоруські вчені випередили українських науковців у дослідженні філософської думки XVI—XVIII ст.

1966 року Інститут філософії і права АН БРСР видав книгу К. С. Прокошиної «Мелетій Смотрицький». Вона цікава насамперед тим, що філософія початку XVII ст. досліджувалася у нас надзвичайно мало, а творча спадщина Мелетія Смотрицького однаковою мірою є надбанням як білоруського, так і українського народів.

М. Смотрицький належить до тих історичних осіб, значення яких виходить за межі їхньої епохи, хоча разом з тим їх не можна уявити поза часом, умовами їх життя і виховання. Автор досить детально аналізує діяльність Смотрицького та складні й суперечливі історичні обставини, в яких він жив і які зумовили еволюцію Смотрицького від полум'яного захисту православ'я проти експансії католицизму до переходу в табір уніатів, а згодом і католиків. Боротьба проти католицизму, за православному віру була ідеологічним виразом боротьби проти феодального і національного гноблення з боку польських магнатів, що велася широкими селянсько-ко-

зацькими масами, чії інтереси лише частково збігалися з інтересами української і білоруської шляхти. Там, де ці інтереси розходилися, шляхта зраджувала своєму народові, а заодно і православ'ю, і об'єднувалася з гнобителями, як це ми й бачимо на прикладі Смотрицького.

Смотрицький був на свій час високоосвіченою людиною. Його першими вчителями були батько — Герасим Смотрицький, відомий полеміст, ректор Острозької академії, та його наступник на цій посаді Кирило Лукарис, що навчався в Падуанському університеті. Далі Смотрицький удосконалював свою освіту у Віленській академії, а після її закінчення — за кордоном. Зокрема він слухав лекції в університетах Віттенберга і Лейпцига. Згодом різнобічна освіта і широка ерудиція дали йому змогу займати посаду ректора братських шкіл у Вільно і Києві, в яких він викладав риторику і філософію латинською мовою, навчав грецької, латинської і старослов'янської мов. Порівнюючи викладання у братських школах і школах єзуїтів, домініканців, францісканців та інших католицьких чинів, автор робить висновок: «Принципи навчання і виховання в них були демократичнішими, чужими духові мертвої схоластики й силогістики»¹.

Для читача-філософа найцікавішими мали б стати ті розділи книги, де йдеться про полемічні праці Смотрицького, спрямовані проти католицизму, зокрема про найвідоміші з них — «Фрїнос» та «Граматику словенська», яку разом з «Арифметикою» Магницького М. Ломоносов назвав «вратами своєї ученості». Як показано в книзі, автор «Фрїноса» виявив ґрунтовне знання античної і середньовічної філософії, він згадує Сократа, Платона, Епікура, Сенеку, знає Авіценну, єврейського філософа Абенезрама, часто посиляється на патристичні твори отців церкви, на антицерковний твір «Кімвал миру» Йоана Фриданця (Бонавентури), а також на твори номіналіста Дуранда, Аксельма Кен-

¹ Е. С. Прокошина. Мелетій Смотрицький. Мінск, 1966, стор. 85.

терберійського, називає великим філософом Еразма Роттердамського. На жаль, цим абзацом, в якому перераховано філософські джерела, використані Смотрицьким, вичерпується філософський аналіз його творів. У цьому й полягає основний недолік книги К. С. Прокошиної. Якщо стосовно особи Смотрицького, його творів та діяльності в книзі зібрано і систематизовано значний матеріал, то філософський аспект теми залишається поза увагою автора.

Не можна обминути й того, що пояснення тих чи тих дій Смотрицького, як і інших історичних осіб, лише їхньою класовою позицією є занадто прямилиніним, поверховим. Це стосується також авторського підходу до ролі православної віри і духовництва в історії національно-визвольної боротьби українського та білоруського народів та розвитку їх національної культури. Оцінку полемічних творів XVI—XVII ст. та їх авторів слід базувати на тій історичній ролі, яку вони відіграли у боротьбі за соціальне, національне і духовне визволення українського чи білоруського народу, а не лише на завданнях атеїстичної пропаганди. Якщо виходити з того, що духовництво у всі часи було лише «постачальником опіуму для народу», зраджувало народ і лицемірило перед ним², то чи далеко ми підемо в оцінці діяльності Петра Могилы, Варлаама Ясинського, Теофана Прокоповича, не кажучи вже про Роджера Бекона, Джордано Бруно і ченця Грегора Менделя? Книжка К. С. Прокошиної значно б виграла, якби не спрощувала цих складних питань.

Монографія С. О. Подокшина «Реформація та суспільна думка Білорусії і Литви» видана в Мінську 1970 року також під грифом Інституту філософії і права АН БРСР. Відомо, що дослідженню реформаційного руху в Німеччині, а також у Польщі та інших західних слов'янських країнах присвячено чимало праць. Цього не можна сказати стосовно впливу реформації на історію трьох братніх народів: російського, білоруського і українського. Праці про реформаційний рух у нашій країні досі нараховуються одиницями і належать переважно дореволюційним історикам. Нечисленні дослідження цієї теми радянського часу також належать історикам і літературознавцям. Серед них привертують увагу праці українського вченого Я. Ісаєвича, який знаходить елементи реформаційного руху в діяльності братств на Україні, а також студії з історії педагогічних учень, особливо Ф. І. Науменка та Б. М. Митюрова. На жаль, серед українських вчених, у тому числі й серед істориків, ще й досі немає єдності у поглядах на наявність реформаційного руху на Україні і форми його вияву. Це саме можна сказати і про дослідження Відродження

на Україні. Тому філософи покладають великі надії на майбутні дослідження істориків. У проспекті багатотомної історії України, складеному Інститутом історії АН УРСР, заплановано висвітлити це питання в спеціальному розділі. Безумовно, що за такого стану дослідження, коли воно по суті лише починається, книга С. О. Подокшина не може не привернути найбільшої уваги українських учених і особливо філософів.

Монографія С. О. Подокшина написана на основі аналізу архівних матеріалів, великої кількості досліджень, переважно польських авторів, про реформаційний рух, літературних пам'яток досліджуваної епохи. При цьому автор виходив з методологічних принципів, розроблених ним на підставі ґрунтовного вивчення творів основоположників марксизму, особливо тих, які тією чи іншою мірою стосуються оцінки реформаційного руху. Серед них на перше місце автор ставить працю Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині».

Реформація, як показано у книзі, була одним з наймасовіших рухів пізнього середньовіччя, пов'язаним із розвитком міст, з Відродженням і гуманізмом. Завдавши першого серйозного удару феодальному ладові, церкві і християнському світогляду, реформація стала переднем нової, буржуазної ери. Своєрідність цієї епохи полягала в тому, що класова боротьба народних мас та їхня ідеологія, форми суспільної свідомості виступали переважно завуальовані теологічними шатами. У реформаційному русі, як відомо, Енгельс найвище цінував той напрям і ті релігійно-філософські та соціологічні вчення, які були прямим виразом інтересів селян.

Автор прагне показати, що реформаційний рух у Білорусії та Литві не був лише відгомном західної реформації і гуманізму, а виник і розвивався на власному вітчизняному ґрунті і виступав як національне історичне явище. Ідейні впливи з Заходу й Сходу, незважаючи на їх інтенсивність, не змогли б породити такого широкого масового руху, якби в Білорусії і Литві не існувало розвинутих міст, не було постійно збільшуваного стану городян, ідеологи якого в системі реформаційно-гуманістичних ідей і понять відбивали антифеодальні настрої передових верств суспільства. Їхні ідейні пошуки зумовлювалися передусім внутрішніми обставинами. Ця думка автора є правильною і буде плідною при дослідженні історико-філософського процесу й на Україні, особливо у подоланні традиційного пояснення українського духовного життя різними «впливами» (грецькими, латинськими, польськими тощо), що йде ще від минулого століття. Адаже будь-який «вплив» і навіть взаємодія нічого не пояснюють, вони є порожнечою,— говорить В. І. Ленін у «Філософських зошитах»,— коли не з'ясовано внутрішні основи їх здійснення.

² Е. С. Прокошина. Мелетий Смотрицький, стор. 62—63 та ін.

У книзі С. О. Подокшина розкрито глибокий вплив реформаційного руху на розвиток культури, освіти, книгодрукування в Білорусії і Литві, на формування національної самосвідомості білоруського та литовського народів, на поширення серед широких народних мас антифеодальних, раціоналістичних, атеїстичних і матеріалістичних ідей.

Автор переконливо показує, що реформація у Литві й Білорусії багато в чому була виявом своєрідних гуманістичних ідей і підґрунтя утопічних теорій перебудови суспільства. При цьому він звертає особливу увагу на такі три обставини. По-перше, в умовах, коли в усіх сферах духовного життя панувала теологія, соціально-політичні вчення були водночас і богословськими ересями. Адже в що епоху свідомість народних мас, їхня психіка ще не могли сприйняти світські доктрини, а для того, щоб залучити маси до участі в русі, необхідно було сформулювати теорію, яка виражає мету руху в системі ідей, образів, доступних народові. Тому мова релігійного пророцтва, якою зверталися до народу ідеологи реформації, була в той час єдиною зрозумілою і здатною підняти маси на боротьбу. По-друге, у створенні утопічних ідеалів плебейських мас міста і села величезну роль відіграла біблія, перекладена рідною мовою. Миряни, які самі читали біблію, значно вільніше могли формувати свою суспільну думку, незалежно від тих ідей, які вкладали їм у голови офіційні теологи. Енгельс вважав, що Лютер, переклавши біблію, дав у руки народному рухові могутню зброю, яку селянство використало у боротьбі проти князів, шляхти, попів³. І по-третє, критикуючи існуючий суспільний лад, плебейсько-селянські ідеологи посилалися на авторитет ранньохристиянської традиції, на громади перших християн, де не було приватної власності, майнової нерівності, класових і національних відмінностей, світської влади і церковної ієрархії.

На відміну від багатьох дореволюційних дослідників, таких, зокрема, як О. Левницький, які вважали реформацію в нашій країні рухом, поширеним лише серед феодальної верхівки, С. О. Подокшин доводить, що вона тією чи іншою мірою охопила всі стани білоруського і литовського суспільства. Якщо шляхта та магнати були виразниками поміркованого реформаційного руху без антифеодальної спрямованості, то міські низи і радикально настроєні середні верстви городян вступали як виразники антифеодальної опозиції, до якої приєдналася і певна частина селянства.

Пов'язуючи початок реформаційного руху в Білорусії й Литві переважно з кальвінізмом, автор розглядає далі виникнення радикального напрямку і поширення соціалізму в Білорусії. Виклавши історію ре-

формаційного руху, С. О. Подокшин аналізує соціологічні погляди ідеологів міських низів і селянства, раціоналізм та атеїзм у світогляді антитринітаріїв, зв'язок еретичного руху з реформацією.

Цілком закономірно, що найбільшу увагу приділено напрямку радикальної реформації, антитринітаризму, детально проаналізовано філософські проблеми, що виростили саме на цьому ґрунті. В зв'язку з цим у монографії розглядаються праці С. Будного «Катехізіс», «Передмова та коментарі до Нового завіту», «Про найголовніші засади християнської віри», «Про світську владу» та ін., твори М. Чеховиця «Християнські бесіди», «Про походження помилок дітохрещениців», твори Петра з Гоньондза, Гжегожа Павла, Яна Немоєвського тощо. Ці праці автор зіставляє з творами католицьких полемістів М. Лаша, М. Сміглецького, І. Поводовського, С. Решки, К. Вільковського, П. Скарги, І. Потія та інших.

На жаль, розділ книги, у якому йдеться про раціоналізм та атеїзм і який для читача-філософа становить найбільший інтерес, є невеликим за обсягом. Але і він дає надзвичайно багатий матеріал для вивчення історії зародження і розвитку вільнодумства та атеїзму в нашій країні. Зауважимо, до речі, що твори, породжені реформацією, ще не стали об'єктом вивчення наших атеїстів, хоча таке дослідження могло б бути дуже корисним не лише для теорії атеїзму, а й для практичної роботи в цій галузі.

Відзначимо деякі недоліки книги. Автор стверджує, що реформація в Білорусії і Литві була широким, масовим рухом, який охопив усі верстви тогочасного суспільства, і досліджує три основні його потоки: лютеранство, кальвінізм, антитринітаризм. Зважаючи на те, що населення Білорусії у своїй переважній масі було православним, виникає питання, якою мірою реформаційний рух у Білорусії був реформацією православної церкви? Якщо цей рух не торкнувся православної церкви і переважної більшості населення Білорусії, що нею об'єднувалось, то він не міг бути дійсно масовим. Якщо ж він був виразом реформації православної церкви, а не лише відгомном німецьких, чеських і польських впливів, що йшли від католицької реформації, то в чому він полягав? На це питання ми не знаходимо відповіді в книзі.

На нашу думку, це питання залишається відкритим тому, що автор не бере до уваги такої інституції тогочасного суспільства, як братства, братські школи, які були і осередками освіти, науки та культури, і осередками боротьби проти католицизму і полонізації. Саме навколо них групувалися письменники-полемісти. Братства існували не лише в Литві, Білорусії, а й на Україні. До того ж, хіба православна церква не переживала в той час найглибшої кризи і хіба не були братства протестом проти її організаційних принципів, загни-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 350.

вання її ієрархії, її духовного і культурного убозтва і певною спробою реформи саме інституту православної церкви? Ця реформа проводилась на тлі антифеодальної і національно-визвольної боротьби міських і селянсько-козацьких народних мас і спрямовувалась не лише проти покалічення, за яким стояли польські магнати, а й проти православних ієрархів. Саме до таких роздумів нас спонукають дослідження істориків, які пов'язують реформаційний рух, зокрема на Україні, з діяльністю братств.

Помітним внеском у розробку історико-філософських проблем є також монографія Е. К. Дорошевича «Аніол Довгїрд — мислитель епохи просвітництва», видана 1967 року в Мінську. Наукова спадщина Довгїрда вже висвітлювалась у ґрунтовній публікації польського вченого С. Качмарка. Але поза увагою цього дослідника залишилась велика кількість наукових праць Аніола Довгїрда, бо їх доля була невідомою. Е. К. Дорошевич доклад чимало зусиль, щоб відшукати ці праці. Виявилось, що деякі з них зберігаються в архівах і книгосховищах Вільнюса, Ленінграда і, що для нас особливо цікаво, у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР.

Дослідження друкованих і рукописних праць мислителя, архівних матеріалів, філософських творів інших учених кінця XVIII — початку XIX ст. дозволило авторів монографії дійти висновку, що Довгїрд був останнім представником просвітництва, який критикував суб'єктивний ідеалізм і трансцендентальну філософію І. Канта з позицій здорового глузду. Разом з тим у монографії показано, що Довгїрд не обмежувався цією критикою, а й, наслідуючи традиції Ф. Бекона, Д. Локка, Е. Б. Кондільяка, обґрунтував реальність і дійсність людських знань, об'єктивне існування матеріального світу, отже, захищав, розвивав і зміцнював позиції філософії просвітництва. І хоча при цьому він намагався примирити свою католицьку совість з філософськими ідеалами просвітництва, в його творах висловлюється чимало плідних ідей. Вони стосуються співвідношення логіки й математики, логіки й теорії ймовірності, аналізу мови, її генезису, зв'язку з мисленням, її семантичної функції. Як показує автор, у логіці і гносеології доробок Довгїрда набуває найбільшого ступеня звільнення від теологічних форм мислення.

З інтересом читаємо ті сторінки книги, де автор змальовує філософське тло, на якому розгорталася творчість Довгїрда, з'ясовує ідейні джерела, що вплинули на формування його філософських поглядів. Зокрема, у монографії показано близькість Довгїрда до таких просвітників, як Казимір Нарбут, Мартин Почобут, брати Снядецькі, Вінцентій Крачевський, Петро Славинський. Автор погоджується з Стефаном Качмарком, який слушно вважає Аніола Довгїрда одним з найвидатніших

представників польського просвітництва, ставить його поряд з Станицем, Коллонтаєм і Яном Снядецьким. Взагалі у книзі добре висвітлено значення польської культури і зокрема філософії для розвитку суспільної думки Білорусії. При цьому автор розрізняє впливи польських прогресивних, а також реакційних суспільних учень на духовне життя Білорусії. «Якщо реакційна клерикальна ідеологія, — говорить він, — активно сприяла придушенню будь-яких елементів класової і національної самосвідомості білоруського народу, то передова польська культура, ідеологія польських просвітників XVIII ст. мали сприятливий вплив на розвиток прогресивної філософської думки в Білорусії і Литві»¹.

Встановлення зв'язків культур братніх народів є, безперечно позитивною стороною монографії Е. К. Дорошевича. Але, на жаль, автор говорить переважно про вплив польської культури і майже не досліджує зворотного процесу. Білоруське просвітництво змальовується надто скупо, хоча, як видно з попередніх публікацій автора, для висвітлення цього питання вже є певний матеріал. Звичайно, не можна не погодитися з думкою автора, що хронологічні рамки просвітництва неоднакові в різних країнах і що найбільший його розквіт припадає на кінець XVIII і початок XIX ст. Не викликає сумніву й те, що філософія просвітництва навіть в одній країні може репрезентуватися різними напрямками (напр. вольтеріанством, русоїзмом, фізіократизмом і т. д. — у Франції другої половини XVIII ст.). Але все-таки у книзі, присвяченій мислителів-просвітників, хотілось би більше прочитати про суть і закономірності розвитку просвітництва взагалі, а також про особливі форми його вияву в Білорусії, про традиції білоруського просвітництва, про те неповторне, своє, що внесли білоруські просвітники в загальну скарбницю філософської думки братніх народів.

Усі три книги білоруських учених, які ми розглянули, є серйозними і цілком оригінальними науковими дослідженнями. Значення цих праць не лише у розв'язанні порушених питань, а й у тому, що вони звертають увагу на необхідність широкого узагальнення щодо філософської суті полемічної, реформаційної і просвітницької літератури, вимагають осмислення загальних закономірностей і особливих форм вияву цих етапів розвитку філософської думки. Творчий доробок білоруських колег у цій галузі особливо цінний для українських істориків філософії, бо він є досвідом, на який вони зможуть спертися, приступаючи до ґрунтовного вивчення філософської думки України XVI—XVIII ст.

В. М. НІЧИК

¹ Э. К. Дорошевич. Аниол Довгирд — мыслитель эпохи Просвещения. Минск, 1967, стор. 8.

Нові книги

Філософська література, що вийшла на Україні 1969 року

- Загальні питання філософії та соціології
- Бібліографія праць Інституту філософії АН УРСР (1946—1967). Склали: Т. А. Корчинська, О. З. Лаврова і Є. В. Пронюк. К. 136 с. (Ін-т філософії АН УРСР. Центральна наукова бібліотека).
- В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. К., Вид-во Київського ун-ту. 270 с.
- ГАНОВ В. А. Марксистсько-ленінська філософія — методологія природничих і суспільних наук. К. 48 с. (Київський політехн. ін-т).
- ГОРСЬКИЙ В. С. Соціальне середовище та історико-філософський процес. К., «Наукова думка». 184 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).
- ДАНИЛЕНКО В. І., САВЧУК М. П. Про розвиток В. І. Леніним методології наукової критики. К. 52 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Діалектичний і історичний матеріалізм. Вид. 2. К., Політвидав України. 370 с.
- ЖУЧЕНКО В. С. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. К., Вид-во Київського ун-ту. 183 с.
- КОЛОДНА А. І. Теоретичні джерела марксистської філософії. Чернівці. 46 с. (Чернівецький ун-т).
- Ленінський етап в розвитку марксистської філософії. Сб. научн. работ кафедр філософії. Днепропетровск. 204 с.
- Методична розробка з питань викладання філософії у вузі. (36 статей). Ч. I. К., Вид-во Київського ун-ту. 106 с.
- Проблеми філософії. (Міжвідом. наук. збірник). Відп. редактор Д. Х. Острянин. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 10, 122 с. Вип. 11, 142 с. Вип. 12, 109 с. Вип. 13, 177 с. Вип. 14, 177 с.
- Торжество ленінських філософських ідей на Україні. Відп. ред. В. Ю. Євдокименко. К., «Наукова думка». 351 с.
- Філософія та соціологія. (Матеріали наук. конференції аспірантів та молодих науковців). К., «Наукова думка». 254 с. (Ін-т філософії АН УРСР).
- Діалектичний матеріалізм
- БОРЗЕНКО А. В. Суспільний розвиток і проблема мети. Львів, Вид-во Львівського ун-ту. 147 с.
- ВДОВИЧЕНКО Г. Г. Ленинская теория отражения и информация. К. 37 с. (Киевский ун-т).
- ВДОВИЧЕНКО Г. Г. Материя и основные формы ее существования. К. 70 с. (КГУ. Ін-т підвищення квал. преподав. обществ. наук).
- ЖДАНОВ Д. А. Возникновение абстрактного мышления. Х., Изд-во Харьковского ун-та. 175 с.
- ЗЕМЛЯНИЙ М. Логіка. Вип. 2. 134 с. (Київський ун-т).
- ЗЛОТИНА М. Л. Диалектика как учение о всеобщей связи и развитии. К. 33 с.
- КЛЮЧНИКОВ В. П. Методологічні основи критики В. І. Леніним ідеалізму. К., Вид-во Київського ун-ту. 202 с.
- КОПНИН П. В. В. И. Ленин и материалистическая диалектика. К., Политиздат Украины. 196 с.
- ЛЕДНИКОВ Е. Е. Проблема конструкторов в анализе научных теорий. К., «Наукова думка». 148 с. (АН УССР. Институт философии).
- Філософські питання природознавства
- ДЫШЛЕВЫЙ П. С. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. К., «Наукова думка». 367 с. (АН УССР. Ін-т філософії).
- Ленинское философское наследие и особенности развития современного естествознания. (Материалы респ. научн. конференции. 10—12 дек. 1969 г.). Х. 253 с.
- ПАВЛОВ Т. До діалектичної єдності дарвінізму і генетики. К. 44 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПОЛИЩУК И. А. Ленинская теория отражения и современная нейрофизиология. К. 24 с. (Об-во «Знание» УССР).
- Философские вопросы медицины и биологии. Сб. статей. Ответств. редактор Е. Г. Федоренко. Вип. 3. К., «Здоров'я». 214 с.
- Философские проблемы медицины. Ответств. редактор С. С. Гурвич. К., «Здоров'я». 286 с.
- Філософські проблеми сучасного природознавства. Міжвідом. наук. збірник. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 14, 193 с. Вип. 15, 144 с. Вип. 16—17, 286 с.

ШУГАЙЛИН А. В. В. И. Ленин и философские вопросы релятивистской механики. К., Изд-во Киевского ун-та. 237 с.

Історичний матеріалізм.
Науковий комунізм.

БАРДАГОВА Л. Морально-политическое единство, братство и дружба народов СССР — триумф ленинской национальной политики. Днепропетровск, «Промінь». 48 с.

БЕЛОДЕД И. К. Развитие языков социалистических наций СССР. К., «Наукова думка». 307 с.

БІЛАН Г. М., ХАРЧЕНКО В. І. Закономірності розвитку світової системи соціалізму. Львів. 31 с.

БІЛОДІД І. К. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві. К., «Наукова думка». 91 с.

БОРОВСКАЯ Л. П. Ленинский принцип участия масс в хозяйственном управлении и его осуществление на современном этапе коммунистического строительства. К. 39 с. (Об-во «Знание» УССР).

БОРТНЯК Я. М. Національно-визвольний рух і світовий революційний процес. К., Політвидав України. 175 с.

БУЛАННИЙ І. Т. Виховання радянського патріотизму. Х., «Прапор». 104 с.

В. І. Ленін і деякі питання історичного матеріалізму. Вип. І. Чернівці. 98 с.

В. І. Ленін і проблеми науково-технічної революції. Відп. редактор В. І. Войтко. К., Вид-во Київського ун-ту. 284 с.

ГАЛУЗА С. Г. Науково-технічний прогрес і господарська реформа. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Диалектика общественного развития. Сборник научн. работ. Ответств. редактор С. Н. Черненко. Днепропетровск. 293 с.

Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС. К., Вид-во Київського ун-ту. 270 с.

ЕБІН Н. І. В. І. Ленін і науково-технічна революція. К. 50 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЗАСАНСЬКИЙ В. В. Економічні закономірності поступового переростання соціалістичної праці в комуністичну. Львів, Вид-во Львівського ун-ту. 200 с.

ЗАЦЕПИН В. И. Коллектив и его развитие. Ровно. 35 с. (Ровен. обл. орган. об-ва «Знание» УССР).

ҚИСІЛЬ В. Ю. Национально-визвольний рух. Львів. 32 с.

КОЗАКОВА М. Ф. В. І. Ленін про закономірності розвитку людських потреб. Львів. 28 с.

КОНОВОДЧЕНКО И. Моральные и материальные стимулы в действии. Одесса, «Маяк». 87 с.

Ленінська теоретична спадщина і питання будівництва соціалізму та комунізму. (36 статей кафедр сусп. наук). Одеса. 100 с.

Ленінське вчення про матеріальні і моральні стимули та його здійснення в період будівництва комунізму. Відп. редактор А. А. Чухно. К., Вид-во Київського ун-ту. 286 с.

Ленінський етап у розвитку наукового комунізму. Відп. редактор Й. Д. Ремезовський. К., Вид-во Київського ун-ту. 235 с.

ЛОГВИНОВ М. В. Роль суб'єктивного фактора в будівництві комунізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

МУРАСТИЙ О. Д. Ленінське вчення про мирне співіснування і його дальший розвиток КПРС. К. 51 с.

НІКОЛЬНИКОВ Г. А. Интернаціоналізм і націоналізм — непримиренні світогляди. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

НОВОСЕЛОВ А., ГЛАЗЫРИН В. Образование мировой системы социализма — торжество ленинской теории социалистической революции. Днепропетровск, «Промінь». 54 с.

ОССОВСЬКА Р. П. Про зростання ролі громадських організацій в комуністичному будівництві. К., Вид-во Київського ун-ту. 26 с.

ПАЛКІН Ю. І. Матеріальні і моральні стимули в комуністичному будівництві. К. 48 с.

ПЕРЕПЕЛИЦЯ А. М., СОБОЛЕВ В. А. Наукові основи керівництва суспільством. Х. 25 с. (Харківський ун-т).

Питання наукового комунізму. (Міжвідом. наук. збірник). Відп. редактор Й. Д. Ремезовський. К., Вид-во Київського ун-ту. 1969. Вип. 4, 146 с. Вип. 5, 154 с. Вип. 6, 125 с. Вип. 7, 126 с.

ПОГОРЕЛОВ М. С., ТЕМНЕНКО І. І. Зміна характеру суспільної праці в період переходу до комунізму. К. 50 с. (Київський ін-т народного господарства).

ПОЛІЩУК И. П. В. И. Ленин и проблема преемственности в развитии духовной культуры. К., 41 с. (Об-во «Знание» УССР).

ПОЛУРЄЗ В. І. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу. К., Вид-во Київського ун-ту. 132 с.

Посилення ролі соціалістичної надбудови при переході до комунізму. Респ. міжвідом. збірник. Відп. редактор П. Д. Коваль. К., «Наукова думка». 187 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).

Прогнозирование социальных процессов в социалистическом обществе. Наука как объект управления. Вып. I. К., «Наукова думка». 296 с.

САВЧУК М. П. Історичний матеріалізм і соціальні дослідження. К. 38 с. (Київський політехн. ін-т).

СЕРИЙ І. М. Наука і розвиток продуктивних сил комунізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

СМОЛЯКОВ Л. Я. Ленінське розуміння соціальної суті техніки і науково-технічного прогресу. К. 33 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Социальное управление и проблемы планирования социалистического развития производственного коллектива. Львов, Изд-во Львовского ун-та. 267 с.

Социально-политические и этические проблемы управления в социалистическом обществе. К., «Наукова думка». Вып. 2. 272 с. Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания. Ответств. редактор В. Г. Пичугин. К., «Наукова думка». 224 с. (АН УССР. Ин-т философии). Строительство коммунизма и проблемы сближения наций. Ответств. редактор А. А. Макаренко. К., «Наукова думка». 220 с. (АН УССР. Ин-т философии).

СТУКОЛОВ И. М. Категория потребности в системе долгосрочного прогнозирования. К. 30 с. (Об-во «Знание» УССР).

ТЕРЕЩЕНКО В. Ф. Марксизм-ленинизм об объективной необходимости стимулирования труда при строительстве экономического фундамента коммунизма. К. 23 с.

ТКАЧУК В. Е. В. И. Ленин о диалектическом взаимодействии образования, культуры и экономики. К. 34 с. (Об-во «Знание» УССР).

ЦВЕТКОВ В. Ленінська наука організації праці й управління. К., Політвидав України. 401 с.

ХИЛЮК Ф. М., ЛИСИЧКИН В. А. Методы прогнозирования научно-технического прогресса. К. 134 с.

Соціологія

АЛЫМОВ А. Н., САВЧЕНКО А. П. Научные основы управления производством. Донецк. 31 с.

БАЙКІН Ф. Ф. Побут і розвиток особи. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

БОГОЛЮБОВ О. М. Машина і людина. К., «Наукова думка». 127 с.

В. І. Ленін і деякі проблеми соціології. Відп. редактор П. Д. Коваль. К., «Наукова думка». 301 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).

ВАЛУЙСЬКИЙ О. О. Робітничий клас і управління виробництвом. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ВОЙТКО В. І. Соціологічна спадщина В. І. Леніна і сучасність. К. 44 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ДОБРОВ Г. М. Научно-техническое прогнозирование в связи с потребностями социалистической экономики. К. 19 с.

ЄРЕМЕНКО В. Людина і техніка. К., Політвидав України. 72 с.

ЗЛОЧЕВСКИЙ С. Е. и др. Информация в научных исследованиях. К., «Наукова думка». 289 с.

КАЛЬСІН П. І. Зближення культурно-побутових умов життя сільського і міського населення. К. 59 с. (Т-во «Знання» УРСР).

МАРТЫНЕНКО П. Ф. Социология международных отношений. К. 98 с. (Киевский ун-т).

РЕНТЮК М. В. Виховні функції суспільства і сім'ї. Деякі соціологічні проблеми взаємозв'язку суспільства і сім'ї. К., Вид-во Київського ун-ту. 193 с.

Человек и техника. Материалы конференции. Под. ред. В. И. Войтко. К. 76 с.

ЧЕРНЕНКО Л. Д., КОСОЛАПОВ В. В. Элементы организации и управления научными исследованиями. К. 326 с.

Етика

ВІННИК А. Я. Ідеал молоді. Донецьк, «Донбас». 105 с.

ДІДЕНКО Л. Я. Праця і формування комуністичної особи. К. 28 с.

ДІДЕНКО Л. Я. Трудове виховання та формування нової людини. К. 34 с. (Київський політехн. ін-т).

ДОНЧЕНКО Р. І. Свобода і відповідальність. (Марксистська концепція свободи і відповідальності в соціалістичному суспільстві). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Духовний світ молодой радянської людини. Відп. редактор Д. Х. Острянин. К., Вид-во Київського ун-ту. 203 с.

Етика і естетика. Зб. статей. Відп. редактор В. Ф. Передерій. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 5, 167 с. Вип. 6, 143 с.

КИСЕЛЕВ А. А. В. И. Ленин и вопросы этики. Львов. Изд-во Львовского ун-та. 210 с.

НИКОЛАЄНКО Г. В. І. Ленін про працю як основу виховання нової людини. К. 28 с.

ОГНЕВА О. В. Свобода совісті — справжня і мнима. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Свідомість робітника в період будівництва комунізму. Під. ред. Д. Х. Острянина. Харків, Вид-во Харківського ун-ту. 172 с.

ЧОРНОКОЗОВА В. М., ЧОРНОКОЗОВ І. І. Етика вчителя. Педагогічна етика. К., «Радянська школа». 224 с.

Естетика

В. И. Ленин и проблемы художественной культуры. Донецк. 185 с.

ЕЛИСЕЕВА Н. Ф. Эстетический фактор и его роль в производстве. К. 34 с. (Київський політехн. ін-т).

КУДІН В. О. Наука і художня творчість. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЛЕВЧУК Л. Інтуїтивізм і питання художньої творчості. К., «Мистецтво». 93 с.

ЛИСИЙ І. Я. Об'єктивне і суб'єктивне в мистецтві соціалістичного суспільства. Чернівці, Вид-во Чернівецького ун-ту. 33 с.

ШПАРА П. Е. Техническая эстетика и основы художественного конструирования. Ч. I. К. 84 с.

Науковий атеїзм

ВОЗНЯК Н. В. Національне питання і релігія. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ВОЙТКО В., БАРСУК І. Ставлення Комуністичної партії і соціалістичної держави до релігії і церкви. К. 38 с. (Київський політехн. ін-т).

КОСУХА П. І. Модернізація соціально-етичних концепцій християнського сектанства. К., «Наукова думка». 148 с. (АН УРСР, Ін-т філософії).

КОСУХА П. І. Песимізм — соціальна філософія релігії. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КУЦ М. Т. Єговізм без маски. Львів, «Каменяр». 163 с.

ЛЕБІДЬ В. О. Консерватизм і модернізм сучасного православ'я. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЛЕНДЕЛ В. «Ліве християнство» і сучасність. К. 31 с. (Т-во «Знання» УРСР).

МАНЬКО В. М. Ленінська оцінка філософсько-атеїстичної спадщини Г. В. Плеханова. К. 27 с. (Т-во «Знання» УРСР).

МАНЬКО В. М. Полум'яний атеїст. (Г. В. Плеханов про релігію). К. 45 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ПЕТРОВСЬКИЙ Г. Справжній смисл біблійних заповідей. К., Політвидав України. 111 с.

Питання атеїзму. Зб. статей. Вип. 4. Відп. редактор В. К. Танчер. К., Вид-во Київського ун-ту. 141 с.

РУДЕНКО С. А. Як сектанти намагаються примирити бога з наукою. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

СИТЕНКО Л. Т. Модернізм релігії, його особливості і суть. Львів, Вид-во Львівського ун-ту. 206 с.

ЯШИН П. П. Кризис современного баптизма. (О сущности «нового» раскола ЕХБ). Харьков, «Прапор». 39 с.

Критика сучасної буржуазної ідеології

В. І. Ленін і критика буржуазної ідеології. Колект. моногр. К., Політвидав України. 246 с.

МОРОЗ І. Ленинский принцип мирного сосуществования социализма с капитализмом и непримиримость социалистической и буржуазной идеологии. Днепропетровск, «Промінь». 48 с.

НАГОРНА Л. В. І. Ленін про непримиренність соціалістичної і буржуазної ідеології. К., Політвидав України. 91 с.

НИССЕС Е. Е. Кому служат сионисты. Симферополь. «Крим». 64 с.

ОЛЕКСЮК М. М. К. М. Пелехатий. Питання боротьби з буржуазним націоналізмом і клерикалізмом. Львів. 34 с.

РИМАРЕНКО Ю. І. Жовто-блакитний «месія». (Про шовіністичну й расистську сутність українського буржуазного націоналізму). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

СЛОБОДЕНКО А. М. Імперіалістичні концепції війни і дійсність. (Криза зовнішньополітичних псевдотеорій США). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ШИШ А. Ідеологія зради і запроданства. Ужгород, «Карпати». 113 с.

Словник з марксистсько-ленінської соціології

У Радянському Союзі і, зокрема, в нашій республіці останніми роками широко розгорнулися конкретно-соціологічні дослідження. Соціальні процеси у наш час так ускладнилися, що без соціологічного аналізу щодалі важче управляти ними. На багатьох підприємствах України успішно діють соціологічні служби, які займаються соціальним плануванням, вивченням шляхів підвищення трудової і політичної активності трудящих, оптимізацією використання позаробочого часу тощо. Цикли лекцій з соціологічних проблем управління виробничим колективом введені на курсах підвищення кваліфікації керівних науково-технічних працівників деяких міністерств республіки. Соціологія перестає бути тільки «академічною» наукою.

В цих умовах зростає увага громадськості до нових праць з соціології. Знайде, безумовно, широке коло читачів і «Словник марксистсько-ленінської соціології»¹, виданий 1969 року в Берліні. Ця праця є першою спробою викласти у стислій формі марксистсько-ленінське розуміння категорій і понять сучасної соціології. У підготовці словника брали участь провідні філософи, соціологи, психологи, економісти, математики НДР.

Словник охоплює широке коло філософських, методологічних, соціологічних, соціально-психологічних та інших понять. Особливу увагу звернено на виклад категорій діалектичного та історичного матеріалізму, які складають методологічну основу соціології як теорії «середнього рівня». Цим категоріям присвячено більше третини статей.

Хоча словник не претендує на роль посібника з методології, але охоплене ним коло власне філософських питань таке значне, що певною мірою він може виконувати й цю функцію. Змістовно написані, зокрема, статті про абстракцію, свідомість, властивість, пізнання, експеримент, каузальність, модель, теорію. Заслужують на увагу визначення таких понять, як суспільство, особа, діяльність, світогляд, інтерес, свобода, науковий комунізм, соціалізм, нація. Належне місце відводиться викладові марксистсько-ленінського розуміння суспільно-економічної формації, з'ясуванню історичної ролі робітничого класу, аналізу форм суспільної свідомості. Статті з цих питань написані в наступальному, партійному дусі і протиставляються буржуазним концепціям антикомунізму.

Переважну більшість статей (156 із 255) автори, природно, присвячують поняттям власне соціології. Умовно їх можна поділити на три групи: окремі галузі марксистської соціології (індустріальна, аграрна, військова, медична, соціологія праці, права, релігії, знання, сім'ї, культури, малих груп); галузі наукового знання, що суміжні з соціологією і методи яких використовуються в соціологічних дослідженнях (психологія праці, соціальна психологія, семіотика, соціографія, статистика, екологія, економетрика, прагматика, соціальна типологія); нарешті, основні методи, прийоми і види конкретних соціальних досліджень. В останню групу понять увійшли методи вивчення громадської думки, мотивів поведінки тощо.

Автори виходять з того, що життєвість марксистсько-ленінських суспільних наук забезпечується систематичним аналізом нових суспільних явищ, своєчасним виявленням нових тенденцій розвитку суспільства. Формою такого аналізу виступають конкретні соціальні дослідження, що виконують функцію зв'язку суспільних наук з практикою соціалістичного будівництва, сприяють науково обгрунтованому управлінню соціальними процесами.

Емпіричні дослідження є специфічною фазою наукового вивчення соціальної дійсності. Вона нерозривно пов'язана з теоретико-аналітичною фазою. Важливе завдання емпіричного дослідження, підкреслюють автори, полягає в тому, щоб здійснювати безпосереднє зіставлення теорії з соціальною дійсністю, наближувати до життя загальнонаукові концепції і схеми, в результаті чого наука звільняється від застарілих положень і шаблонних тверджень, що не відповідають новим умовам (стор. 101—102).

¹ Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie. Herausgegeben von W. Eichhorn I, E. Hahn, G. Heyden, M. Puschmann, R. Schulz, H. Taubert. Berlin, Dietz Verlag, 1969. 535 S.

Було б неправильно переоцінювати пізнавальні можливості емпіричних досліджень. Ці дослідження виходять з окремих явищ і полягають у збиранні, упорядкуванні та систематизації соціальних фактів. На основі обробки емпіричних даних отримують відомості щодо загальних властивостей та ознак, притаманних певному класові явищ. На даному етапі дослідження фіксується емпірично загальне. Лише на теоретичній фазі пізнаються системні зв'язки, які мають суттєвий, необхідний характер. Теоретичний аналіз розкриває причини існування загальних властивостей та ознак, закони суспільного розвитку.

Автори наголошують на тому, що емпіричне дослідження має певні передумови; його мета, структура, методологічні вихідні принципи, форма аналізу первинних даних визначаються досягнутим рівнем теорії. Теоретичні передумови емпіричного дослідження складаються з таких елементів: а) теорія суспільства як загальна методологія конкретного дослідження. Кожний емпірично досліджуваний елемент суспільства може бути науково відображений лише тоді, коли він розглядається як складова частина цілісного суспільного організму; б) соціологічна теорія соціальної системи або підсистеми, до складу якої входить об'єкт емпіричного дослідження або з якою він певним чином пов'язаний; в) теоретичні положення різних конкретних наук (залежно від досліджуваного об'єкта).

Складний, багатоплановий предмет марксистської соціології зумовлює необхідність поєднання різних методів його пізнання. Оскільки теоретичні передумови емпіричного дослідження складаються з положень загальної соціологічної теорії, спеціальних соціологічних теорій, а також теорій інших суспільних наук, питання методології в цих умовах набувають великого значення. Зокрема, особливої уваги потребують гіпотези, які утворюють основу конкретного дослідження.

Автори послідовно проводять тезу про відсутність принципових обмежень для узагальнення емпіричних результатів. У зв'язку з цим вони критикують теоретичні основи буржуазної соціології, яка заперечує можливість широких соціальних узагальнень, вбачає в емпіричному дослідженні, позбавленому загальних теоретичних передумов, єдиний вид наукового соціального дослідження. Емпіризм абсолютізує вивчення окремих деталей соціальної дійсності, зокрема невеликих суспільних груп, робить поверховим соціологічний аналіз. Разом з тим автори словника не спрощують процесів, які відбуваються в буржуазній соціології. Було б неправильно, зазначають вони, вважати всю буржуазну соціологію суто емпіричною. Поряд з пануючою емпіричною соціологією останнім часом з'являються дослідження іншого характеру, автори яких відмовляються від позиції крайнього емпіризму. Ця тенденція, поширення якої аж ніяк не слід перебільшувати, є реакцією на зростаючий вплив марксизму-ленінізму і виразом ідейно-теоретичної кризи буржуазної емпіричної соціології.

Чимало статей словника присвячено марксистсько-ленінському тлумаченню соціальних відносин. Авторі спиняються на таких поняттях, як соціальна дистанція, престиж, соціальний конфлікт, авторитет, соціальний та виробничий клімат, соціальна роль, та багатьох інших. Деякі з них широко вживаються в марксистській соціологічній літературі, інші вперше пропонуються у відповідній інтерпретації. Так, за авторами, виробничий клімат — «термін, вживаний для позначення цілісності типових групових способів поведінки працівників підприємства» (стор. 74). Такий клімат визначається виробничими відносинами і залежить від багатьох чинників (технологічного процесу виробництва, естетичного оточення людини, стилю керівництва і особистого прикладу керівника, способів поєднання особової, політико-організаційної і кваліфікаційної структури малої групи з виробничим колективом тощо).

Чимало категорій і понять відображають різні аспекти сучасної науково-технічної революції. Останню словник визначає як «переворот у продуктивних силах нашої епохи, викликаний переходом від механізованих виробничих систем до автоматизованих», як «єдність трьох сторін: 1) систематичне і свідоме використання закономірностей природи і суспільства в загальному процесі виробництва (наукова сторона); 2) застосування комплексно-автоматизованих систем отримання і переробки даних (технічна сторона); 3) ставлення суспільної людини до природи, яке змінюється в процесі оволодіння нею (соціальна сторона)». Значно прискорюючи розвиток соціалістичного суспільства, науково-технічна революція висуває проблему наукового передбачення в число найактуальніших.

В умовах інтенсивних змін у виробництві важливим чинником стабільності соціальної системи є адаптація найширших верств населення до нового соціально-технічного середовища. Чим швидше відбувається адаптація, тим вищі темпи суспільного розвитку. В словнику аналізуються умови, за яких формуються нові колективні норми, в результаті чого і відбувається соціальна адаптація (стор. 18).

Протягом останніх років «соціальне замовлення» суспільним наукам набуло особливо конкретного, практичного характеру. В статті словника «Марксистсько-ленінська наука управління» визначаються, наприклад, такі актуальні проблеми соціального управління: проблема організаційних зв'язків народногосподарської системи з окремими господарськими осередками, зв'язків, які повинні, по-перше, реалізувати зростаюче значення центрального державного управління і, по-друге, забезпечити посилення

особистої відповідальності виробничників; проблема дальшого удосконалення соціалістичної демократії, забезпечення безпосередньої участі трудящих в управлінні суспільством; проблема ефективної організації наукових досліджень, своєчасного впровадження результатів цих досліджень у виробництво та ін. (стор. 325—326).

Більшість дослідників-марксистів погоджується зараз з тим, що теоретичне і практичне вирішення проблем соціального управління, планування, прогнозування та ін. залежить значною мірою від успіхів теоретичної розробки такого методу пізнання об'єктів складної природи, як системний аналіз. Цієї думки дотримуються і автори словника. Необхідність системного аналізу спричинена не тільки внутрішньою логікою розвитку сучасного теоретичного знання, але ще більше потребами соціалістичного управління і планування. Системний підхід до явищ має увійти до теоретичного арсеналу молодшої науки управління. Така позиція авторів відбилася на визначенні предмета даної наукової дисципліни: управління — це «наука про загальні закономірності, методи і засоби раціонального здійснення соціалістичного поділу праці, кооперування і комунікації в усіх сферах суспільного життя, найефективнішої організації продуктивних сил з метою досягнення оптимальної життєдіяльності системи соціалізму, а також її підсистем» (стор. 320—321).

Специфіка науково-управлінської проблематики полягає в тому, що її вирішення потребує використання фактичних знань і методів багатьох наук, вироблення єдиного погляду на різноманітні сфери суспільної системи розвинутого соціалізму. Наука управління стоїть, таким чином, перед проблемою синтезу структур знання, які виникли в різні історичні часи, внаслідок діяння різних соціальних суб'єктів, за допомогою різних методів. Ці структури, природно, не можуть бути інтегровані механічним шляхом. Здійснення послідовно наукового синтезу фактичного і методичного матеріалу, нагромадженого в рамках різних наук, переосмислення його під кутом зору науково-управлінської проблематики, вироблення відповідного категоріального апарату, органічне поєднання організаційного, формального аналізу з соціально-класовим, змістовим, а також розв'язання інших теоретико-методологічних питань є загальною необхідністю.

На відміну від марксистсько-ленінської науки управління, яка розглядає закономірності розвитку і функціонування соціалістичного суспільства в цілому, індустріальна соціологія займається переважно промисловим підприємством. Предмет свого дослідження вона розуміє як систему. Цю обставину автори вважають першорядною. Вони розглядають підприємство не лише з матеріально-технічного боку, а як соціально-економічну систему з притаманною їй складною цільовою функцією і соціальною структурою, як сукупність соціальних відносин, що виникають у процесі спільної праці великих мас людей. Вивчаючи соціальну мобільність працівників соціалістичного підприємства, розвиток його кадрової структури, міграцію робочої сили та інші актуальні проблеми, індустріальна соціологія вбачає в них точки перетину багатьох соціальних процесів, враховує всю складність зазначених явищ.

Марксистсько-ленінська індустріальна соціологія принципово відрізняється від буржуазної. У словнику підкреслюється, що буржуазні соціологи схильні абсолютізувати самодостатність, незалежність промислового підприємства; всю різноманітність суспільних відносин колективу підприємства вони зводять лише до психологічних міжособових зв'язків. Марксистська індустріальна соціологія охоплює теоретичним аналізом значно ширшу сферу соціального буття. В її предметі автори виділяють три кола проблем: а) рушійні сили соціалістичного суспільства, які виникають внаслідок збігу головних об'єктивних інтересів колективів трудящих з суспільними потребами; б) механізми формування соціалістичних колективних відносин; в) тенденції і закономірності групової діяльності людей, порядок приведення її у відповідність з економічною системою соціалізму (стор. 215—220).

Словник є першою спробою такого жанру в марксистській соціологічній літературі. Цим, напевно, й пояснюються недоліки, яких авторському колективу не вдалося, на жаль, уникнути.

Недостатньо розробленим у літературі є визначення предмета марксистської соціології. Одні дослідники отожднюють його з предметом історичного матеріалізму, інші вважають соціологічні дослідження теорією «середнього рівня», проміжною між історичним матеріалізмом і конкретним вивченням особи та її поведінки в групі. Нарешті, є й така думка, що соціологія — конкретна емпірична наука, з того ж ряду що й економіка праці або інженерна психологія. Оскільки немає чіткого визначення предмета соціології, то й межі соціологічного аналізу залишаються неокресленими, і нерідко поняттям «соціологічний» іменуються найрізноманітніші явища — від нації і класу, суспільно-економічної формації до виробничого процесу, життєвого рівня, інформативності, творчості тощо. Не уникли згаданого недоліку і автори словника. Предметом марксистської соціології є, на їхню думку, «закони виникнення, розвитку і структури суспільного життя людей та його процесів різного значення і впливу» (стор. 432). І хоч далі робляться спроби якось уточнити це всеосяжне визначення і виділити специфіку соціологічного знання, та абстрактний підхід до предмета соціології позначився на всьому словнику. Він перенасичений статтями, що стосуються питань суто

політико-економічних, психологічних, етичних, гносеологічних, логічних і мають вельми віддалене відношення до соціологічних досліджень.

Автори загалом вдало, з критичних позицій аналізують провідні концепції сучасної буржуазної соціології. Проте відомостей про рівень, основні напрями соціологічних досліджень у Радянському Союзі й інших країнах соціалізму, зокрема НДР, у словнику немає. У передмові та у статті про історію соціології лише побіжно згадується, що існує і радянська соціологія.

Відомо, що останніми роками соціологи Радянського Союзу провели чимало цікавих досліджень, їхні книжки і статті друкують зарубіжні видавництва. Прикро, що на сторінках словника не зустрінеш жодного прізвища соціолога з соціалістичних країн. Така «скромність» недоречна ще й тому, що словник перевидається в ряді капіталістичних країн, і у читача може скластися хибне уявлення про стан соціологічних досліджень в країнах соціалізму.

Істотного уточнення вимагають визначення окремих розділів соціологічної науки, зокрема таких, як аграрна соціологія, соціологія сім'ї, медицина соціологія тощо. Недостіть глибоко викладається зміст понять «розвинуте соціалістичне суспільство», «програмоване суспільство». В даному випадку слід було, очевидно, залучити матеріали про динаміку соціалізму як суспільно-економічної форми організації соціальної діяльності.

Взагалі ж ґрунтовна праця соціологів НДР відіграє позитивну роль у піднесенні рівня соціологічних досліджень, посиленні їх впливу на процес будівництва нового суспільства.

Б. Б. ЖИЛІН,
В. В. КОСОЛАПОВ.
Б. В. ПОПОВ

Книга про сучасні напрями у логіці

N. Rescher. Topics in philosophical logic. Dordrecht — Holland. 1968, XIV + 347 p.

Під філософською логікою автор книги, професор Піттсбурзького університету, розуміє ті розділи символічної логіки, які мають або можуть мати істотне застосування при обговоренні проблем філософії і філософських (методологічних) проблем логіки. Повне уявлення про ці розділи дає зміст книги: 1) сучасний розвиток філософської логіки; 2) модальна логіка; 3) теорія епістемічних модальностей; 4) багатозначна логіка; 5) діаграми Венна; 6) проблема «випадкових індикативів», 7) логіка існування; 8) нестандартна логіка; 9) ймовірнісна логіка; 10) хронологічна логіка; 11) топологічна логіка; 12) логіка твердження; 13) логіка переваги; 14) деонтична логіка; 15) загальний начерк методу.

Зрозуміло, що не всі ці розділи автор виклав однаково і не в усьому з ним можна погодитись. Проте критично прочитати цю працю, безумовно, корисно кожному, хто бажає свідомо застосовувати сучасні логічні методи до окремих проблем теорії пізнання діалектичного матеріалізму, до аналізу деяких аспектів поведінки людини в суспільстві, до філософських проблем сучасного природознавства. Ми розглянемо лише деякі з висвітлених Н. Ресчером питань.

Насамперед звернемося до теорії модальностей. Уже Арістотель виділив так звані алетичні модальності: необхідно істинним є те, що p ; дійсно істинним є те, що p ; можливо істинним є те, що p (у символічному записі відповідно $\Box p$, Tp , $\Diamond p$). Тут p — певне висловлювання, \Box , T і \Diamond — модальні знаки необхідності, дійсної істинності і можливості.

Крім алетичних, існують і інші види модальностей, важливі стосовно філософії. До них належать, наприклад епістемічні модальності: x знає, що p , x вірить, що p , x припускає, що p , x сподівається, що p . Крім того, можуть бути умовні модальності, наприклад, $P(p/q)$ — « p можливе за даного q », $N(p/q)$ — p необхідне за даного q , $L(p/q)$ — p досить ймовірне за даного q і т. д. У разі потреби можна вводити й інші логічні модальності — список їх по суті необмежений. Треба тільки, щоб вводили їх за чіткими і недвозначними правилами, що задовольняють звичайним стандартам логіки (наприклад, вони не повинні спричиняти логічні суперечності). Логічні модальності разом із правилами дій над ними становлять модальну логіку.

Що дає введення тих чи інших модальностей і побудова відповідної їм модальної логіки? На нашу думку, на це питання можна відповісти так. Модальності

вводять з метою вивчення логічними засобами тих чи інших позалогічних уявлень. У дослідника є якась змістова знання про ці уявлення, яке він вкладає у правила оперування з модальностями (тобто обирає правила оперування з модальностями так, щоб вони відповідали його знанням). Потім він будує логічне числення з відзначеними модальностями, вважаючи, що теореми цього числення, відповідно інтерпретовані, дадуть йому повне і точне знання порівняно з вихідним. Отже, використання логічних модальностей з прикладною метою аналогічне загалом застосуванню математики у фізиці, біології та інших науках.

Нехай, скажімо, ми досліджуємо природу знання. Певну допомогу в цьому нам можуть надати запропоновані Решером спеціальні модальності $3H(p, q)$ « x знає p за умови, що знає q ». Нехай змістова витлумачення цієї модальності буде таким: 1) q істинне; 2) x знає, що q істинне; 3) q є достатньою підставою для прийняття p . Застосовуючи відповідні правила дії над цією модальністю, можна, наприклад, показати, що коли x використовує лише ймовірнісні правила включення твердження в свою систему знання, то із знання p на основі q і знання r на основі q ще не випливає знання $p \wedge r$ на основі q . Цей результат¹ виявляється корисним при розгляді особливостей сучасного наукового знання.

Один із найцікавіших розділів книги Решера присвячений проблемам багатозначної логіки. Матеріал, викладений тут, можна вважати вдалим доповненням до того, який є в нашій логічній літературі з цього питання¹.

Автор розрізняє класичну і некласичну концепцію логіки. Класична концепція характеризується тим, що вводяться тільки два істиннісних значення i та x (i — істина, x — хибна) і пропозиційні конектори (тобто логічні зв'язки «і», «або», «не», «якщо — то» і т. д.) характеризуються за допомогою таблиць істинності, так що коли дано істиннісні значення (i або x) компонентів, то значення істинності складеного висловлювання встановлюється цим однозначно.

На відміну від класичної, у некласичній концепції логіки допускається відхід від концепції двозначності чи від вимоги функціональної істинності.

Автор докладно розглядає системи тризначних логік Лукасевича, Бочвара, Кліні, багатозначних — того ж Лукасевича, Поста. Цікавим є його підхід до деяких спільних структурних рис багатозначних логік.

Великий інтерес викликає в його викладі також добуток багатозначних логік. Хай S_1 і S_2 — дві багатозначні логіки. Тоді на їх основі можна утворити нову багатозначну логіку $S_1 \times S_2$, що називається добутком S_1 на S_2 і визначається такими правилами побудови: 1) значення істинності $S_1 \times S_2$ становить упорядковані пари $\langle x, y \rangle$, де x є певне значення істинності в S_1 і y — певне значення істинності в S_2 ; 2) якась твердження в $S_1 \times S_2$ має істиннісне значення $\langle x, y \rangle$, якщо, і тільки якщо його значення істинності в S_1 є x і його значення істинності в S_2 є y ; 3) заперечення \sim і довільний вихідний бінарний конектор f (тобто кон'юнкція або імплікація) повинні визначатися для системи $S_1 \times S_2$ так, щоб їх таблиці істинності будувалися за правилами:

$$\sim \langle x, y \rangle = \langle \sim x, \sim y \rangle$$

$$\langle x_1, y_1 \rangle f \langle x_2, y_2 \rangle = \langle x_1 f x_2, y_1 f y_2 \rangle$$

Зрозуміло, що коли S_1 має n значень істинності, а S_2 — m таких значень, то $S_1 \times S_2$ має nm значень істинності.

Як приклад розглянемо множення класичної двозначної логіки C на саму себе, тобто систему $C \times C = C^2$. В результаті дістаємо класичну чотиризначну систему логіки з істиннісними значеннями $\langle i, i \rangle$, $\langle i, x \rangle$, $\langle x, i \rangle$, $\langle x, x \rangle$ й чотиризначними таблицями істинності, які виводять з класичних таблиць істинності за правилами (1—3).

Розглянемо, наприклад, як дістаємо таблицю істинності для диз'юнкції. У класичній логіці C вона, як відомо, має вигляд:

\vee	i	x
i	i	i
x	i	x

¹ Див., наприклад, А. А. Зиновьев. Очерк многозначной логики. Проблемы логики и теории познания. Изд-во МГУ, 1968.

У чотиризначній логіці S^2 , згідно із викладеним вище, таблицю для диз'юнкції можна записати так:

\vee	(i, i)	(i, x)	(x, i)	(x, x)
(i, i)	(i, i)	(i, i)	(i, i)	(i, i)
(i, x)	(i, i)	(i, x)	(i, i)	(i, x)
(x, i)	(i, i)	(i, i)	(x, i)	(x, i)
(x, x)	(i, i)	(i, x)	(x, i)	(x, x)

Добутки логік мають цікаву семантичну інтерпретацію. Поділимо певний відрізок часу на n інтервалів T_1, \dots, T_n . Хай висловлювання p є непевним у часовому смислі, наприклад, «Зараз іде дощ». Тоді йому можна надати певне n -місне значення істинності $\langle y_1, \dots, y_n \rangle$, де y_j є або i або x залежно від того, йде дощ у момент T_j або ні ($j=1, \dots, n$). В результаті дістаємо одну з можливих інтерпретацій значень істинності для S^n , тобто для n -кратного множення класичної логіки S на саму себе. Але загалом проблема відшукування семантичної інтерпретації для багатозначних логік досить складна.

Багатозначні логіки мають істотно значення для розуміння природи логічних законів. Як приклад розглянемо закон суперечності. Іноді кажуть, що цей закон порушується в багатозначній логіці, тобто в деяких її системах формула $\sim(p \wedge \sim p)$ не є тавтологією. Дійсно, уже в тризначній логіці Лукасевича з істиннісними значеннями i (істина), x (хиба) і n (невизначеність) і такими таблицями для заперечення і кон'юнкції

p	$\sim p$	$p \wedge q$	i	n	x
i	x	i	i	n	x
n	n	n	n	n	x
x	i	x	x	x	x

маємо: якщо $p \in n$, то $\sim p \in n$ і $p \wedge \sim p \in n$, звідки $\sim(p \wedge \sim p) \in n$, тобто $\sim(p \wedge \sim p)$ не набирає значення i при даному розподілові значень істинності i , отже, не є логічною тавтологією (законом).

Проте, як не один раз підкреслював і О. О. Зінов'єв, у нас немає ніяких підстав твердити в даному разі про порушення закону суперечності; скоріше наведений приклад спонукає уточнити форму, в якій виконується тут цей закон.

Перелічимо деякі можливі формулювання закону суперечності в логіці:

- 1) теза $(\exists p)(p \wedge \sim p)$ логічно хибна;
- 2) теза $(\forall p) \sim(p \wedge \sim p)$ логічно істинна;
- 3) для будь-якого p $|p| = i$ або $|\sim p| = x$ (тут $|p|$ позначає істиннісне значення p);
- 4) для будь-якого p $|p| \neq i$ або $|\sim p| \neq i$.

Легко виявити, що у зазначеній тризначній логіці пункти 1—3 хибні, а пункт 4 — істинний. Можна показати, що пункт 4 виконується в будь-якій відомій системі багатозначної логіки; в цьому розумінні у кожній із них виконується і закон суперечності.

Певний інтерес становить наявний у книзі Решера начерк логіки існування. Висловлювання « a існує» позначається, як правило, через $E! a$. Автор пропонує розрізнити атрибут у широкому розумінні і предикат. Будь-який предикат є атрибут, але не навпаки, і тільки предикат можна приписувати усвідомлено суб'єктові. Тепер один із основних принципів логіки існування можна виразити за допомогою твердження «існування не є предикат», яке з філософського погляду є досить обгрунтованим. Не можна зробити якусь річ «існуючою», приписавши просто їй «існування». Отже, заперечується наявність такої властивості, яка, будучи використаною у визначенні якогось об'єкта як один з його атрибутів, неминуче приводить до наслідку, що цей об'єкт існує.

Крім того, заперечується теза $(\forall x) E! x$, згідно з якою всі речі існують (можна говорити і про неіснуючі речі).

У нестандартній логіці з кванторами Решер звертає увагу насамперед на індексну квантифікацію. Так, речення «Всі предмети з A , за винятком a_1 і a_2 , мають властивість f » можна записати звичайно $(\forall x) [(x \in A \wedge x \neq a_1 \wedge x \neq a_2) \rightarrow fx]$, а можна використати і квантифікацію над індексами: $(\forall i) (i \neq 1 \wedge i \neq 2 \rightarrow fai)$.

Тут i — змінна, перебігаюча область натуральних чисел. Потім автор показує, як застосувати цю індексну техніку до галузі предикатної логіки без використання предикатів і без квантифікації по області індивідів.

Якщо предметні змінні перебігають по різних предметних областях, то замість використання різного типу змінних Решер пропонує використати різні типи кванторів. Наприклад, можна розглянути послідовність кванторів $(\forall i)$, $i=1,2$, при якій вираз $(\forall i)x)fx$ означає: «для всіх значень предметної змінної x , що пробігає над предметною областю D_i , має місце f ». Багатосортний квантор існування визначається автором через згаданий багатосортний квантор загальності: $(\exists i)x)fx = \sim (\forall i)x) \sim fx$. У книзі розглядаються також вирази з квантором $(Mx)fx$ — «для більшості x виконується f ». Становить інтерес і квантифікаційне тлумачення модальностей.

У ймовірнісній логіці Решера найцікавішим є тлумачення модальностей, при якому поряд з алетичними вводиться модальність Δp (імовірно). Розглядувані модальності дістають таку ймовірнісну інтерпретацію: $\Box p$ означає «імовірність p дорівнює 1», Δp означає «імовірність p більше $1/2$ » $\Diamond p$ означає «імовірність p «більше нуля». Аналогічно розуміють і умовні модальності $\Box(p|q)$ і $\Delta(p|q)$. З цього зразу ж випливає $\Box p \rightarrow \Delta p$, $\Delta p \rightarrow \Diamond p$. За допомогою згаданої інтерпретації Решер аналізує загальнозначимість співвідношень типу:

$$\Delta(p|q) \wedge \Box q \rightarrow \Delta p.$$

Відзначимо один із висновків, яких доходить автор, а саме: модальну систему Льюїса $S5$ можна розглядати як якусь пропозиційну ймовірнісну логіку. На нашу думку, це свідчить про тісний зв'язок між модальними і індуктивними логіками².

Досить багатий на логічні ідеї розділ, присвячений топологічній логіці. У ньому розглянуто широкий клас логічних систем, що включає не тільки хронологічні (а також часові), але й локативні логіки (логіки положень), а також логіки «можливих світів».

Згадані логічні конструкції одержують додаванням до систем стандартної пропозиційної логіки одномісного параметричного оператора $P\alpha$, що застосовується до висловлювань. Вираз $P\alpha(p)$ означає «висловлювання p виконується в положенні α ». Тут є певний елемент з області A допустимих положень. Область A можна описати за допомогою декартових координат, послідовності цілих чисел і т. д.

Незалежно від тієї чи іншої інтерпретації P -оператора припускається, що він задовольняє таким чином двом аксіомам:

$$A1. P\alpha(\sim p) = \sim P\alpha(p),$$

тобто, якщо $\sim p$ виконується в якомусь положенні, то p не виконується в цьому положенні;

$$A2. P\alpha(p \wedge q) = P\alpha(p) \wedge P\alpha(q),$$

тобто кон'юнкція виконується в певному положенні, якщо кожний з її співмножників виконується в цьому положенні.

Крім того, приймається таке правило: якщо $\vdash A$, то $\vdash P\alpha(A)$, тобто теорем виконуються в будь-якому допустимому положенні. Додаючи до зазначених аксіом більш спеціальні, що беруть до уваги ту або іншу інтерпретацію оператора P , дістаємо різні системи топологічних логік. Відзначимо також природний зв'язок між топологічними і модальними логіками:

$$\Box p = df (\forall \alpha) P\alpha(p)$$

$$\Diamond p = df (\exists \alpha) P\alpha(p)$$

Не зовсім вдало написано останній розділ книги, присвячений загальній характеристиці наукового методу. У радянській логіко-філософській літературі є значно цікавіші в цьому розумінні праці³.

На закінчення слід відзначити, що розглядувана книга містить велику бібліографію і за своїм стилем є проміжною між підручником з логіки і спеціальними статтями в наукових журналах. Тому при відповідному критичному ставленні до неї її можна використати як вступ до досить складних у технічному розумінні проблем філософської логіки.

В. М. КОСТЮК

² Див. В. Н. Костюк. О природе индуктивных выводов. «Вопросы философии», 1970, № 7.

³ Див., наприклад, Логика научного исследования. М., 1965.

Етична проблематика на сторінках журналу „Philosophy“ (1969 р.)

Англійський журнал «Philosophy» (орган Королівського інституту філософії, виходить чотири рази на рік) приділяє значну увагу етичним проблемам. Коло питань, які цікавлять дослідників, це логіка мови моралі, зміст основних етичних понять — добра і обов'язку, дослідження можливостей раціонально-дедуктивного чи емпіричного обґрунтування моральних тверджень. Вирішуються ці проблеми в основному з позицій неопозитивізму, аналітичної філософії та інтуїтивізму — філософських шкіл, які мають давні і сталі традиції в англійській буржуазній філософії. Широко використовується абстрактно-формалістичний метод, особливістю якого є оперування етичними поняттями і судженнями безвідносно до їх конкретного соціально-класового змісту. Суб'єкт моралі виступає виключно як анонімний висловлювач моральних суджень чи понять або, якщо йдеться про моральну діяльність, — як абстрактний агент поведінки.

Аналіз мови моралі, змісту і логічного співвідношення моральних понять і суджень має, безсумнівно, науковий сенс¹. Але обмеження цієї проблематикою предмета етики в цілому неправомірне, адже етика є наукою, що вивчає закономірності розвитку моралі як форми суспільної свідомості і діяльності людей. Специфіка моральної мови може бути виявлена, якщо не абсолютизувати її формальні ознаки, а вбачати за ними соціальну основу — конкретні форми моральної свідомості і поведінки людей у суспільстві.

Для сучасних буржуазних досліджень у галузі філософії моралі характерним є акцентування уваги на практичній основі і практичному значенні етичних проблем. Таке спрямування теоретичної думки зумовлене реальними потребами суспільного життя в сучасну епоху, коли особливо гостро стоїть питання про вибір моральних ідеалів і принципів, про можливості їх втілення у життя. Проте, оскільки в сучасних буржуазних етичних дослідженнях практичну основу моралі ототожнюють з емпіричним досвідом (емпіричне ж, у свою чергу, розглядають як акумуляцію досвіду окремої особи), вирішення проблеми, як правило, не виходить за межі суб'єктивно-ідеалістичної схеми.

Одній з найбільш суперечливих проблем інтуїтивістської етики — проблемі втілення морального обов'язку в практичних вчинках людей — присвячено статтю Антоні Ролса «Раціональна мораль для емпіричної людини»².

В інтуїтивістській теорії обов'язку аксіологічного спрямування правильний, належний вчинок — це такий вчинок, який здійснюється на основі врахування кінцевої мети — максимального збільшення добра в «універсумі». Ролс звертає увагу на той факт, що дії людини на основі цього принципу часто призводять не до добра, а до зла в конкретних життєвих обставинах; добро ж виступає як наслідок дотримання зовсім іншого принципу. Ролс вважає «радикально помилковою» концепцію, яка виходить з такого міркування: «Якщо ми можемо встановити сумарне благо, основу моралі, раціональну базу мислення, то це складатиме критерій, правило, за допомогою якого люди зможуть дійсно робити добрі практичні висновки». «Раціональну модель» практичного мислення він пропонує замінити «емпіричною моделлю», яка враховує дійсний стан людських можливостей.

За суперечливістю «раціональної» і «практичної» моделі поведінки криється реальна проблема співвідношення індивідуальної поведінки окремої особи в конкретній ситуації і загальних норм моралі. В цих нормах відображено соціальний зміст моралі як специфічного способу регулювання діяльності людей у суспільстві. Поведінка людей у суспільстві в своїй загальній тенденції не може не бути соціально зумовленою. Хоча в конкретних життєвих обставинах люди часто керуються прагматичними міркуваннями, не усвідомлюючи на раціональному рівні загальних моральних норм, однак саме ці норми складають основу поведінки людей, виступаючи у формі моральних традицій, соціально-психологічних стереотипів тощо. Вони є критерієм поведінки в конкретних обставинах, і їх усвідомлення становить надійну основу моральної поведінки³. Встановлення співвідношення індивідуальної моральної свідомості і поведінки та загальних моральних норм можливе лише з позицій соціально-класового підходу.

¹ Цим проблемам приділяють увагу і радянські філософи. Див.: О. Г. Дробницький, Т. А. Кузьміна. Критика современных буржуазных этических концепций. М., 1967; В. С. Лісовий. Про способи аналізу текстів повсякденної мови. «Філософська думка», 1970, № 3.

² Anthony Ralls. Rational Morality for Empirical Man. «Philosophy», 1969, № 169.

³ В даному випадку ми абстрагуємося від закономірностей розвитку моралі при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої, коли критерієм моралі виступає не пристосування до традиційних моральних норм, а переоцінка моральних цінностей, усвідомлення прогресивних моральних ідеалів.

Яким же чином вирішує цю проблему Ролс?

Принцип досягнення загального добра, як і будь-який інший фундаментальний принцип моралі, на його думку, не може правити за основу практичної поведінки. Звичайно, люди добросовісні повинні діяти на основі раціонально усвідомленого фундаментального принципу моралі. Але в основній масі вони не є такими. Тому у своїй поведінці, за Ролсом, люди здебільшого повинні виходити з тих моральних максим, які є «емпірично ефективними в досягненні блага», незалежно від того, чи випливають логічно ці максими з принципу найбільшого щастя (Greatest Happiness), чи ні.

Філософ моралі, стверджується в статті, не може висловлюватися авторитетно і впевнено про принципи і процедури, які використовують у процесі прийняття морального рішення звичайні люди. Обмеженість компетенції етника пояснюється тим, що він не може переступити межу людського досвіду для досягнення необхідного обсягу емпіричного знання. Ролс схиляється до визнання плюралізму етичних принципів. Суб'єктивний емпіричний досвід виступає як основний чинник, що зумовлює формування моральних принципів.

Прагнучи відмежуватися від абсолютного скептицизму щодо можливості існування фундаментальних моральних принципів та їх ролі у людській поведінці, Ролс пропонує деякі уточнення. «Фундаментальний принцип,— пише він,— є апріорним, таким, що підлягає дослідженню, якщо воно можливе, через доброзичливе використання чистого розуму, який бере до уваги всі наявні емпіричні факти». Свою теоретичну позицію Ролс називає раціональним скептицизмом, підкреслюючи, що цей скептицизм є епістемологічним і методологічним, а не онтологічним. «Я вірю,— зауважує він,— що ми не можемо бути впевненими в тому, якою є основа моралі, хоча я переконаний, що така існує». Для характеристики моралі, що виходить з «практичної моделі» поведінки, Ролс вводить поняття «подвійної моралі» (Split-Level Morality). Це поняття є штучною теоретичною побудовою. Воно породжене теоретичною непослідовністю автора у тлумаченні співвідношення загальних моральних принципів і практичної поведінки людей: з одного боку, визнання аргіогі існування загальних моральних принципів, введення їх у сферу онтології; з іншого боку, інтерпретація моральних принципів як емпірично ефективних максим.

«Практична модель» поведінки в концепції Ролса не додає конкретності до пояснення реальних моральних відносин. Теоретична безплідність цієї моделі особливо яскраво виявляється тоді, коли характеризуються такі негативні політичні явища сучасності, як війна США у В'єтнамі або політика англійського уряду по відношенню до режиму Яна Сміта в Родезії. Подібні політичні явища розглядаються лише як ілюстрація тієї думки, що недосконале використання загальних моральних принципів руйнує самі ці принципи (зокрема, принцип Greatest Happiness). Такий підхід є накладанням абстрактної схеми на реальну дійсність. Поза увагою полишаються реальні соціальні закономірності, зокрема взаємозв'язок між соціально-економічними, політичними і моральними процесами в суспільстві, аналіз яких становить базу наукового дослідження проблем моралі.

На визнанні емпіричного досвіду як визначального чинника моралі будується концепція статті Дж. Хендерсона «Моральний прагматизм»⁴.

Дж. Хендерсон проводить різку межу між «прагматистською» і «регулятивною» мораллю. Суть регулятивної моралі, на його думку, полягає в тому, що вона виходить із системи загальних моральних норм і правил. На відміну від неї прагматистська мораль будується на «натуралістичному» ґрунті. Суть «натуралістичної» аргументації вбачається в апелюванні до певних «природних» процесів (у психіці, фізіології чи соціальному середовищі), що можуть бути описані мовою природничих чи соціальних наук.

Основну увагу в статті спрямовано на виявлення різних відтінків морального сенсу понять належного (ought) і доброго (good). Зміст цих понять виводиться з аналізу конкретних ситуацій, а також нахилів і уподобань агента поведінки. Істотна роль відводиться засобам психотерапії. Згідно з теоретичною концепцією Хендерсона, застосування психотерапевтичних засобів дає можливість в результаті скрупульозного аналізу конкретної ситуації і мотивів агента поведінки виявити феномен моралі. «Психотерапевтичну техніку,— пише Хендерсон,— я беру для того, щоб торкнутися внутрішнього розуміння прагматичної моралі, або обов'язковості фактів... Те, що виявлення фактів є, відповідно, передумовою звичайного «людського» ставлення до них, дійсно, становить внутрішній смисл ідеї прагматичної моралі в цілому».

Застосування психотерапевтичної техніки полягає в тому, щоб уважно вислухати розповідь пацієнта про себе і дозволити йому «виговорити» наболіле. Найчастіше, пише Хендерсон, «виговорювання» призводить до формування у пацієнта «реалістичного погляду на те, що він робить». «Реалістичний» погляд у даному випадку відноситься як до врівноваження відхилень психологічного і фізіологічного характеру (т. зв. ідіосинкразитичних процесів), так і до врахування пацієнтом певних соціальних

⁴ G. P. Henderson. Moral Pragmatism. «Philosophy», 1969, № 167.

обмежень. Врівноваження ідіосинкразитичних явищ у процесі психотерапевтики, безсумнівно, має місце, і поняття «психотерапевтика» сюди підходить. Що ж до соціальних функцій психотерапевтики, то вони, на наш погляд, безпідставно розширюються. Психотерапевтиці, крім соціальної функції повернення в суспільство психічно-врівноважених, здорових людей, приписано функцію вирішального впливу на мораль.

Мораль є формою суспільної свідомості, і як така вона є об'єктом дослідження філософії, соціології, етики, соціальної психології. А психотерапевтика є методом дослідження психічного стану окремого індивіда, і її успіх як методу лікування залежить від врахування саме індивідуальних особливостей людини, від охоплення найрізноманітніших нюансів індивідуальної поведінки.

Розширюючи функції психотерапевтики, Хендерсон приходить до висновку, що саме в психічному стані окремого індивіда містяться корені суспільної моралі. Та, очевидно, він відчуває слабкість психотерапевтичної аргументації в даному питанні, зауважуючи про наявність в суспільстві соціальних норм моралі, які повинен враховувати психотерапевт. Хендерсон тут робить певне відхилення від класичної прагматистської етики, яка виключає існування незалежних від індивідуальної свідомості моральних норм, вважаючи їх «метафізичними» і абстрактними. У. Джемс називав «безумовним марновірством» визнання індивідом своєї підпорядкованості вищій системі моральних відносин. Хендерсон прагне зайняти більш помірковану позицію, допускаючи необхідність збалансування індивідуальної свідомості і соціальних норм. Але це збалансування залишається на рівні постановки питання, а не його вирішення. Соціальні норми моралі, зрештою, виступають як «робоча концепція суспільства» в арсеналі засобів психотерапевтики. Крім того, він підкреслює виключно допоміжну функцію поняття «моральний стандарт», що виступає як свєрєдїна ідеальна заборона, яка накладається на внутрішнє розуміння суб'єктом своєї поведінки.

Стаття «Моральний прагматизм» ще раз переконує в тому, що питання про співвідношення індивідуального і суспільного в моральній свідомості не може бути вирішене науково з позиції прагматистського методу. Автор статті вдається до двох крайностей. Говорячи про суспільні норми моралі, він їх канонізує, розглядаючи як щось подібне до зовнішніх рамок, які накладаються на індивідуальне самовираження в конкретній ситуації. Коли ж на перший план висувається кредо прагматистської моралі: мораль є результат застосування критерію користі до можливих варіантів поведінки особи в конкретній ситуації,— то суспільні моральні норми інтерпретуються як іманентно присутні в даній конкретній ситуації. Саме ця тенденція є домінуючою в етичному прагматизмі як теорії з яскраво вираженою суб'єктивно-ідеалістичною спрямованістю.

Хендерсон наголошує на значенні при аналізі явищ моралі саме емпіричного знання конкретних фактів на противагу науковому знанню. Те, що дійсно може стабілізувати нашу поведінку, говориться в статті, це знання, але не наукове знання, а адекватне відтворення обставин дії.

Орієнтація на емпіричний опис, а не на теоретичні наукові узагальнення — одна з головних рис сучасної буржуазної етики. Її всіляко підтримує і використовує буржуазна ідеологія, яка шукає теоретичну опору у боротьбі проти дійсно наукової ідеології сучасності — марксизму-ленінізму.

Протягом 1969 року на сторінках журналу «Philosophy» було надруковано ще кілька статей, присвячених етичним проблемам. Так, Р. Доуні у статті «Право критикувати»⁵, визначаючи зміст поняття «критика», диференціює моральний і неморальний аспекти критики, а також визначає її необхідні умови. Однак аналітико-лінгвістична методологія значною мірою обмежила теоретичний діапазон проблеми критики. Поза увагою автора залишився такий важливий аспект цієї проблеми, як соціальна функція і соціальні наслідки моральної критики, її зв'язок з моральною свідомістю в цілому, з політичною ідеологією. Стаття Т. Гудріча «Мораль убивства»⁶ дає критичний аналіз поняття «убивство», як воно функціонує в «моралі здорового глузду». У статті показано суперечність в інтерпретації цього поняття у межах різних теорій філософії моралі, зокрема екзистенціалізму та інтуїтивізму. Позитивного вирішення питання стаття не має. Автор задовольняється висновком про те, що «ми перебуваємо в кращій позиції по відношенню до проблеми, якщо ми не тільки не знаємо відповіді, але навіть і не думаємо про це».

Крім загальних статей з проблем етики, в журналі «Philosophy» протягом 1969 року було надруковано ряд матеріалів дискусій, а також рецензії на етичну літературу.

Згадуваний уже англійський філософ Р. Доуні у дискусійній статті «Колективна відповідальність»⁷ висуває ряд контр тез стосовно інтерпретації цієї проблеми Д. Купером. У статті Купера⁸ йдеться про те, що відповідальність колективу не

⁵ R. S. Downie. The Right to Criticise. «Philosophy», 1969, № 168.

⁶ T. Goodrich. The Morality of Killing. «Philosophy», 1969, № 168.

⁷ R. S. Downie. Collective Responsibility. «Philosophy», 1969, № 167.

⁸ D. E. Cooper. Collective Responsibility. «Philosophy», 1968, № 165.

зводиться до відповідальності окремих індивідів — членів цього колективу. На думку ж його опонента, таке твердження має сенс лише тоді, коли поняття «відповідальність» вживається в широкому розумінні, а не як власне «моральна відповідальність». Доуні звинувачує Купера у змішуванні понять моральної і неморальної відповідальності колективу. (Під останньою розуміють юридичну (legal) і причинну (causal) відповідальність).

Відповідаючи на критику, Купер роз'яснює свою концепцію і в свою чергу звинувачує Доуні у вживанні термінів з неточно визначеним змістом, зокрема понять «мораль» і «моральна відповідальність»⁹.

Полеміка навколо питання про колективну відповідальність, хоч і торкається цілком реальної проблеми про співвідношення інтересів особи і колективу, проте не виходить за межі формально-логічного зіставлення понять, їх аналізу в певних контекстах. Такий характер мають і інші дискусійні матеріали, зокрема критичні замітки Дж. Клейніга «Співчуття і справедливості» (Mercy and Justice. «Philosophy», 1969, № 170), Л. Холборо «Обіцяння, призначання і підтакування» (L. C. Hollborow. Promising, Prescribing and Playing-along. «Philosophy», 1969, № 168).

Так, Дж. Клейніг спиняється на деяких нюансах співвідношення понять моральної справедливості і співчуття. Він вважає, що позиція А. Смарта, викладена в статті «Співчуття» (A. Smart. Mercy. «Philosophy», 1968, № 166) має сенс тільки щодо строго визначеного контексту, а саме, коли йдеться про морально негативні вчинки і відповідне покарання. Лише в цих випадках можна говорити про певну розбіжність між поняттями співчуття і моральної справедливості. У більш широкому контексті, на думку Клейніга, ці поняття, як правило, збігаються. Свою концепцію Клейніг захищає з абстрактно-гуманістичних позицій. «Справедливість,— пише він,— є в своїй основі надання кожній людині їй належного», незважаючи на те, чи заслуговує вона своїми вчинками такого ставлення, чи ні. Неважко помітити, що при такій інтерпретації поняття моральної справедливості так розширюється і стає таким невизначеним, що протиставлення морального та аморального втрачає будь-який сенс, і відкривається простір для виправдання соціально аморальних вчинків.

За допомогою термінів «обіцяння», «призначання» і «підтакування», що фігурують у заголовку полемічної статті Л. Холборо, автор намагається дати аналітико-лінгвістичний аналіз можливих варіантів зв'язку між дискрипцією обіцянки і морально-імперативними судженнями, зміст яких виражає моральне зобов'язання виконувати обіцянку. Стаття Л. Холборо становить інтерес в тому відношенні, що в ній за конкретними логічними суперечностями між різними концепціями виразно постає одна з традиційних і основних суперечностей аналітико-лінгвістичної етичної теорії, а саме: суперечність між фактами і оцінками. Порушуючи питання про подолання розриву між фактами та їх оцінкою, прихильники аналітико-лінгвістичної етики не виходять, однак, за межі логіко-лінгвістичних категорій. Реальна проблема фактів і моральних цінностей залишається «по той бік» аналітико-лінгвістичної етичної схеми. Всебічне наукове вирішення проблеми фактів і оцінок можливе лише на базі марксистсько-ленінської етики, яка розглядає етичні категорії як відображення реальних закономірностей суспільного життя.

Н. П. ПОЛІЩУК.

⁹ D. E. Cooper. Collective Responsibility — Again. «Philosophy», 1969, № 168.

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ У ЖУРНАЛІ „ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА“ В 1969 — 1970 РР.

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА		Рік	№	стор.
Визначна подія в розвитку міжнародного комуністичного руху		1969	2	3
До знаменної дати		1969	3	3
До нових звершень у розвитку марксистсько-ленінської філософії		1969	1	3
Невмируща сила ленінських ідей		1970	2	3
АВETИСЯН А. А.	— Ленінізм і проблема спадкоємності духовної культури	1970	2	35
АСТАХОВА В. І. (Харків)	— В. І. Ленін про місце інтелігенції в соціальній структурі соціалістичного суспільства	1970	2	97
БЕЗПАЛЬЧИЙ В. Ф.	— В. І. Ленін про комуністичну організацію праці	1970	2	42
БУЛАТОВ М. О.	— В. І. Ленін про діалектичні принципи побудови системи знання	1969	1	49 [✓]
ВАСИЛЕНКО В. Л.	— В. І. Ленін про використання культурної спадщини у формуванні наукового світогляду	1969	3	5
ВОЙТКО В. І.	— Ленінський принцип класово-партійного аналізу суспільних явищ	1969	1	21
ДИШЛЕВИЙ П. С., КАНАК Ф. М.	— Ленінський аналіз природознавства на рубежі ХІХ—ХХ ст. і стан сучасної фізики	1970	2	50
ДОБРУСКІН М. О. (Харків)	— В. І. Ленін про співробітництво робітничого класу з інтелігенцією у будівництві соціалізму	1970	1	3
ЄВДОКИМЕНКО В. Ю.	— В. І. Ленін і розвиток філософії на Україні	1970	2	72
ЗЛОТІНА М. Л.	— Марксистсько-ленінська теорія відображення і принцип активності суб'єкта	1969	2	30
КОПНІН П. В. (Москва)	— В. І. Ленін і проблема практики в марксистській філософії	1970	2	25
КРИМСЬКИЙ С. Б.	— Ленінська концепція багатоступінчатості рівнів пізнання і сучасна наука	1969	3	13
МАЗАЄВА Є. Б., ПАТОЧКІН В. Ф. (Харків)	— Питання методології філософсько-етичного дослідження в працях В. І. Леніна	1970	2	88
МАЗЕПА В. І.	— В. І. Ленін про закономірності становлення соціалістичного мистецтва	1970	2	79
ПАРНЮК М. О.	— Питання детермінізму в теоретичній спадщині В. І. Леніна	1970	2	62
ПОЛІЩУК Н. П.	— Ленінська критика софістики як засобу ідейної боротьби	1970	1	23
СОХАНЬ Л. В.	— Ленінізм і наукове управління соціалістичним суспільством	1969	2	10
ЧАГОВЕЦЬ Р. В., ДЕПЕНЧУК Н. П.	— В. І. Ленін про революцію у природознавстві і сучасна біологія	1970	1	12
ШИНКАРУК В. І.	— Ленінізм — теоретична основа комунізму	1970	2	14
ЯЦЕНКО О. І., ЯЦЕНКО В. Г.	— Проблема ідеалу в марксистсько-ленінській філософії	1969	2	20

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. ЕНГЕЛЬСА

ГОЛОВАХА І. П.	— Ф. Енгельс і історичний матеріалізм	1970	5	12
ГУРВИЧ С. С., СТЕМПУРСЬКИЙ Ю. М. (Донецьк)	— Ф. Енгельс і класифікація наук про живу природу	1970	5	57
ДЕПЕНЧУК Н. П.	— Принцип матеріальної єдності світу і особливості його реалізації в природознавстві	1970	5	20
ЗЛОТІНА М. Л.	— Ф. Енгельс і діалектико-матеріалістична концепція розвитку	1970	5	3
НІЧИК В. М.	— Ф. Енгельс і проблема причинності в сучасному природознавстві	1970	5	27
СВИРИДЕНКО В. М.	— Ф. Енгельс і «проблема зведення» у природознавстві	1970	5	39
ФЕДЧЕНКО П. П. (Сімферополь)	— Ідея круговороту матерії в працях Ф. Енгельса і сучасні космологічні моделі	1970	5	50
ЧЕРВАНЬОВА З. О. (Харків)	— Проблеми війни і миру в працях Ф. Енгельса	1970	5	65

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

АРТЮХ А. Т.	— Особливості синтезу фундаментальних теорій	1970	4	48
БРАТКО О. А., ГЕРГЕЙ Т. (Угорщина)	— Ленінська теорія відображення і проблема класифікації кібернетичних систем	1970	3	30
БРИКУН М. І. (Ужгород)	— Ленінський принцип невичерпності матерії і його методологічне значення	1970	4	14
БУХАЛОВ Ю. Ф. (Харків)	— Про характер відношення матерії і свідомості	1970	1	31
ВАСИЛЬЄВ С. О.	— Про гносеологічну природу значень мовних виразів	1969	3	60
ВІЛЬНИЦЬКИЙ М. Б.	— Простір і час як атрибути матерії	1970	6	47
ГЛУШКОВ В. М.	— Гносеологічні основи математизації науки	1969	1	28
ГУБЕНКО В. І.	— Деякі особливості домарксистського філософського знання	1970	4	75
ДУЧЕНКО М. В.	— Партійність і об'єктивність у пізнанні	1970	6	3
КОСТЮК В. М. (Одеса)	— Про деякі способи виявлення причинних зв'язків	1970	1	80
КРИМСЬКИЙ С. Б.	— Про стиль мислення в сучасному природознавстві	1970	5	72
КУЦЕНКО В. І.	— Про зміст і застосування поняття «мета»	1970	6	57
ЛОСЄВ О. Ф. (Москва)	— До питання про виникнення середньовічної діалектики на основі номіналізму	1970	3	39
ЛУТАЙ В. С.	— Єдність принципу теорії з його першими визначеннями в «Капіталі» К. Маркса	1970	4	39
ПОПОВИЧ М. В.	— Сучасна формальна логіка і філософія	1969	1	39
УЮМОВ А. І. (Одеса)	— Відношення і зв'язок	1969	3	53
ШИНКАРУК В. І.	— Марксистсько-ленінська філософія і світогляд	1969	1	9

ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА

БАРАБОЙ В. А.	— Взаємодія організму з середовищем і еволюція живих систем	1970	3	60
ГАЙДА Р. П. (Львів)	— Функції експерименту в становленні фізичних теорій	1970	3	68

ДИШЛЕВИЙ П. С.	— Про принципи взаємозв'язку філософії з природничими науками	1969	3	23
ДИШЛЕВИЙ П. С.	— Теоретико-пізнавальні особливості фізики ХХ ст.	1970	6	29
КОСТЮК Н. Т.	— Ленінський аналіз методологічних основ природознавства і біологія	1970	6	38
КУБЛАНОВ Б. Г., СЕМЕНЮК Е. П. (Львів)	— Інформаційний підхід до аналізу наукового знання	1969	2	66
ОМЕЛЯНОВСЬКИЙ М. Е. (Москва)	— В. І. Ленін і питання діалектики в сучасній фізиці	1970	4	3
СВІНЦИЦЬКИЙ В. М. (Львів)	— Принципи дослідження та ідентифікації складних систем у кібернетичі	1970	6	79
ХРАМОВА В. Л.	— Ейнштейн про фізичну теорію та її відношення до дійсності	1970	1	73

ЛОГІКА

ЙОЛОН П. Ф.	— Принцип відображення і логічна структура наукової теорії	1969	2	58
ЛІСОВИЙ В. С.	— Про способи аналізу текстів повсякденної мови	1970	3	50
ПОПОВИЧ М. В.	— Альтернатива конвенціоналізмові у логіці науки	1970	6	17

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ І НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

БЕЗПАЛЬЧИЙ В. Ф.	— Світогляд на буденному і теоретичному рівнях відображення	1970	6	9
БИЧКО І. В.	— Проблеми свободи і людська історія	1969	3	35
БІЛОДІД І. К.	— Мова і суспільний прогрес	1970	1	42
ВАСИЛЕНКО В. О.	— Про особливості управління соціальними системами	1970	3	20
ГОНЧАРЕНКО М. В.	— Проблема людини у філософії та мистецтві	1969	2	47
ГОНЧАРЕНКО М. В.	— Концепція «деідеологізації» і філософія	1970	4	21
ГОНЧАРЕНКО М. П.	— Всесвітньо-історична перемога радянського народу	1970	3	3
ГОНЧАРОВА В. М.	— Нація як соціально-етнічна спільність	1970	1	63
ГОРАК Г. І.	— Про співвідношення філософії і наук про суспільство	1970	2	104
ДОБРОВ Г. М.	— Прогностика і майбутнє науки	1969	2	39
КАРЯКІН Ю. Ф. (Москва)	— До проблеми «мета—засоби—результат»	1970	6	68
ПОПОВА І. М. (Одеса)	— Про побудову спеціальної соціологічної теорії соціального управління	1969	2	84
ЯСТРЕМСЬКИЙ І. М. (Донецьк)	— Людина як суб'єкт виробництва	1970	1	55

КОНКРЕТНІ СОЦІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

ЗАХАРЧЕНКО М. В.	— Об'єктивне та суб'єктивне в соціологічному дослідженні	1970	3	78
МАЛКОВ М. Ю.	— Про співвідношення біологічного та соціального у формуванні здібностей	1969	1	66
ОССОВСЬКИЙ В. Л.	— Проблеми розвитку виробничої демократії в сучасних умовах	1969	3	71
ОССОВСЬКИЙ В. Л.	— Дослідження мотиваційної структури соціальної поведінки	1970	4	66
САВЕЛЬЄВ В. П. (Горлівка)	— Усвідомлення мислительних дій при розв'язанні задач	1970	5	84

СОХАНЬ Л. В.	— Ленінізм і проблеми прогнозування розвитку особистості	1970	3	10
ТИХОНОВИЧ В. О.	— Соціальна норма і суспільна активність особи	1970	4	56

ЕТИКА, ЕСТЕТИКА, НАУКОВИЙ АТЕІЗМ

ДУЛУМАН Є. К.	— Принципи наукової критики релігійної ідеології	1969	3	81
КОСТЕНКО В. С.	— Осердечена правда і краса (до 75-річчя від дня народження О. П. Довженка)	1969	3	44
КУДІН В. О.	— Концепція героя в сучасному кіномистецтві	1969	1	73
ОНИЩЕНКО О. С.	— Атеїзм і сучасна релігійна свідомість	1969	1	86
ПАЗЕНОК В. С.	— Ленінські принципи критики буржуазного етичного релятивізму	1970	5	90
ПОЛЯКОВА Т. А.	— Про співвідношення естетичного і художнього	1970	4	84
СТЕЦЕНКО Л. Ф.	— Гордість української літератури (до 200-річчя від дня народження І. П. Котляревського)	1969	2	92
ЯКУБА О. О. (Харків)	— Структурні особливості права і моралі	1969	1	58

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

БУЛАТОВ М. О.	— Гегель і діалектико-матеріалістичне переосмислення його філософської спадщини (до 200-річчя від дня народження)	1970	4	29
ГОРСЬКИЙ В. С.	— Історико-філософське тлумачення наукового тексту	1970	3	83
ОЛЕКСЮК М. М. (Львів)	— З історії утвердження марксистсько-ленінської філософії на західноукраїнських землях в 20—30 роках ХХ ст.	1969	1	78
ПАШУК А. І. (Львів)	— Роль С. А. Подолінського в розвитку революційного демократизму на Україні	1970	1	90

ФІЛОСОФІЯ І СОЦІОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

ГОРСЬКИЙ В. С.	— Методологічні пошуки в сучасній польській історико-філософській літературі	1969	2	127
ЖИЛІН Б. Б., КОСОЛАПОВ В. В., ПОПОВ Б. В., КОСТЮК В. М. (Одеса)	— Словник з марксистсько-ленінської соціології	1970	6	119
КРУГЛОВ С. М.	— Книга про сучасні напрями у логіці	1970	6	122
КУЛТИГІН В. П.	— Філософія дрібнобуржуазного анархізму Герберта Маркузе	1970	5	130
ЛЕДНИКОВ Є. Є.	— Теорія «людських відносин» на озброєнні у менеджменту	1969	1	134
ПОГОРІЛИЙ О. І.	— Критичний аналіз неопозитивістської концепції наукового знання	1969	2	75
ПОЛІЩУК Н. П.	— Хайдеггер і «самокритика» сучасної буржуазної філософії	1969	3	128
СІКОРА В. Д.	— Етична проблематика на сторінках журналу «Philosophy»	1970	6	126
	— У. Ростоу і метаморфози теорії «єдиного індустріального суспільства»	1970	4	130

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ І ПОВІДОМЛЕННЯ

Філософія в Києво-Могилянській академії

ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ	1969	2	100
ІНОКЕНТІЙ ГІЗЕЛЬ	1970	1	100

МАНУЙЛО КОЗАЧИНСЬКИЙ		1969	1	98
СТЕФАН КАЛИНОВСЬКИЙ		1969	3	89
ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ (Життєпис)		1970	3	92
ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ (Фізика)		1970	4	94
ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ (Вступ до арифметики та геометрії)		1970	5	98
ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ (Про риторичне мистецтво)		1970	6	90
ІВАНЬО І. В.	— Володимир Юринець — дослідник мистецтва	1970	5	110
ЛИТВИНОВ В. Д. (Ніжин)	— Зв'язки ранніх українських і німецьких просвітителів на початку XVIII ст.	1970	4	107
ЛОЙБЕРГ М. Я., СІКОРСЬКИЙ Ю. П.	— До питання про соціальну структуру виробничого колективу	1970	1	114
ШИРЯЄВ Ю. І.	— Місце молоді в соціальній структурі робітничого класу	1969	3	103

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

АЗАРХІН В. А.	— Вчені вшановують Леніна	1970	3	108
АНУФРІЄВА Р. А., МАЗУР В. М.	— Ленінізм і управління соціальними процесами при соціалізмі	1969	1	117
АНУФРІЄВА Р. А.	— Засідання координаційної ради	1970	3	117
БАЙКІН Ф. Ф., ГОРАК Г. І.	— Філософія і конкретні суспільні науки	1969	2	112
БИШОВЕЦЬ В. Є., КОЛОДНА А. І., ТИТАРЕНКО Б. Г.	— Ленінська спадщина і історія філософії на Україні	1970	2	121
БОРИСОВ В. В.	— Симпозіум з наукознавства та науково-технічного прогнозування	1970	3	119
ГОНЧАРОВА В. М.	— Ленінські принципи інтернаціонального виховання трудящих	1970	2	124
ГОНЧАРОВА В. М.	— Ленінська атеїстична спадщина і сучасність	1970	6	102
ГРОМ'ЯК Р. Т. (Донецьк)	— Звертаючись до ленінської теоретичної спадщини	1970	1	121
ДОРОНЧЕНКОВ А. І., РИМАРЕНКО Ю. І.	— Національне та інтернаціональне в житті народу	1969	3	111
ЖМИР В. Ф., СІКОРСЬКИЙ Ю. П.	— Нарada з питань соціального планування	1970	5	121
КАНАРСЬКИЙ А. С.	— Проблеми виховання комуністичного світогляду молоді	1969	2	114
КОРЧАНОВ В. О.	— Обговорення соціологічних проблем літератури	1970	4	119
ЛЕДНИКОВ Є. Є., ПОПОВИЧ М. В.	— Логіка і методологія науки: проблеми, досягнення, завдання	1969	3	114
ЛУК'ЯНЕЦЬ В. С.	— Математичні основи та експериментальний базис релятивістської фізики і космології	1970	6	106
МОСКВИЧОВ С. Г.	— У Київському відділенні Радянської соціологічної асоціації	1970	4	117
ПЛЕССЬКИЙ Б. В. (Одеса)	— Проблеми логіки і методології системних досліджень	1970	3	114
РУТКОВСЬКИЙ Б. О.	— Підбиваючи підсумки	1970	3	110
САКАДА М. О.	— Соціальні проблеми індустріальної праці	1970	3	112
СИРЦОВ М. Г.	— Ленінський етап у розвитку наукового комунізму	1970	2	115
ШУЛЬГА Я. Н., ЖДАНОВ С. М., САВЧУК М. П.	— Науково-технічна революція та її соціальні наслідки	1969	1	120

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

БІУЦЬКО М. О., ЗАЛЬКО І. В.	— Національні відносини і комунізм	1969	3	117
ВЮЛОВИЧ В. І.	— Методика проведення соціологічного інтерв'ю	1970	4	126
ГОЛОВАХА І. П.	— Дослідження з історії філософської думки Радянської України	1969	2	116
ГУБЕНКО В. І.	— Дослідження методу і системи діалектичного матеріалізму	1970	6	109
ЄВДОКИМЕНКО В. Ю., ІВАНЬО І. В.	— Змістовна праця з історії філософії у Білорусії	1970	1	124
ІВАНЬО І. В.	— Григорій Сковорода. Біобібліографія	1969	1	129
ІШОЛОН П. Ф.	— Проблеми формального аналізу систем	1970	3	127
КРИВЕЦЬ Є. В., КРИМАРЕНКО Ю. І.	— Розквіт та зближення соціалістичних націй в СРСР	1970	2	129
КРИМСЬКИЙ С. Б., СВИРИДЕНКО В. М.	— А. Т. Артюх. Категоріальний синтез теорій	1970	1	127
КУЩЕНКО В. І.	— В. І. Ленін і деякі проблеми соціології	1969	3	119
ЛИСИЙ І. Я. (Чернівці)	— Природа і функції естетичного	1970	4	124
МАРЦЕНЮК С. П. (Чернігів)	— Ленінізм проти буржуазної ідеології	1970	2	125
МОЖЕГОВА Л. В., ПЛЕССЬКИЙ Б. В. (Одеса)	— Е. Е. Ледніков. Проблема конструкторів в аналізі наукових теорій	1970	1	129
НІЧИК В. М.	— Творчий доробок білоруських істориків філософії	1970	6	111
ПАШУК А. І. (Львів)	— Із досліджень історії економічної думки	1970	3	129
ПОГОРІЛИЙ О. І.	— И. В. Бычко. Познание и свобода.	1970	3	123
ПОПОВ Б. В.	— Актуальні проблеми соціології праці	1970	2	127
САКАДА М. О.	— Добір і розстановка кадрів на підприємстві	1969	3	122
СМИРНОВ Л. В., ПУКШАНСЬКИЙ Б. Я. (Ленінград)	— П. В. Копнин. Логические основы науки	1970	4	120
ГКАЧЕНКО К. А.	— Питання теорії надбудови соціалістичного суспільства	1970	5	123
УЙОМОВ А. І., КУРЧИКОВ Л. М. (Одеса)	— В. В. Қосолапов. Информационно-логический анализ научного исследования	1969	2	119
УЙОМОВ А. І., ПОЛІКАРПОВ Г. О. (Одеса)	— П. С. Дышлевый. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики	1970	3	121
ЯІНОВСЬКИЙ В. І.	До славного ювілею	1969	1	125
ЯІРАНЦЕВА Н. О.	— Соціологічний аналіз античної естетики	1970	5	124
ЯІЩЕНКО О. І.	— М. А. Парнюк. Детерминизм диалектического материализма	1969	1	127
Книжкова полиця		1969	№ 1—3	
		1970	№ 1—5	
Нові книги		1970	6	115
ГОДОР ПАВЛОВ	(до 80-річчя від дня народження)	1970	1	134

Наші автори

- ДУЧЕНКО** — кандидат філософських наук, доцент, заступник директор.
Микола Васильович Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ
- БЕЗПАЛЬЧИЙ** — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою
Володимир Федорович марксизму-ленінізму Київського театрального інституту
- ПОПОВИЧ** — доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом
Мирослав Володимирович логіки наукового пізнання Інституту філософії АН УРСР
- ДИШЛЕВИЙ** — доктор філософських наук, професор, заступник директор
Петро Сидорович Інституту філософії АН УРСР
- КОСТЮК** — доктор філософських наук, завідувача кафедрою філософії
Нінель Трохимівна природничих факультетів Київського державного університету
- ВІЛЬНИЦЬКИЙ** — доктор філософських наук, в. о. професора кафедри філософії
Мойсей Борисович і наукового комунізму Київського інституту народного господарства
- КУЦЕНКО** — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий відділом
Володимир Ілліч історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР
- КАРЯКІН** — референт Інституту міжнародного робітничого руху
Юрій Федорович АН СРСР
- СВІНЦИЦЬКИЙ** — кандидат філософських наук, доцент кафедри марксизму
Володимир Миколайович ленінізму Львівського лісотехнічного інституту

Редакційна колегія:

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), А. А. АВETИСЯН, Ю. Ф. БУХАЛО
В. І. ВОЙТКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО (заступник головного редактора), Ф. М. КАНАК (заступник головного редактора), В. Ф. КУДІН
Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН

Адреса редакції: Київ, вул. Кірова, 4, Інститут філософії АН УРСР. Телефон 29-65-5

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 6, 1970 р.
(на українському мові)

Технічний редактор Т. Р. Спекторова. Коректор Т. М. Медведева.

БФ 40826. Здано до складання 22.IX.1970 р. Підписано до друку 19.XI.1970 р. Формат · паперу 70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-видавн. аркушів 13,48. Тираж 3308. Замовлення 5863.

Видавництво «Наукова думка», Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 3, Золотоворітська, 11.

Адрес редакції: Київ, ул. Кірова, 4, Інститут філософії АН УРСР. Телефон 29-65-54.
Издательство «Наукова думка», Репіна, 3.
Киевская книжная типография № 3, Золотоворотская, 11.
Объем 8,5. Тираж 3308. Цена 40 коп.